

Патрік Д. Сміт Мануель С. Олівелья

Патрік Д. Сміт

МІСТО АНГЕЛІВ

Патрік Д. Сміт

Мануель С. Олівелья

Я БАЧИВ НІЧ

Патрік Д. Сміт

МІСТО АНГЕЛІВ

Повість

*З англійської переклала
О. С. Забушко*

Мануель С. Олівелья

Я БАЧИВ НІЧ

Повість

*З іспанської переклав
В. Л. Олевський*

КИЇВ. ВИДАВНИЦТВО
ЦК ЛКСМУ «МОЛОДЬ»
1986

84.7США + 84.7Кл
С50

Повесть «Город Ангелов» воссоздает капиталистическую действительность современной Америки. Автор срывает маску показного благополучия супермаркетов, рассказывая о жизни батраков в так называемом «Городе Ангелов», где все подчинено тому, чтобы убить в человеке человека, превратить жизнь в прозябание.

Разоблачению расовой дискриминации в США посвящена повесть колумбийского писателя. В свое время М. Оливельей зачитывался его выдающийся соотечественник Г. Маркес, который и сейчас считает повесть «Я видел ночь» ярким свидетельством эпохи насилия и террора.

Перекладено за виданнями:
Patrick D. Smith, Angel City, Valkyrie Press, Inc, 1978; Manuel Z. Olivella. He visto la noche, Impenta nacional de Cuba, 1962

Художне оформлення
Ю. В. БОНДАРЕНКА

- Сміт П. Д., Олівелья М. С.**
С50 Місто Ангелів: Повесть; Я бачив ніч: Повесть /Пер. з англ. О. Забужко; пер. з ісп. В. Олевського.— К.: Молодь, 1986.— 232 с.

Повесть «Місто Ангелів» відтворює капіталістичну діяльність сучасної Америки. Американський автор розповідає про життя наймитів у так званому «Місті Ангелів», де все підпорядковане тому, щоб убити в людині людину, перетворити життя в животіння.

Розвінчання расової дискримінації в США присвячена повесть колумбійського письменника «Я бачив ніч».

С 4703000000—107 113.86.
М228(04)—86

84.7США + 84.7Кл

© Patrick D. Smith, 1978

© Переклад українською мовою.
«Молодь», 1986

Патрік Д. Сміт

МІСТО АНГЕЛІВ



*Присвячується Айріс, яка виявила
терпіння й розуміння під ту пору,
коли я подався в табори строкових,
щоб пережити самому частину цієї
історії й мати змогу докладно відтво-
рити у «Місті Ангелів» жорстоку,
несправедливу і малознану сторінку
життя.*

Як на кінець вересня повітря в горах було незвично холодне, але в Західній Вірджинії зима взагалі рання, надто ж на Тітеровім Кряжі. Надвечірнє сонце щидлося крізь низько навислі склбочені хмари, кидаючи на верхів'я гір понурий жовтий відсвіт. Нефарбована дощана хижа, притулена біля підніжжя пагорба, виглядала самотною і неприкаяною, немов потерпала, що по її старих дошках знову переіщитиме сіверкий дощукульний дощ.

Джерід Тітер стояв на ганку, дивився в долину, на неорані поля й не чув збуджених голосів з будинку. Зійшовши вниз, він рушив до хліва з порожніми клітками для курей та німими стійлами, звідки ще тягло теплим духом свіжих кізків та молока з-під корови. В соломі зашарудів пацюк, і Джерід став, напружено вслухаючись, ніби сподівався, що спустіла, перехняблена будівля от-от оживе звуками, а тоді повернувся й рушив назад до ганку. Вдалині вже видно було, як вантажний пікап помалу береться вгору крутою дорогою. Джерід гукнув у завішені сіткою двері:

— Кломо, здається, перші гості їдуть!

— Тоді піди дай свиням,— відповів жіночий голос.— Як усі позбираються, то не буде коли.

Він усміхнувся сам до себе: «І вона теж геть розгубилася. Мала б пам'ятати, що загорода вже третій тиждень як порожня».

І тільки аби впевнитися, що загорода таки справді порожня, він знову зійшов з ганку й попрямував до обгородженого квадрата витоптані і зритої землі.

Джерід Тітер народився 1932 року в цьому-таки рубленому домі, оточеному ста шістдесятьма акрами західно-вірджинських ґрунтів, ось уже мало не століття званих Тітерів Кряж. Він єдиний із трьох Тітерових синів зостався працювати на землі. Два його брати подалися з дому, ще не дійшовши повноліття,— подейкували, що один опинився в Балтіморі, а другий у Чікаго. Додому жоден не повернувся. З 1950 року, відколи помер батько,— мати

пережила його тільки на рік,— Джерід мешкав сам-один, доки не одружився з Кломою: йому було тоді двадцять три роки, а їй — шістнадцять. Двійко їхніх дітей — шістнадцятирічна Крісті й на два роки молодший Бенні — також прийшли на світ у цьому будинку. Нині Клома сподівалася третьої дитини.

Навіть коли стало ясно, що рано чи пізно доведеться звідси вибиратися, Джерід ще кілька років уперто чіплявся за свою землю,— але рік у рік податки, витрати на одяг, продукти, бензин і утримання ферми дедалі глибше втягували його в борги. Тож зрештою, продавши грунт і старий, але ще міцний будинок та розквитавшись з усіма боргами, Джерід zostався усього з шістьмастами доларами готівкою — єдиним своїм здобутком у життєвій борні — і з болем у душі мусив визнати свою поразку. Ці гроші Джерід збирався покласти в підмурок нового життя — свого власного і всієї родини. Він обрав для цього Флориду.

Вже остаточно все вирішивши й підписавши угоду на продаж ґрунту, Джерід ще тижнів зо два нічого не казав Кломі й дітям. Вони запідозрили щось недобре, коли Джерід продав дійну корову, свині та кури, а згодом і старого трактора; а тоді одного дня виїхав з дому вантажним пікапом і повернувся автофургоном «додж» випуску 1960 року — машиною, ні до чого не придатною на фермі. Тоді-то Клома збагнула все, але при дітях також мовчала.

Джерід відкрився їм якимось за вечерею. Зрозуміли вони не зразу — надто вже приголомшлива була новина. Ні Крісті, ні Бенні ніколи не виїздили з ферми, якщо не рахувати випадкової вилазки до Чарльстона, і для них світ обмежувався цією землею, школою та ще церквою поблизу Дінка. Попервах із жалю та розпуки діти вдарилися в сльози, а проте хоч-не-хоч довелось змиритися з неминучим. Фепер обом нетерпеливилось побачити увіч широкій світ, знаний їм досі тільки з розповідей.

Сьогодні останній день Тітерів на Тітеровому Кряжі. Увечері мали з'їхатися всі їхні друзі з довколишніх ферм — попрощатися.

Джерід повернувся в дім і заглянув до спальні, де Клома кінчала пакувати одяг. Глянувши на нього, вона озвалася з надією в голосі:

— Джей, а ліжко?.. Може, хоч ліжко візьмемо?..

Він знав, що вона питає про це, і боявся цієї хвилини, добре розуміючи, як залежить Кломі на тому старо-

му нікельованому ліжку. То був його весільний подарунок дружині, тут зачато й народжено Крісті та Бенні, й те, що Клома знову при надії, ще раз нагадувало, як багато важило це ліжко в їхньому подружньому житті. Клома сподівалася родити тут і втретє. Він одвів очі й сказав лагідно:

— Ні, Кломо, даруй. У фургоні й так затісно. Я куплю тобі інше ліжко, тільки-но встаткуємося. Таке саме куплю.

— Воно не буде таке саме,— заперечила вона.— Ти знаєш, що не буде.

— Даруй,— повторив він, повернувся і знову вийшов на ганок.

Джерід дивився, як пікап зі скреготом долає останні кілька футів дороги й завертає у двір. Батько й мати Кломи вийшли з машини і попрямували до будинку. Старий був худий і довготелесий, як і Джерід, тільки чуб мав посріблений сивиною та шкіра під очима взялася мереживом глибоких зморщок — як у всіх, хто довгі роки мружився на сонце, ходячи за плугом. Жінка теж була зморшкувата на лиці, проте тілиста, і ходила перевальцем.

Джерід простяг руку:

— Добридень. Прошу до господи.

Теща приязно привіталася з ним і пройшла в дім. Чоловіки поручкались і лишилися стояти. Тесть сказав:

— Ми трохи загодя приїхали, бо я хотів тобі дещо дати. Це вам на дорогу.

Джерід кинув оком на банкноти, які старий видобув із кишені пальта, й квапливо промовив:

— Ну ні. Дуже вам дякую, тільки грошей мені не треба. Нам вистачить. Спасибі.

— Та бери-бо,— наполягав старий.— Тут лише п'ятдесят доларів. Буде на гостинець малому, як народиться.

— Ні,— сказав Джерід рішуче.— Вам вони потрібніші.

Тесть зрозумів, що сперечатись марно. Він сховав банкноти назад у кишеню, так і не позбувшись думки, що насправді Джерідові таки потрібні гроші, але знав, що гордість горянина нічим не переважити.

— Ну, то, може, потім, коли суцужно буде,— напиши, дай знати. Ми не багацького стану, але, що маємо, тим поділимося.

— Я дуже вам вдячний,— промовив Джерід, над усе прагнучи змінити тему й жодним словом не згадувати більше про гроші.— Чуєте, грозою пахне?

— Еге ж. Я цей запах почув, ще як почали у гори під-

німатися. Ох і гроза ж буде — присяйбо, не гроза, а справжнісінька буря.

Підїхали ще два пікапи й старий «шевроле»-легковик і майже зразу за ними — ще два ваговози. Люди виходили з машин, підїмались на ганок, віталися з Джерідом. Жінки йшли в дїм віддати Кломі подарунки — власноручно пошиті фартушки, рукавички на посуд або щось із приданого для немовляти. Чоловіки з'юрмилися на ганку, а підлітки та дітлашня ганялися одне за одним довкола будинку й на подвір'ї. Тим часом на ганку точилася жвава балачка.

— Страх як шкода, що ви їдете, Джею. Чи не можна б ще якось зостатися й усе владнати?

— Нема способу,— відказав Джерід.— То раніше чоловік міг прожити на фермі з самого врожаю — і сім'ю нагодувати, й запасти дещицю, щоб стало бодай на борошно, сіль та черевики. А тепер уже ні. Тепер тобі податки, машини, бензин і крамниця заберуть удесятеро проти того, що заробиш. За яйця й молоко не вторгуєш навіть на те, щоб прогодувати курей та корову. Як тут біднякові викрутитись!

— Свята правда,— притакнув хтось.— Я вже теж часом думаю, що скоро сам помиї їстиму замість свиням давати. Свині — вони собі можуть до лісу побігти та там на жолудях, на вужах і напасуться, а людина ж то ні.

— Бог його знає, що з нами буде, як воно й далі так триватиме,— докинув інший.

— Далеко у Флориду думаєш забратися, Джею? — спитав один із фермерів.

— Та далеченько,— відповів Джерід.

— А пригадуєте, торік Джім Біглі теж мусив продатися й виїхати? То він до Джексонвіля гайнув. Ми оце листа від нього одержали, пише, що влаштувався на корабельні. Може, подастесь туди, дивись, і тобі там робота знайдеться?

— Ні,— сказав Джерід.— Не поїду я до Джексонвіля. Як ми вже зібралися до Флориди, то хотїлось би жити в такому місці, де кругом, куди не кинь, ростуть оті пальми та помаранчі. Джексонвіль — воно майже те саме, що й Джорджія. Поїду на такий південь, що вже південніше нікуди, аж за Майямі, до Хомстеда. Я по карті дивився.

— А таки ж далеко, до лиха!.. Але, може, ми якось і зберемося та приїдемо гуртом до вас на різдво. Чув я, ніби на тих флорідських пляжах узимку є на що глянути.

Хтось гукнув сміючись:

— То он чого цей пройдисвіт Джей зібрався в таку далеч! Хоче собі сидіти цілісінький божий день на пляжі та витріщатися на голих дівок. Я колись такий пляж у кіно бачив.

— Ет, та що там! Запрошую всіх до нас на різдво, як надумається. Ми на той час уже встаткуємося, так що будете найдорожчі гості. Може, вдасться на яку часинку лишити жіноцтво вдома, а самим перескочити на той пляж.

— Ти-но ліпше стули зараз губу,— порадив один із гостей.— Ондечки пастор Вілл зі своєю панією йде. Він тобі не потерпить балачок про всяких там бабів, що голяка по пляжах бігають.

— А то ще хтозна,— засміявся інший.— Ану ж на тому пляжі ще й наїдків до ката!..

Крісті та Джеф Біллінгс відійшли від гурту й сховалися за частоколом загороди для свиней. Джеф був старший за Крісті, й вони ось уже рік як заручилися — відтоді, як Джеф вирізав ножиком ДЖЕФ+КРІСТІ на стовбурі «дерева присяг», що росло поблизу Дінкської школи. Старий горіх ряснів десятками подібних написів. Серед тих, хто на ньому розписався, були й такі, що згодом побрались, і такі, що розійшлися навіки.

Дружба Крісті й Джефа складалась, як віддавна повелося в них у горах: обмінювались записочками на уроках, йшли разом аж до її дому після школи, сиділи поруч у церкві, довго прогулювались у неділю пополудні й тікали з танців, що відбувались суботніми вечорами у дощаному бараци,— аби потриматися на самоті за руки й наважитись на один-однісінький поцілунок, що доводив обох до солодкого запаморочення.

Крісті журилася, що мусить їхати геть від Джефа, але вона була надто юна й надто життєрадісна, щоб страждати по-справжньому. Джефа звістка про розлуку вразила глибше, але він удавав, ніби все це не так-то його вже й обходить. У цей останній вечір кожне чуло потребу скинути свою машкару й відкритися іншому зі своїми почуттями, але гірський кодекс честі, згідно з яким уважалося за ганебне опуститися до сентиментів, брав над ними гору.

Нарешті Джеф порушив мовчанку:

— А от мені ніскілечки не хочеться їхати до Флориди. Мені й у горах добре.

Крісті на хвилинку замислилась, а тоді спитала:

— А ти бачив коли помаранчеве дерево?

— Ні. І бачити не хочу,— відрубав Джеф і надувся. Обоє помовчали ще трохи, й тут озвалася Крісті:

— Джефе, повір, я зовсім не хочу нікуди їхати. Я так наплакалася — нема більше сліз. Не треба мені тих помаранчів, їй-богу. Чого мені справді хочеться — це щоб у мене був будинок, старий будинок, як оцей от наш у горах, і сад, щоб вирощувати всяку всячину, і плита, щоб варити й смажити, і нікельоване ліжко, як у мами, і дітки... Багато діток... твоїх діток, Джефе... Ось чого мені найдужче хочеться...

Обличчя їй пашіло. Вони стояли, майже торкаючись одне одного, і Джеф удихав свіжість розпаленого дівочого тіла. Вона взяла його руку в свої:

— Мені буде сумно за тобою і за горами, Джефе, але за тобою найдужче.

Її слова пронеслися йому крізь свідомість, як гірський вихор. Захотілося схопити її в обійми, міцно-міцно пригорнути до себе й ніколи більше не відпускати, проте Джеф опанував себе. Хрипким од хвилювання голосом він промовив:

— Ти напишеш мені зразу по приїзді, гаразд? Я тобі відпишу, а там, може, й у гості приїду — по весні, як оборемося і до школи не треба буде ходити.

— Напишу, тільки-но буде змбга,— пообіцяла Крісті.— А ти щоб негайно відписав, чуєш?

Джеф сказав:

— Я маю для тебе подарунок. Зараз принесу — він у машині. І ліхтарика візьму, щоб ти роздивилася.

Уже зовсім смеркло, і Крісті в темряві не могла провести поглядом Джефа, який, круто обернувшись, побіг туди, де стояли машини. Вона тішилася думкою про несподіваний гостинець і міркувала, що б то могло бути. За хвилину повернувся Джеф:

— Закладаюся, тобі нізачо не вгадати.

Крісті брала нетерплячка:

— Показуй мерщій! У нас обмаль часу — незабаром гукнуть вечеряти.

Джеф спрямував промінь ліхтарика на те, що тримав у руці,— на строкату ганчір'яну ляльку.

— Я знаю, ти більше не бавишся ляльками. Але моя мама шиє найліпші ляльки в усьому нашому краї, а оцю о зробила для тебе. Пригадуєш, як тобі було десь років із шість і ми гралися в долині, там, де Пантерин Рукав? Ти чогось розсердилася і кинула свою ляльку в потік, а тоді боже як плакала, коли її понесло й вона щезла за

поворотом. Я хочу, щоб ти мала тепер нову і щоб забрала її з собою — на згадку про гори.

Крісті взяла ляльку й притисла до грудей.

— Я й не знала, що ти пам'ятаєш таку давнину. А ляля — просто чудо. Вона завжди буде при мені.

— Це, звісно, не бозна-яка дивовижа,— сказав Джеф, радий та пишний, що дарунок сподобався,— але її зробила мама, і я хочу, щоб вона була в тебе. І мама так хоче.

— Може, тепер ти погасиш світло?

— Еге. Я тільки хотів, щоб ти роздивилася ляльку.

Фу ж мить, коли клацнув ліхтарик, Джеф відчув, як Крісті всім тілом пригорнулася до нього. І гаряча хвиля забила йому памороки.

Пастор Вілл єдиний з-поміж усіх присутніх чоловіків міг похвалитися опасистим черевом і товстими щоками. Вирізнявся він і вбранням — чорний вовняний костюм на тлі вицвілих комбінезонів, штанів хакі й брезентових штормівок. Якийсь час він уважно вивчав стіл, заставлений смаженими курчатами, шинкою, білчатиною, оленою, солодкими картопляниками й кукурудзяними коржами. Здавалося, він на превелику силу стримується. Врешті озвався голосно:

— Прошу хвилинку уваги!

З ганку надійшли чоловіки, зацитькали одна на одну жінки. Пастор сказав:

— Хай діти погуляють у дворі, а нам, дорослим, час підкріпитись. Та перше ніж заходитися коло цих благословенних страв, зготовлених жіночими руками, я прочитаю подячну молитву. І декому з вас, грішників, теж слід би попрохати благословення божого, поки ви ще не допалися до дзбанів із кукурудзянкою, які, знаю, стоять у вас у машинах. Тож схиліте голови й облиште хихотіти, а то господь бог нашле на вас громи небесні.

Коли всі притихли, він проказав:

— Господи, благослови сьогоднішню трапезу нашу, а надто родину Джея Тітера, бо вони їдуть од нас шукати нового життя на чужині. Не покидай їх на шляху їхньому, господи, і дай їм нову домівку, якої заслуговують усі діти господні. Вони гарні люди, господи, і нам усім їх дуже бракуватиме, і ми просимо, щоб ти простер над ними десницю свою і послав їм долю, якої вони шукають. Благослови всіх нас, господи, і хай пребуде воля твоя над цими горами й над усіма створіннями божими. Амінь. Можна їсти.

Але тут похопився Джерід:

— Спасибі, брате Вілл. Ми не забудемо цих слів. Тільки перше ніж узятися до їжі, я теж хочу сказати дещо. Коли ми виїдемо вранці, то нічого з дому брати не будемо. У фургоні не стачить місця. Так от, я прошу вас — приходьте сюди завтра й беріть усе, що вам припаде до впадоби. Усе стоятиме, як і стоїть.

Один з гостей зауважив:

— Так негаразд, Джею. Ми могли б розпродати всеньке майно і вислати вам гроші. Я й сам купив би в тебе дещицю.

— Не стану я нічого продавати,— Джерід був несхитний.— Всі ви знаєте, що цей дім збудував мій тато наприкінці того століття, і майже все, що тут є, збереглося ще відтоді. Дещо він змайстрував своїми руками. Я нічого звідси не зможу продати й матиму спокій тільки коли знатиму, що все воно трапило до рук друзям.

Обізвалася Клома:

— Тільки не беріть ніхто нашого ліжка, як прийдете сюди раніш од тата. Тато обіцяв забрати його й переслати нам, тільки-но ми влаштуємось. Усе беріть, а ліжка не руште.

Джерідові відлягло від серця: він неабияк зрадів, що тесь збереже дорогу для них річ.

— Ми вранці покинемо двері незамкнені,— сказав він,— приїздіть і розбирайте все. Чого ви не візьмете, на те накладе лапу торговельний агент, так що ліпше не лишайте йому нічого. А зараз прошу до столу, а там музики заграють нам на скрипочку, й ми потанцюємо собі трошки...

Вдруге кликати до столу не довелось нікого, а проте пастор опинився там найперший.

Джерід стояв на ганку і дивився, як вогні останньої машини щезають далеко вниз за поворотом дороги. Чудово резумів, що оце, може, востанне бачиться з друзями. Він повернувся й зайшов у будинок.

— Бенні, біжи-но пошукай Скіпа й не випускай його більше надвір. Виїжджаємо ранесенько, ще засвіт, не буде нам коли ганятися за собакою по всіх довколишніх лісах.

— Добре, тату.— Бенні метнувся до дверей.

Джерід узяв з полиці в кухні гасовий ліхтар, засвітив його й обернувся до Кломи:

— Піду пройдуся. Ненадовго.

Вона зрозуміла, що в нього на думці, й спитала:

— Може, мені піти з тобою?

— Не треба. Там холодно, темно, і зовсім ні до чого тобі йти. Я сам.

Жовтогарячий світляний круг гойдався в темряві довкола Джеріда, коли він спускався сходами й перетинав подвір'я. Швидкою ходою він вийшов на вузьку стежину, що зразу за дровітнею звертала на північ і бралася на самий кряж, і невдовзі ступив у гущавину пеканового гаю. Мерехтливе світло вихопило з п'ятьми два гранітних надгробки посеред галявинки, обгородженої іржавою чавунною решіткою. Джерід штовхнув хвіртку й зайшов досередини.

Поставив ліхтаря на землю й уляк перед могилами. Між надгробків притулилася скляна вазочка, звідки стриміли полинялі пластмасові квіти. Джерід стояв нерухомо. Він згадував, як двічі на своєму віку брав до рук лопату й сам копав яму — спершу для батька, згодом для матері. Завжди був певен, що колись і його кості спочинуть у цій самій землі під пеканами. Тепер це здавалося неймовірним, і Джеріда взяв страх.

Думав про своє життя в цьому краю, про те, як глибоко пустив він коріння у західновірджинську землю, й усвідомлення того, що вже далеко не молодим доводиться це коріння виривати, завдало йому гострого душевного болю. Довгі тижні його точили сумніви, тривога, боязнь поривати з усім рідним та звичним і вирушати назустріч незнайомому, і все це він чаїв глибоко в собі. Клома й діти не повинні були здогадуватися про його справдешні почуття, в їхніх очах він мусив лишатися стійким і незламним.

Зрештою він одігнав ці думки і заговорив:

— Простіть мені, тату... й мамо... Я робив усе, що міг, і все намарне. Я негоден більше нічого вдіяти... Я старався що було сили, а воно виявилось мені над силу. Мені дуже тяжко їхати звідси й кидати вас самих, я ніколи не думав, що до цього дійде. Але я більше не можу... Я поставив умову, щоб ніхто не приходив у цей гайок із сокирою чи плугом, це сказано в паперах, записано і скріплено печаткою. Вас ніхто не потурбує, і ви можете спати спокійно. Може, колись нам ще пощастить, і ми відкупимо назад нашу землю, й знову будемо разом. Я зроблю для цього все, що в моїй спроможності, але зараз ми мусимо їхати. Царство вам небесне, тату й мамо... царство небесне. Земля вам пухом.

Він рвучко звівся на ноги й заквапився стежкою назад, більш не озираючись на темний пекановий гайок.

Коли він повернувся, будинок стояв цілковито занурений у пітьму — лиш у заштореному вікні спальні видно було тьмянний відсвіт. Гучний гуркіт грому долинув із заходу, звістуючи наближення грози. Сліпучі пальці блискавки сяйнули згорі — і провалилися між чорними вигинами далеких хребтів. Джерід трошки постояв, дивлячись на дедалі ближчі спалахи блискавиць, а тоді тихенько прочинив двері з чорного ходу і через передпокій навшпиньки пройшов до спальні.

Клома спала, і Джерід постарався роздягтися безшумно. Зиркнувши на розкидане по подушці біляве волосся дружини, він зачудувався: як же Крісті схожа на матір! Ті самі біляві коси, тонкий носик, ніжно окреслені вилиці, вузькі уста... Бенні був зовсім інакший із себе: чорнявий — тут він удався в Джеріда, — кругловидий і, як усі горяни, високий і довготелесий. А втім, хоч і вигнався нівроку, Бенні мав хлопчакуватий вигляд — а от Крісті, як і більшість її ровесниць у горах, була вже цілком сформована дівчина. Джерід часто казав, що їм із Кломою судилося створити кожному по власній копії. Коли Клома завагітніла втретє, Джерід жартував, що тепер народиться рудий хлопеч, схожий на обох зразу.

— Ти, Джею?.. — сонно озвалася Клома й підвелася на лікті. — Малюки були ледве живі, так потомилися. Стільки переживань за день... Тільки-но Бенні привів Скіпа, зразу й спати пішли. Може, ти їм ще якусь роботу хотів загадати?..

— Та ні, яка там робота. Гаразд, хоч виспляться на до-рогу.

Він вимкнув світло й прослизнув до неї під ковдру, обіймаючи її тугий, набряклий живіт. Кожна дрібниця тепер воскрешала щось із минулого: опинившись у темряві, він згадав, як був пишався, коли перед кількома роками нарешті підвів до садиби електрику. Вони тоді півночі не лягали, все клацали вимикачами й тішилися, мов діти гостинцями на різдво.

Клома підсунулася ближче до нього:

— Я боюся, Джею. Може, й даремно, але все'дно боюся.

— Чого боїшся, грози?

— Ні. Не грози. Боюся того, що чекає на нас попереду.

— Тобі нічого боятися, — мовив Джерід заспокійливо, легенько поглажуючи їй живота. — Дасть бог, усе буде гаразд. Куди більше мене непокоїш ти та оцей малий зух, отут-о. Ти певна, що здужаєш їхати? Ми могли б перебу-

ти цей час у кого-небудь, доки мале не з'явиться на світ.

— Я почуваюся добре, й ліпше їдьмо зараз. Тоді ми десь уже влаштуємося на той час, як воно з'явиться. Легше їхати зараз, ніж опісля.

— Ну що ж. Вирушимо, як задумали. Але якщо тобі дорогою зробиться кепсько, то не мовчи. Скажи мені — ми спинимось і перечекаємо, аж ти знову годна будеш їхати.

Клома не відповіла, й Джерід відчув, що вона знову поринає в сон. Він обережно пригорнув її й ніжно прошепотів:

— Не бійся нічого, Клom. Усе буде гаразд. Ось побачиш.

Кілька хвилин Джерід наслухав, як гроза підходить до Тітерового Кряжу. Ще мить — і злива потоками рине на його землю. Він затривожився, як там свині, кури, корова; потім згадав, що їх більше нема. Зненацька схопився й сів на ліжкові, немов удар блискавки, пройшовши крізь дах, пронизав йому тіло. Раптовий жах перед майбутнім морозом скував жили, холодним потом виступив на чолі. Він силкувався опанувати себе, але часті спалахи блискавиць і удари грому тільки посилювали лиховісне передчуття. Коли Джерід ліг і спробував укритися ковдрою, руки йому тремтіли.

Прокинулася Клома.

— Що тобі таке, Джею? Вибрикуєш, як лошатко.

— Нічого. То все гроза. Так грякнуло, наче блискавка вдарила десь поруч. Вибач, що я знову тебе розбуркав. Спи.

І знов обняв її — так і неспроможний позбутися пробудженої грозою тривоги й одігнати від себе затамоване передчуття біди, випромінюване всіма порами його тіла.

2 Капот старого вантажного «доджа», здавалося, спітнів од натуги, коли машина, чмихаючи, важко повзла Двадцять сьомим шосе, між араукарієвими посадками по ліву руку і полем — по праву. Над порепаним бетоновим покриттям, гарячим від полудневого флоридського сонця, струмувало марево. Зненацька фургончик задвигтів і з сердитим сичанням випустив із себе хмаринку пари. Брязкаючи й торохтячи всіма клапанами, він помалу посунув до стоянки поблизу зрошувального каналу, праворуч од шосе.

Джерід вийшов з машини й підняв капот. Крутнув пробку радіатора — і ту ж мить звідти вирвався струмін

окропу. Джерід сахнувся, тріпнув ошпареною рукою й промимрив:

— А бий тебе сила божа!..

Він постояв, утупившись у розпечений радіатор, й вернувся до кабіни:

— Треба дати йому охолонути, щоб можна було доли-ти води. Якраз устигнемо попоїсти.

Клома насилу протиснулася крізь праві дверцята фургона. Живіт їй за ці дні немов округлився ще дужче. За нею вилізли Крісті й Бенні.

Клома незручно сіла на землю й розстелила долі газету. З рудої паперової торбини вона вийняла чотири бляшанки віденських сосисок, пачку крекерів і чотири пляшки нагрітої кока-коли. Усі посідали просто в білу вапнякову пилюку й мовчки взялися до їжі.

Джерід глянув мигцем уздовж каналу й через поле, простягнене аж до обрію, скільки сягало око. Вдалині над водою злітали в повітря величезні вітрила, купка людей сунула за машиною, навантаженою дротяними кошиками. Джерід надкусив сосиску й сказав:

— Зроду не бачив такого поля. Схоже на край світу, правда?

Клома глянула на поле, але промовчала.

Бенні спитав:

— Тату, можна, я випущу Скіпа? Йому, мабуть, давно треба надвір.

— Зараз не варто. Чого доброго, забіжить на шосе й потрапить під колеса. Хай побуде в машині, поки приїдемо.

— Ще далеко, тату? — це Крісті.

— Близько вже. Під'їжджаємо до Хомстеда. Незабаром будемо там, от тоді й спочинемо трохи.

— Я хочу побачити океан,— мовив Бенні, й голос йому задзвенів од збудження.— Ти казав, що як в'їдемо у Флориду, зараз побачимо океан, а його все нема.

— Це далі на схід. Побачиш іще.

— А ми будемо рибалити в океані? — спитав Бенні.

— Будемо, аякже. Може, навіть розживемося на власного човна.

— Не хочу я ловити вашої смердючої риби,— обурилася Крісті.— Я хочу купальника. Червоне бікіні, як у журналах.

— Ви б краще подумали, де нам сьогодні переночувати. Все вам забавки в голові,— втомлено зронила Клома, збираючи порожні бляшанки.

— З тобою все гаразд, Кломо? — спитав Джерід.

— Атож. Я чудово себе почуваю. Просто чудово.

— Ти правду кажеш?

— Запевняю тебе, Джею, зі мною все гаразд!..

— Якщо знову погіршає, можемо спинитися десь у мотелі.

— Нема в нас грошей на мотель,— жорстко сказала Клома.— І я вже сказала: почуваю себе чудово. То був просто розлад шлунка.

Джерід сходить до машини по відро. Набрив із каналу води й поніс до розкритого радіатора. Клома прибрала пляшки й газети і сховала їх назад у руду паперову торбину.

Коли мотор завівся, усі знову залізли в машину, і фургон повільно виповз на шосе — назустріч півдню.

Ось уже мало не два тижні Тітери в дорозі — замість чотирьох-п'яти днів, як сподівалися попервах. Того ранку, коли вони засвіт виїздили з ферми, їх до рубця вимочило крижаним дощем, та ще й Скіп примудрився вискочити з фургона й чкурнути в темряву. Бенні півгодини гасав за цуциком по всіх усюдах, доки не загнав його до дров'ятні й не прицупив назад до машини, мокрого як хлющ.

Невдачі спостигали їх шокроку. Коли Джерід обміняв свого пікапа на автофургон, продавець заприсягся, що машина в доброму стані. Не встигли вони виїхати на західновірджінську магістраль, як вийшла з ладу водяна помпа, і її довелося замінити, вгативши на це майже цілий день. У Північній Кароліні полетів карданний вал, а назавтра спустили дві камери. В містечку на півдні штату Джорджія вони просиділи три дні, чекаючи, поки в авторемонтну майстерню приставлять з Атланти новий акумулятор: тим часом акумулятор лежав на полиці в кутку майстерні,— просто з них хотіли злупити утродорога, пославшись на витрати «за довіз». Одну ніч вони перебули в мотелі, а то — спали в фургоні. Згодом настала черга свічки запалювання та обмотки статора, нарешті, відразу по в'їзді в зону жаркого клімату, збунтувався радіатор. Довелося повзти зі швидкістю, набагато нижчою за дозволену. На північ за Джексовіллем Джеріда затримали й оштрафували за несправні гальмівні фари на тридцять п'ять доларів. Судова тяганина й ремонт забрали ще день. В усіх отих придорожніх гаражах та майстернях, від усіх отих непередбачених ускладнень запас готівки танув, як сніг на сонці. Щоб уберегтися надалі від штрафів на заприроджених поліцією автомагістралях, Джерід повернув у

глиб материка, де рух на дорогах був не такий жвавий, і тепер їхав у напрямку озера Окічобі, а вже звідти збирався повернути до Хомстеда.

Все це анітрохи не перешкоджало дітям тішитись, зате Джерідові з Кломою, і так неспокійним, було аж надто муляко на серці. Для Крісті та Бенні поїздка обернулася на цікаву пригоду; для батька-матері вона означала кінець усьому, що єднало їх з минулим.

З кожною новою милею настрій у Джеріда стрибав угору-вниз, як гумовий м'ячик. Хвиля оптимізму та віри в майбутнє нагло змінювалася нападом тяжких роздумів. Він намагався вдавати бадьорого й певного себе, але Клома знала, як він гризеться сумнівами.

Крісті й Бенні припали до заднього віконця, за яким з'явилися околиці Хомстеда. Відколи почалися цитрусові плантації — а сталося це на північ від озера Окічобі,— брат із сестрою були немов зачаровані. Нескінченні сади, де віття дерев угиналося під вагою золотавих плодів, видавалися дітям живим образом різдвяного свята — адже досі вони бачили помаранчі хіба на багат-вечір, під убого прибраною ялинкою.

Обабіч шосе тяглися тепер городи впереміж із авокадовими, папайєвими, манговими, лаймовими та іншими дивовижними, не баченими ще гаями. Уздовж путівців, що відбігали від шосе, росли височенні араукарії, граціозні воскові й міцно вриті в землю фінікові пальми. Мало не на кожному роздоріжжі торгували з яток розмаїтою, аж очі розбігалися, садовиною й городиною.

Зненацька Джерід обернувся до Кломи — йому сяйнула несподівана думка:

— От що ми зробимо, Кло!.. Купимо овочеву ятку при дорозі, щойно гроші заведуться. З такою яткою не пропадеш, їй-богу!.. І стягнемось ми на неї швидко.

Клома палко підтримала цю пропозицію:

— Оце добре, справді!.. Можна було б ще майструвати й продавати дещо. Ти чудово плетеш стільці, а Крісті вміє робити такі славні кухонні рукавички. Бенні стругав би всякі полочки й різьбив би з дерева отих своїх звірат, а я шила б фартушки, й кофтинки, й оті панамки, знаєш, такі жовті з чорним, їх багато хто носить. А якби в нас було ще й землі трошки, то ми б вирощували свою власну городину.

Джеріда втішила підтримка дружини. Вперше за багато тижнів його опанувало радісне піднесення:

— Так ми й зробимо! І то хутко!..

Двостороннє шосе було вже геть загачене вантажним транспортом, легковиками, пікапами, і здавалось, усім їм нетерпеливилось чимшвидше дістатися до місця. Джерідові дедалі важче ставало вести «доджа», дорога поглинала всю його увагу. Подумки він молив бога, щоб вода в радіаторі не закипіла знову й не довелося ще раз звертати на узбіччя.

Двадцять сьоме шосе пролягало головною магістраллю через діловий центр Хомстеда, і коли машина в'їхала в місто — місто, куди вони так довго і з такими труднощами добиралися, — Джерідові відлягло від серця. Спинившись перед світлофором, він глибоко відітхнув. Але хвилинка полегкість, що довга мандрівка нарешті скінчилась, тут-таки замінилась на тривогу: він-бо опинився в незнайомому місці й не мав уявлення, куди йти й що почати. Джерід ще дужче сповільнив хід фургона, заважаючи тим, хто їхав позаду й змушуючи декотрих нетерплячих водіїв натискати на клаксони й сердито вимахувати руками. Тітери розглядалися навсєбіч, мов на екскурсії: за вікнами «доджа» пропливали фасади крамниць, ресторанів, коктейль-барів, універмагів, — нічого такого вони досі не бачили, живучи в сільській місцевості Західної Вірджинії.

На південній околиці міста вони опинилися посеред величезних овочесховищ, де городину готували для далеких перевезень. Джерід і не зогледівся, як машина була вже за межами Хомстеда — вони в'їжджали у Флоріда-Сіті. Тільки тут йому пощастило нарешті звернути на узбіччя й зупинитися.

Якусь мить усі мовчали, геть знесилені. Тишу порушив Бенні:

— Тату, я хочу надвір. І Скіп от-от лусне.

Рябий цуцик, ледве дихаючи, тулився до стінки фургона.

Клома сказала:

— І зовсім не треба було брати з собою собаку. Нам слід було б комусь віддати його. Де це видано — собака в таких переїздах!..

— Е, Кломо, ти ж знаєш, що малі не можуть без Скіпа, — заперечив Джерід. — Та й скільки там із ним того клопоту!..

Бенні обняв цуцика:

— Я його доглядатиму, мам, ти не бійся.

— Зараз знайдемо автозаправку, я доллю бензину, а

ви сходите там до вбиральні,— і Джерід знову завів мотор.

Автозаправна станція з'явилася з-за першого ж повороту. Бенні повів Скіпа за будинок, а Крісті з матір'ю пішли до туалету.

Службовець приєднав помпу, ввімкнув лічильника й звернувся до Джеріда:

— Туристи?..

— Ні,— відповів Джерід.— Роботи шукаємо.

— В полі б то, чи як?..

— Та де вже трапиться. Аби робота чесна.

— Роботи в полі зараз не так багато, а більше тут нема нічого.— Службовець придивлявся до Джерідової худоді постаті, до його вицвілого комбінезона.— Своїх, тутешніх сезонників у нас хоч гать гати, а тут ще й кубинці, й такі, як оце ви, просто плавом пливуть — і з Кароліни, і з Західної Вірджинії, і з Алабами, звідки тільки не їдуть!.. Скільки живу, не бачив такого.

— Ви хочете сказати, що роботи нема?..— Джерідові зненацька пересохло в горлі.

— Чому ж, дещо знайдеться, тільки ох же й набігається, шукаючи!.. Надто з незвички. Тут щоранку черга стоїть — отам-о на розі.

— Що за черга?

— Ну, сходяться всі, хто хоче найнятися в поле, а наймачі добирають собі кого їм треба. Як надумаетесь, то приходьте загодя, ще вдосвіта. Людей-бо ніколи не брак.

— Прийду,— сказав Джерід.

Хлопець, проте, вже не дивився на Джеріда — він пас очима Крісті, яка саме вийшла з туалетної кімнати й поверталась назад до машини. Жоден порух її молодого тіла не сховався від нього; оцінивши поглядом тугі груди й стегна, він спитав у Джеріда:

— Ваша дівчина?

— Це Крісті, моя дочка.

— Скільки їй?

— Шістнадцять. Дуже гарна дівчинка,— з гордістю сказав Джерід. Хлопець знову окинув Крісті поглядом.

— А скроєна так, що й двадцять даси. Оця роботу знайде за іграшку.

— А то чому? — зацікавився Джерід.

— Танцювати вміє?

— Вдома у нас бували танці суботами, то вона там завжди перед вела.

— Я про інші танці кажу. Про моднячі. Вона могла

б прилаштуватись у будь-якому барі, там платять грубі гроші. Була б вам підмога, доки не підшукали б чогось для себе.

— А що то за танці?

Хлопець здивовано позирнув на Джеріда.

— Ти що, не знаєш, чоловіче? Дівки танцюють голі до пула, шоу таке. А твоя так скроєна, що може вибрати бар, який сама схоче.

Нагла лють залляла Джерідові очі.

— Скільки я тобі винен, хлопче?

— Вісім доларів рівно. Мастило перевірити?

— Нічого я від тебе більше не хочу! — гаркнув Джерід. Руки йому тремтіли, коли він одлічував гроші. Вскочив у «додж» і рвонув з місця, аж завищали шини.

Клому вразив такий раптовий вибух.

— Що там таке, Джею? Щось трапилось?

— Ні, нічого, — Джерід намагався говорити спокійно. — Вже пізно, треба пошукати місця, щоб стати на ніч.

Звернув назад, на схід, і повільно поїхав бічною вуличкою. Минуло кілька хвилин, перш ніж зміг одігнати від себе образ Крісті, що танцює голяка в барі. Він замалим не подарив того хлопця і тепер дякував богу, що відїхав. Бракувало ще вскочити оце в халепу.

Невдовзі він натрапив на невеличкий парк із каруселями, лавами й галявинкою для пікніків, де розмістилися критий павільйон і шашлична. Поблизу нікого не було, Джерід скерував машину в парк і зупинився під павільйоном.

— Здається, підхожа місцинка. Кращої годі й шукати. У нас із Бенні буде дах над головою, а ви з Крісті спатимете в фургоні.

Бенні спитав:

— Тату, можна випустити Скіпа?

— Краще візьми його на повідець і прив'яжи до переднього бампера. Тут напевно є кролики, і я не збираюся потім ловити Скіпа по всій південній Флоріді.

Джерід виніс із машини два спальних мішки й поклав на поміст у павільйоні. Спитав у Кломи:

— У нас залишилося що-небудь поїсти?

Клома вмостилась на лаві й сказала:

— Сосисок бляшанок із шість, трохи хліба й слоїк персиків.

— На сьогодні стане, — вирішив Джерід. — А вранці я чогось пошукаю.

З-за фургона вискочив Бенні й збуджено заволав:

— Тату, там повно якихось чудних дерев, отам-о!.. І на

них банани, справжнісінькі! Можна буде нарвати на вечерю.

— Оцього не варт робити. Вони ж, певно, чужі. Ліпше пошукав би якогось хмизу на розпал.

З фургона вийшла Крісті й поскаржилася:

— Тату, мене щось покусало, всю чисто. І пече страх як.

Джерід зненацька ляснув себе по обличчю й руці.

— Мошва! Господи, таж її тут цілі хмари!.. Оцього нам тільки й бракувало, вона ж нас живцем із'їсть. Хіба, може, димом її викуримо.

Бенні, ляскаючи себе по руках, відгукнувся:

— Тату, я зараз дров принесу!.. Ми їй дамо гарту, погані такій.

Сонце вже сідало, коли в парку з'явилась патрульна машина. Полісмен завважив західновірджінські номери і спальники під накриттям павільйону — машина розвернулася, під'їхала і стала біля фургона. Полісмен вийшов.

— Куховарите, люди добрі?..

Джерід підвівся з лави й відповів:

— Ні, ми вже повечеряли. А багаття розіклали, щоб одганяти мошву.

Полісмен був молодик років тридцяти. Він кинув оком на «додж» і знову звернувся до Джеріда:

— Бачу, ви аж із Західної Вірджинії. Неблизький світ. У відпустку приїхали?

— Та ні, назовсім,— сказав Джерід.— Оце тільки опівдні прибули, а взавтра я почну шукати роботи.

— Ну що ж,— полісмен завагався,— вечеряйте, спочивайте, тільки на ніч тут лишатися не можна. В міському парку заборонено ставати табором. Ви мусите виїхати звідси до смерку.

Джерід не зрозумів. Він спитав:

— А хіба це не громадська власність?

— Громадська,— підтвердив полісмен.

— У нас у Західній Вірджинії кожен, хто схоче, може ставати на ночівлю на громадській території, аби лиш не чіпав нічого. Ми ж не робимо ніякої шкоди.

— Перепрошую,— мовив полісмен, примитивши, що жінка вагітна.— Закон є закон, і я тут нічим не зараджу. Чому б вам не заночувати в motelі або в мебльованих кімнатах?..

— Та ми б і не від того,— сказав Джерід,— так, бач-

те, з грішми трохи сутужно. Дорога багато зжерла — хоч-не-хоч ощадливим зробишся.

— Ну, тоді їдьте в Армію Спасіння.

— В Армію Спасіння? — перепитав Джерід. — Ми, знаєте, горяни і милостині не берем.

Полісменові вривався терпець, проте, зважаючи на жінку й дітей, він стримувався. Виганяти з парку переселенців було для нього звичною нічною роботою. Він сказав:

— Власне, це ніяка не милостиня. Армія Спасіння у нас на те, щоб допомагати таким, як ви, у скруті. У них там чимало місця, і дерева ростуть — ви так само запаркуєте машину і влаштуєтесь на ночівлю. До чого ж тут милостиня?

— Що ж, поїдемо, коли так, — згодився Джерід. — Нам би тільки місце, щоб стати на ніч, а завтра, тільки знайду роботу, заберу своїх кудись у мебльовані кімнати, поки нема власного кутка. Ми не збираємось переступати закони. Ми люди мирні — обжитися у вас хочемо.

Полісмен зітхнув вільніше.

— Ну так от, проїдете квартал отак навпростець, повернете ліворуч, а там ще чотири квартали — і просто на розі Армія Спасіння. Ви ще здала побачите — такий великий білий будинок, двоповерховий.

Тільки-но патруль від'їхав, Джерід згорнув спальні мішки й сховав у фургон. Бенні, відв'язавши Скіпа, забрався з ним усередину, й вони повільно рушили у вказаному напрямі. Джерід легко відшукав той дім і припаркувався під могутнім старим дубом. Вискочив з машини, підійшов до будинку.

Чоловік на ганку звівся з крісла-гойдалки і спустився йому назустріч. Змірявши Джеріда поглядом, він спитав:

— Чим можемо прислужитися?

Джерід таки почувався ніяково, що приїхав сюди, і втішався хіба тим, що вдома, у Західній Вірджинії, ніколи не довідаються, як Джерід Тітер вдався до Армії Спасіння. Мовив знехочу:

— Нам тільки машину поставити й улаштуватися на ніч. Поліцай сказав, що це тут. Можна, ми отам під деревом і зостанемось?

— Прощу, прощу, — погодився чоловік. — Ви тут проїздом?

— Та ні, гадаємо у вас замешкати, — відповів Джерід. — Я завтра знайду роботу й тоді підшукаю для своїх якийсь прихисток. Дорога нам, знаєте, тяжка випала.

— До ваших послуг нагорі вільні ліжка, безкоштовно.

Замість спати просто неба матимете над головою дах. Там і гарячий душ є.

— Ми залишимося у фургоні,— сказав Джерід.

— Воля ваша. Машина може тут стояти скільки вам треба. В будинку є вітальня з'телевізором, поки ви завтра шукатимете роботи, ваша родина може перебути в нас. А за яких чверть години й вечеря буде готова. Не бозна-яка дивовижа — гарячі сосиски з квасолею, шинкована капуста й кава, але якщо схочете повечеряти з нами, то прошу ласкаво.

Згадка про гарячу страву й каву зацікавила Джеріда. Кави він не пив ось уже понад тиждень і знав, що й Кломі з дітьми не досить тієї порції сосисок, яку вони з'їли недавно. Він спитав:

— Скільки це буде коштувати?

— Аніскілечки,— відповів чоловік.

— Не будемо ми напихатись надурняк,— мовив Джерід.— Ми — горяни, нам милостині не треба. Ви скажіть скільки, й ми заплатимо.

Чоловік трохи повагався:

— Ну, то вкинете скільки ваша ласка у карнавку, вона в залі. Гадаю, вистачить п'ятдесяти центів за все сімейство.

— Отак буде по справедливості,— погодився Джерід.— Прийдемо, тільки-но влаштуємося. І красно вам дякую, що дозволили поставити машину.

— На те ми тут і сидимо,— відповів чолові'яга, повернувся і, сходячи на ганок, пробурчав собі під ніс: «Горяни, хм!..»

3 Назавтра Джерід схопився перед світом і ще до сніданку вирушив на пошуки роботи. Він одразу поїхав на те перехрестя, де за словами вчорашнього типа з автозаправної станції щодня збирається черга. Кілька старих автобусів та пікапів уже було припарковано коло ліхтаря, і чималий гурт чоловіків та жінок мовчки тупцяв на місці, чекаючи початку процедури.

Джерід звернув увагу, що тут були й негри, й білі, траплялися й кубинці та мексіканці, хоч він і не дуже розрізняв їх; не бракувало й патлатих, зарослих бородами хіппі — їх супроводили молоденькі дівчатка з разками дерев'яного намиста на шиї й стрічками, пов'язаними круг голови. У всіх були байдужі, безвиразні лица, всі тинялися мов сновиди, чимось невловно скидаючись одне на одного.

Минуло кілька хвилин, коли за бортом одного з вагозів виринув чолов'яга й вигукнув:

— Двадцять п'ять душ на окру!..

Зчинилася штовханина, й Джеріда відтіснили набік: люди стали в чергу. Як тільки двадцять п'ять чоловік було дібрано й вони посідали в автобус, решта черги перебігла до наступної машини.

Джерід з цікавістю дивився, як набрали ще дві бригади. Вся ця картина навела його на думку про невольничий ринок, деє так він його й уявляв. Нарешті побачив, що коли не пропихатиметься в чергу, то залишиться стовбичити на краю хідника, аж доки від'їде останній автобус.

Як тільки новий наймач гукнув людей на помідори, Джерід кинувся в натовп і ліктями проштовхався наперед. Коли надійшла його черга, наймач глянув на нього й спитав:

— Бував раніше на помідорах?

— Бачте, я мав ферму в Західній Вірджинії, то садив там і помідори. А свій врожай завжди збирав сам.

— Відійди,— коротко кинув чолов'яга.— Мені треба хлопців бувалих. Нам за ранок шістдесят акрів пройти, ніколи воловодитися з усякими селяками, що сплять на ходу.

— Але ж я зможу, їй-право,— доводив Джерід.— Я мав ферму..

— Хай тобі грець, чоловіче, чи ти глухий?! — розсердився той.— Сказано, одступися! Що я з тобою — буду морочитись цілий день?..

Джерід вийшов з черги і, пригнічений, поплентався назад, на край хідника. Коли заповнювався останній автобус, він уже не поривався туди. Ще кількадесят чоловік — ті, що так і не протовпилися за іншими або кого теж вибракували,— поволі щезали в сутіні завулків та підворіть. Джерід зостався стояти під ліхтарем сам-один. Світало.

З півгодини він сидів на краєчку хідника, неухважно дивлячись, як пропливають повз нього автобуси та ваговози, й не знаючи, що почати. Зрештою вирішив податися на овочесховища. Сів у свій «додж» і поїхав головною вулицею до Хомстеда.

За Клому й дітей він не тривожився — знав, що телевізор для них найліпша розвага. До того ж Джерід зоставив Кломі грошей на харчування на той час, поки його не буде.

Підїхавши до крайнього овочесховища (Джерід почав із західної околиці міста), він зупинився й пішов напиту-

вати роботу. Йому зразу заявили, що потрібні лише сортувальники, і то досвідчені, і що інших місць нема. Джерід переходив од бази до бази, посуваючись таким чином назад у напрямку Флоріда-Сіті, і скрізь йому правили те саме.

Сонце стояло вже височенько, коли Джерідові відмовили на останньому складі, й він ще зроду-віку не почувався таким пригноченим і безпорадним. Повернувшись до середмістя Хомстеда, запаркував «додж» на міській стоянці й рушив вулицями пішки. Спершу його увагу привертали туристи в шортах, у барвистих літніх строях; згодом усі думки зійшли на одне: знайти роботу.

Невдовзі він натрапив на сільськогосподарську крамницю і заглянув і сюди — чи не треба чого вантажити або возити, але тут також нічого не знайшлося. Проминувши середмістя, Джерід вийшов у вузенький завулок з підозрілими на вигляд ломбардами й дешевими крамничками. Тут уже з'явилися чоловіки з брезккими обличчями — сидячи на хідниках, вони раз по раз прикладалися до пляшок, виймаючи їх із рудих паперових торбин. Біля кав'ярні під вивіскою «Голубий місяць» Джерід зупинився — у вітрині видніла табличка: «Потрібен робітник».

Увійшов без будь-якої надії, майже певний, що для роботи у кав'ярні він не надається. В маленькій, тьмяно освітленій залі стояв кислий капустяний дух, змішаний із духом старого сала. Під стіною тулився прилавок, решта приміщення — заставлена столиками. Коло прилавка двоє чоловіків пили каву — більше в кав'ярні не було жодної душі.

Джерід і собі трохи потупцяв біля прилавка, нервуючись і вже шкодуючи, що сюди зайшов, коли це з кухні вигулькнув грубезний коротун у заяложеному фартусі й білому ковпаку:

— Чого вам, чоловіче?

— Та от, — замулявся Джерід, — табличку в вікні побачив. Я саме шукаю роботи — дай, думаю, знайду спитаю.

Товстун зміряв Джеріда доскіпливим поглядом:

— Помивачка в мене вчора занедужала, днів зо два пролежить. Платня долар за годину, сім годин сьогодні, тринадцять — завтра. Підходить?

— Авжеж підходить, — хутко мовив Джерід. — Коли починати?

— Зараз, уже ж не коли. Посуд од сніданку досі купую лежить, я ж бо негоден сам-один упоратись і коло посуду, й коло плити, й коло клієнтів. Ходімо, покажу, що маеш робити.

Джерід пройшов за ним на кухню. Найбільше місця тут займала плита, заставлена каstrулями, де на повільному вогні тушувалася капуста й кабачки, розігрівався вчорашній горох. Серед каstrул стояла величезна сковорода. Під стіною навпроти Джерід угледів дві великі раковини: в одній по вінця брудної води в масних розводах та қлаптях холодного милиння, у другій вода здавалася чистою.

— Тут миєш, там полощеш,— пояснив господар.— Витираєш, ставиш на полицю, он туди. Крім того, ще збираєш посуд у залі й замітаєш там. Коли будемо зачиняти, винесеш помиї, і сміття теж. Готувати сніданок починаємо о п'ятій, але ти завтра приходь раніше. І попереджаю, чоловіче, харчі в оплату не входять, їстимеш своїм коштом. За розбите вирахаю з платні. Ну, все ясно?

— Начебто все,— відповів Джерід. Він глянув на гору брудного кухонного начиння, що височіла над столом, і його нагло пойняла млість.

Товстун зібрався йти, потім ще раз обернувся на Джеріда й сказав:

— І не завадило б тобі сьогодні ввечері добре помитись та випрати комбінезона. Бо так, як ти оце ходиш, то ще санітпецію на мене наведеш.

Джерід глянув на свій зашмарований одяг, взяв із купи тарілку — лице йому пересмикнулось від огиди — й, зануривши її в брудну воду, став одмивати присохлий яечний жовток.

Вже геть стемніло, коли Джерід повернувся в Армію Спасіння. Клома, Крісті та Бенні дожидали його на лаві під деревом. Джерід виліз із машини, підійшов до них, важко присів і собі.

Клома сказала:

— А в нас уже душа не на місці, Джеріде. Тебе так довго не було.

— Я обходив усе, що міг,— пояснив Джерід.— У черзі мене не взяли, бо я не маю навиків, то я обійшов усі овочеві бази, і до крамниць теж заходив. Щось не видно тут ніякої роботи — може, тре' було податися кудись інде. Може, в тих краях, де худобу випасають,— там ліпше?..

З його голосу Клома відчула, який він стомлений. Мовила підбадьорливо:

— Може, завтра пощастить більше. Ми ж тут лише два дні. Дивись, трапитесь щось годяще.

— На завтра я роботу знайшов. І сьогодні сім годин одпрацював. Платять-то не дуже — долар за годину, але що ж, і той на дорозі не валяється.

Клома здивувалася.

— І де ж це ти працював? — зацікавилась вона.

— У кав'ярні.

— У кав'ярні? — перепитала Клома. — Таж для тебе це темний ліс. Що ж ти там робив?

— Працював, — обережно мовив Джерід, шкодуючи, що так необачно прохопився.

— Ким працював? — допитувалася Клома.

Джерід трохи помовчав і, спустивши очі долу, признався:

— Мив посуд.

Клома накрила його руку своєю:

— Джеріде, Джеріде... Не варт було за це братися. Чи ж то ми аж у такій скруті?..

— Це чесна праця, — боронився він.

Крісті підхопилася на ноги:

— Не ходи туди більше, тату. Завтра я піду замість тебе, а ти пошукаєш чогось ліпшого. То робота не для тебе.

Джерід трохи подумав.

— Ти серйозно, Крісті? Ти б заробила тринадцять доларів, а я міг би шукати далі. Завтра можна б об'їхати автозаправні станції. Заправити машину чи там камеру замінити — на цьому я таки знаюся, ану ж комусь знадобиться пара робочих рук.

— Я піду, тату! — з запалом потвердила Крісті.

Вперше за день Джерід відчув, який він голодний. Він бо не мав рiски в роті з учорашнього вечора, і в животі йому бурчало.

— Гаразд, умовились. Ще день побігаю, а там щось будемо вирішувати. А зараз мушу піти й бодай щось укинути до рота. Я голодний, як вовк, і навіть їхні сосиски з квасолею з'їм залюбки.

Коли він устав, Клома й собі підвелася, взяла його за руку й промовила:

— Джеріде, я не соромлюся того, що ти робив сьогодні. Я знаю, ти робив це заради нас. Ти добрий чоловік, Джеріде Тітер, і я люблю тебе. Нема тут ніякої ганьби для тебе.

Він обняв її за плечі, й вони подалися гуртом до білої двоповерхової будівлі.

Клома й Бенні поїхали з ними, коли вранці Джерід одвозив Крісті до «Голубого місяця». Ще не вибило п'ятої, проте забігайлівку вже заповнили мовчазні чоловіки в робах, і господар, забіганий і роздратований, сказав

Джерідові, що Крісті може заступати його на здоров'я, аби тільки з усім упоралась. Крісті запевнила, що впрається. Джерід заплатив за сніданок та ленч для неї, знову сів у фургон і почав роз'їжджати вулицями міста.

О цій порі в Хомстеді працювала лише одна автозаправна, і той, хто був там за старшого, заявив, що робітників не потребує. Вони повернулися в Армію Спасіння й поснідали. Після сніданку Клома й Бенні залишилися, а Джерід знову подався на пошуки.

До полудня він об'їздив усі автозаправні між Хомстедом і Флоріда-Сіті. Роботи ніде й заводу. Джерід геть зневірився і, завертаючи наостанку до автозаправки на західній околиці Флоріда-Сіті, вже вирішив був зректися своєї затії. Зупинивши машину під будинком, вийшов спробувати востанне.

Клієнтів не було, й управитель стояв біля колонок сам.

— Чим можу прислужитися? — спитав він, коли Джерід наблизився.

Джерід мовив, наперед знаючи відповідь:

— Я шукаю роботи й подумав, чи не стану вам у пригоді. Можу заправляти машини, міняти камери, взагалі робити що загадаєте.

Чоловік роздивлявся Джеріда.

— А звідкіля ви, чоловіче? — несподівано запитав.

— Із Західної Вірджинії. Ми оце кілька днів як приїхали.

— Сім'я велика?

— Дочка, шістнадцять років, і син, чотирнадцять.

— Нормальні, здорові?

— Атож,— одказав Джерід, починаючи дивуватися з цієї балачки, ніяк не пов'язаної з його питанням про роботу.

— А жінка ж ваша як, при здоров'ї?

— Та бачите, так то вона нівроку, тільки зараз при надії, на сьомому місяці.

Чоловік ще раз пильно поглянув на Джеріда й сказав:

— У мене тут наразі роботи нема. А в полі ви б не хотіли попрацювати?

— Я вчора стояв у черзі, так не взяли,— відповів Джерід, розчарований, що знову доведеться вертатися ні з чим.— Певно, що працював би, там чи деінде, аби тільки робота.

— Ет, та черга — то пусте. Волоцюгам та покидькам усяким на день підлататися. Я про постійну роботу кажу. Можу вам допомогти, як хочете.

— Поможіть, коли ваша ласка,— квапливо сказав Дже-

рід, трохи заскочений несподіваною пропозицією.— Буду вдячний за будь-яку роботу.

Він лишився чекати надворі, а управитель пішов у контору, взяв трубку й накрутив номер. По хвилі заговорив:

— Кріді? Алло... Це Хенкінс з автозаправки. Слухай, тобі людей треба? Які там негри, білі... Мужва, з Західної Вірджинії... Чотири душі... Та ні, смирні, здається... Хлопові десь під сорок... Каже, в нього хлопець і дівчина, здорові... Баба, правда, з пузом... Білий «додж», фургон, десь шістдесятого чи шістдесят першого року... О'кей, я пришлю їх на старе місце, а ти раненько їх забереш... Трое з них годящі, це буде по двадцять зелених за душу, значить, усього з тебе шістдесят. Грошей мені треба сьогодні... Привезеш на станцію десь о восьмій.

Чоловік поклав трубку й вийшов до Джеріда.

— Ну ось, люди добрі, й матимете роботу.

— Невже справді?— вигукнув Джерід, розпливаючись в усмішці.— Йй-богу, не знаю, як і дякувати. Я вже хотів був плюнути на все.

— Яка там дяка!.. Радий, що став вам у пригоді. Вас зустріне чоловік на ім'я Кріді. Сайлас Кріді. На ніч станете табором за чотири милі вниз по Двадцять сьомому шосе, там у лісі є галявина. Як будете їхати, побачите: по ліву руку від дороги щит, а на ньому напис: «Еверглейдський національний парк». Ото там. А ранесенько він по вас приїде. Працюйте широко й нічим не журіться, робота постійна й надовго.

— Працюватиму на совість,— палко мовив Джерід.— Таки справді не знаю, чим вам можу віддячити.— Він подав чоловікові руку:— Тітер. Джерід Тітер, знайомі кличуть Джеєм.

Хазяїн бензоколонки міцно стис Джерідові руку:

— Радий познайомитися, Джею.

Джерід простяг йому десятидоларову банкноту й сказав:

— Це просто, щоб ви знали, який я вдячний. Візьміть, будь ласка.

Той узяв банкноту й сховав до кишені.

— О'кей, але я не задля грошей. Просто хотів допомогти вам, та й годі. Часи зараз такі, що люди мусять підтримувати одне одного.

— От і я завжди кажу те саме. Дай вам боже здоров'я!..

Джерід ускочив у фургон і погнав машину до Армії Спасіння.

- Збігши нагору сходами, він влетів до вітальні, де сиділи Клома та Бенні, й пустився в танок, дрібцюючи по старих мостинах.

— А чи ж я не казав!..— вигукував він.— Чи ж я не казав сюди їхати!.. Все владається, я вже знайшов роботу!..

— Ти не дуриш мене, Джеріде? — занепокоїлася Клома.

— Свята правда! Хазяїн бензоколонки потелефонував, і завтра вранці якийсь Кріді приїде і влаштує нас. Ночувати маємо в лісі, трохи далі на південь. Мені сказали, як туди добратися.

— Треба купити харчів,— схвильовано мовила Клома, намагаючись не показувати, як їй полегшало на душі.

— І льоду,— додав Джерід,— великий пакет льоду, щоб остудити питво. Спочатку поїдемо заберемо Крісті, а там гайнемо в універсам і накупимо чого треба, на сьогодні і на завтра. Купимо цукерок для малих, і здобних булочок з родзинками, і свіжих фруктів, і Скіпові м'ясних обрізків, і...

— Ох, Джею, як ти мене втішив! — вихопилося в Кломи.— Що вже я попотрусилася!..

— Все буде пречудово,— сказав Джерід і стис її руку.— І нічим більше не гризися. Поки знайдеться дитина, ми вже розживемося на свій куток. А тоді й ліжко наше заберемо.

4 Вранішня прохолода стояла в осінньому лісі,— а була вже середина жовтня,— коли почало сіріти прозоре флорідське небо. Мине трохи часу — і сонце, повільно підіймаючись по небосхилу, затопить землю палючим маревом, розпече землю до білого, і вона перетвориться на лютого, неблаганного ворога як рослинам, так і людям, що провадять із нею невпинну боротьбу за виживання. А тим часом земля іскрилася міріадами краплистих розсипів, які мінилися тим яскравіше, чим дужче розвиднялося.

Джерід насилу пробудився зі сну, розплющив очі й утопив погляд у пальмові верхів'я. Крізь крони дерев та густі пальмові хащі ледве цідилося ще тьмяне світло, і галява мерехтіла в сутінках, мов доглівало, жаріючи, велетенське багаття. Якусь мить Джерід лежав нерухомо, тоді зненацька рвонувся й скочив на рівні ноги. Опам'ятався й відітхнув, тільки забачивши ліворуч свою машину й згадавши, де він.

Ступав тихенько, щоб нікого не розбуркати. Назбирав хмизу й розпалив вогонь. По тому відшукав на землі сліди коліс — вони вивели його з лісу до шосе. Підійшовши до самого краю чорної асфальтової смуги, він присів навпопівки й задивився на поля; що танули вдалині, сягаючи обрію. Тонкий шар туману завис низько над землею, і тільки білі чаплі, то злітаючи, то шугаючи вниз у пошуках поживи, розривали його на пасма.

Джерід вдивлявся в далечінь, проте думкою був не тут, у цьому чужому флорідському гаю, а вдома, у Західній Вірджинії, на тих акрах, де земля всотала в себе кров і піг його батька й матері, дружини та дітей. Там жилося тяжко, подеколи було й просто невміч, але він був сам собі пан, і світ довкола був йому підвладний, він ні од кого не залежав, як залежить оце тепер. Хоча за ту нерозумну, вперту гордість і довелося платити аж надто високою ціною.

Він думав про Клому, свою вагітну дружину, яка мусила тепер лежати на твердому днищі фургона, і згадував далекий день їхнього знайомства, — це сталося на церковному добродійницькому базарі, де він заплатив п'ятдесят центів за смажене курча, що вона продавала. Він подумав був тоді, що от, мовляв, зробив свій внесок у фонд церковного будівництва, та й годі, але перегодом, вийшовши разом з нею з церкви і простуючи до накритого просто неба обіднього столу, ненароком торкнувся її плеча і ту ж мить збагнув, що одружиться з нею.

І знов його опосіли ті сумніви, що точили душу на всьому шляху від Західної Вірджинії. Він питав себе, чи правильно він учинив, чи, може, належало виждати ще бо-дай рік. Знав, що їхнє становище вдома було безнадійне і рано чи пізно довелось би виїздити, а проте сама згадка про цей від'їзд завдавала йому пекучого болю.

Непокоїло Джеріда й те, що він мусив забрати Крісті та Бенні зі школи. Одне з головних завдань свого життя він вбачав у тому, щоб дати дітям освіту, якої не дістали вони з Кломою. Джерідова наука урвалася в десятому класі, а Клома пішла з одинадцятого, коли вони побралися. Але у Флоріді діти підуть до школи, а там і до коледжу, і їм відкриються всі ті шляхи, що назавжди виявилися перетягати для їхнього батька.

Він знав: багато чого з минулого душа збереже довіку, — бори, де він полював на дикого звіра, потоки, що в них ловив рибу, узгір'я, на яких рубав дрова на зиму, поля, що давали мізерний врожай кукурудзи й гарбузів, хлів з його теплими вранішніми запахами, пекановий гай,

де спочивають його батьки,— все це речі непроминуші, тимчасом як кривда, біль і безнадія колись-таки та розтануть безслідно. Однак тепер треба викреслити з пам'яті геть усе своє минуле, бо ж він хоче почати життя з нової сторінки.

Його вивів із задуми знайомий тупіт ніг за спиною, і Джерід обернувся назустріч Крісті.

— Тату, мама кличе, кава вже закипіла.

Джерід подав їй знак приєїсти.

— Побудь зі мною трошечки, Крісті.

Вона сіла просто в зарошену траву, і він сказав:

— Дякую ще раз, що заступила мене в кав'ярні.

— Та що ти, тату. Я тільки була рада, що й з мене є якась поміч.

— У нас усе владається,— мовив Джерід, пестливо діткнувшись її руки.— Ось побачиш. Усе буде гаразд.

Якусь мить Крісті мовчки дивилась у далеч розмитих туманом полів, а тоді озвалася:

— Тату... Я знаю, що все владається. Але потім, коли ми житимемо в гараздах і мама з Бенні не будуть такі безпорадні... Я хочу повернутися в гори, тату. Ти розумієш мене?

— Аж надто добре,— і Джерід знов обережно торкнувся її руки.— Доню, повір, я б і сам не від того. Бог свідок, я не хотів їхати... Але вибору не було. Я розумію тебе, Крісті. І знай, колись ти матимеш усе, чого захочеш собі од життя. Це обіцяє тобі твій батько.

Крісті встала:

— Ходімо вже, мабуть, тату. Мама хвилюватиметься.

Він повільно підвівся й рушив слідом за Крісті назад на галявину.

Минула вже десята, коли з шосе звернув жовтий «Марк IV» і в'їхав у ліс. Джерід уже кілька годин ходив туди-сюди вздовж фургона, міркуючи в розпачі, що хазяїн бензоколонки, певно, просто поглумився з нього і ніхто сюди не приїде. Він бігцем кинувся до автомобіля, що зупинився під фініковою пальмою.

З машини виліз коротко підстрижений вогненно-рудий здоровило, з лиця майже такий самий червоний, як і його чуприна, і сперся на передок. Зростом він сягав десь двох метрів і важив, певно, понад сто кілограмів. На вигляд йому можна було дати років п'ятдесят. Він уважно зміряв Джеріда поглядом і спитав:

— То це ви шукаєте роботи?

— Атож,— нервово підтвердив Джерід.— Я Джерід Тітер, для приятелів просто Джей.

Чолов'яга чмихнув.

— Тобі слід було б узяти прізвище Птах. Тоді б тебе кликали просто Сойка Птах¹.— Він знову пильно втупився в Джеріда: — То звідкіля це ви приїхали?

— З Західної Вірджинії, кілька днів як прибули. Вчора я шукав роботи, розбалакався на автозаправці з одним чоловіком, і він послав мене сюди.

— Маєте тут родичів?

— Та ні, вся наша рідня зосталась удома.

Бурмило, здавалось, напружено міркував. Урешті повідомив:

— Я — Сайлас Кріді. Ти вже працював коли в полі?

Джерід почухав потилицю, згадавши, як позавчора таке саме запитання дорого йому обійшлося.

— Авжеж працював, сер, і то довгенько. Я мав ферму, збирав там кукурудзу й городину.

— Я запитую, чи працював ти вже на полі тут.

— Тут — ні,— неохоче признався Джерід,— але я робитиму все, що загадаєте, і я впораюся, слово честі. Кріді позирнув у бік фургона.

— А малі в тебе здужають?

— Атож, дітки в мене гарні.

— Але ж жінка з пузом.

— На сьомому місяці.

— Взагалі ми не беремо до табору тих, хто негоден робити.

Серце Джерідові завмерло: невже знову не візьмуть? Він квапливо сказав:

— Те, що вона вагітна, на моїй роботі не позначиться. Вона, нівроку їй, жінка здорова й удень сама собі раду дасть.

Кріді помовчав трохи, а тоді сказав:

— Ну що ж, я думаю, ви годитеся, коли так. Може, твоїй жінці вдень і в таборі знайдеться якесь діло.

— В таборі? — не зрозумів Джерід.

— Та в таборі ж. У мене в трудовому таборі, де ви оселитесь. Він зветься Місто Ангелів.

— То ми й помешкання будемо мати? — зчудувався Джерід.

— Та кажу ж тобі, що будете,— нетерпляче мовив Кріді.— Скільки тобі товкти те саме, чоловіче? Ви оселитесь у мене в трудовому таборі.

¹ Гра слів: «уау» по-англійському означає «сойка».

— Оце-то й зовсім добре, містере Кріді,— зрадів Джерід.— Бо я, скажу вам, найдужче потерпав, чи знайдемо ми де жити.— Він на хвилику завагався, а тоді спитав:— Містере Кріді, а яка буде платня?

— Залезить, скільки назбираєш. Помідори йдуть по двадцять п'ять центів за відро. А взагалі на городині платять за кошик, на садовині — за контейнер. Більше назбирав — більше й одержав, усе залежатиме від тебе.

— А скільки коштуватиме помешкання?

— Е, там плата невелика. Будемо щосуботи вираховувати певний відсоток із заробітку. Вечерятимете в таборі, моїм коштом, а про сніданок і про пайку в поле подбаєте самі.

— Здається, так буде по правді,— згодився Джерід.— Я пишатимуся тим, що працюю у вас, містере Кріді. Кріді сказав:

— А зараз, перш ніж їхати до табору, гайда зі мною до Флоріда-Сіті, випишу на вас продовольчі картки¹.

Джерід був спантеличений.

— Містере Кріді, мені не треба карток. Я — горянин, я зроду-віку не жив з прохаського хліба.

— Який у біса прохаський хліб! — гаркнув Кріді, розгніваний несподіваною відповіддю Джеріда.— Це відрахунки з твоїх-таки податків. У Місті Ангелів кожен отримує картки. Великий клопіт — поставиш тільки свій підпис, а вже про решту подбаю я сам.

— Що ж, поїдемо, коли так. Але нам чужої ласки не треба.

— Ну то гайда зі мою до Флоріда-Сіті, а тоді вже й до табору — поселятись.

Слідом за «Марком IV» «додж» звернув із шосе на південь, обабіч якого тяглися лани помідорів. Серед незорого простору десь за милю від дороги темнів острівцем араукарієвий гайок. Коли під'їхали до табору, Кріді вийшов, одімкнув браму й широко розчачхнув її. Праворуч од брами видніла табличка з написом синім і червоним:

МІСТО АНГЕЛІВ ТРУДОВИЙ ТАБІР

Стороннім вхід суворо заборонено

Табір займав зо два акри й був обгороджений високою, заввишки в два з половиною метри металевою сіт-

¹ Продовольчі картки у США видаються безробітним.

кою з трьома рядами колючого дроту нагорі. Посередині стояв довгий, приземкуватий бетоновий барак без вікон, з двома рядами дверей— з північного й південного боку. Брудне вапнування облупилось і осипалося зі стін клаптями, іржава покрівля осіла. За бараком тулився невеличкий блок із душем та вбиральнею, а в південному кутку території, під араукаріями, стояв будиночок-автоприцеп і коло нього червоний пікап. Довкруг ані лялечки, тільки старий негр самотньо сидів на землі під деревом, але він навіть голови не повернув у їхній бік.

Кріді вийшов з машини.

— Ну, от. Ваша кімната номер десять, із північного боку. До вечора можете собі влаштуватись. Автобус вирушає в поле о шостій ранку.— З цими словами він виїхав з табору, знову замкнув браму на замок — і «Марк IV» помчав назад по шосе, здійнявши хмару білої вапняної куряви.

— Тату, а нащо він замкнув ворота? — спитав Бенні.— Ми ж не зможемо виїхати, якщо буде треба.

Джерід також був спантеличений.

— Або я знаю. Мабуть, не хоче, щоб тут тинялися всякі волоцюги, поки нема нікого. Може, воно й на краще.

Він повів усіх на північну сторону барака й одшукав там двері, де фарбою було вималювано цифру 10. Штовхнув їх і обережно ступив усередину. Зі стелі звисала гола лампочка — Джерід потяг за шворку, і в тьмяному жовтавому світлі перед ним постала квадратові комірчина розмірами два з половиною на два з половиною метри. І тут його мало не занудило від задухи й різкого, задушеного смороду сечі та блювотиння, і він прожогом вискочив надвір.

— Тьху ти!.. Хай-но провітриться трохи, щоб хоч зайти можна було. Тхне, як у свининці.

Вони перечекали хвилин п'ять і знов увійшли. В комірчині не було нічого, крім лежаків, у два ряди поприбиваних до стін один над одним. У кутку в засохлому блювотинні громадилася ціла купа порожніх пляшок з-під вина.

Джерід заткнув носа пальцями:

— Ходімо звідси, бо не витримаю!..

Безпорадно збившись до купи, вони стояли під баракком і мовчали, аж доки озвався пригнічений Джерід:

— Здається, в добру халепу вскочили, еге?..

— Ну якби все помити-почистити, то не так вдно вже й кепсько,— спробувала Клома розраяти чоловіка, щоб той не почувався таким винним.

— Але й доброго нічого нема. Навіть, якщо помити.
— Слухай, а сходи-но попроси в того діда під деревом швабру й мильного порошку! А взавтра купимо таку бризкавку, знаєш, для запаху, от і не буде ніякого смороду.

— Піду розпитаю, що тут можна вдіяти.

Старий негр, здавалося, спав, коли Джерід наблизився до нього. На вигляд йому мало бути за вісімдесят, і весь він нагадував висхлу, зморщену мумію. Джерід потрусив його за плече, і старий лупнув очима.

— Де тут можна взяти мило й швабру? — спитав Джерід. — Ми хочемо прибрати в кімнаті.

На відповідь пролунало старече шамкання:

— Я в полі вже не роблю, я їшти варю, а вина, шпашибі їм, дві пляшки дають, а тим тіки одну. Швабра, ма'ть, у нужнику, а мило в ушіх швое, шамі купують.

— А ви нам не позичите свого? Ми віддамо зразу, як купимо. Або заплатимо вам, як схочете.

— Я в полі вже не роблю, я їшти варю, а вина, шпашибі їм, дві пляшки дають, а тим тіки одну. Купіть у магазині, вші шобі купують.

— Таж ворота зачинені, де ж я тут що куплю!.. — розсердився Джерід.

— Я в полі вже не роблю, я їшти варю, а вина, шпашибі їм...

Джерід круто повернувся й пішов назад.

— Тому старому шкарбунові, видно, бракує десятої клепки. Доведеться чекати, поки хтось приїде. Ходімо хоч у холодок.

Вони сіли під араукаріями на опалу м'яку глицю, що встеляла землю. Джерід сказав:

— Я собі міркую так. Барак цей гірший за наш свининець удома, але ж ніхто нас тут не прив'язав. Якщо вони платять по двадцять п'ять центів за відро помідорів, а я за день відер зо сто назбираю, то це вже двадцять п'ять доларів. А ще Крісті з Бенні зберуть по півсотні відер, от вам і ще двадцять п'ять зелених — разом виходить п'ятдесят доларів денно. Це, рахуй собі, триста доларів на тиждень — та я за місяць зроду стільки не заробляв!.. Скидається на те, що наша овочева ятка вже не за горами, еге?.. То чи ж ми тут яких кілька тижнів не перетерпимо?

— Я, тату, більше ніж півсотні відер назбираю,— завзято мовив Бенні.

— І я так само,— підхопила Крісті.

— Так само в тебе не вийде,— відрубав Бенні,— бо ти дівчина. А в дівчат усе виходить гірше, ніж у хлопців.

— Обживемось, і все буде гаразд,— з глибокою переконаністю сказала Клома.— І кімната стане незгірша, досить її вишарувати та вивітрити отой дух.

Джерідові розвиднівся світ. Він потерпав, чи не стануть вони дорікати йому, що завів їх у таке місце.

— Гаразд, отже, порішили. Трохи тут побудемо і незчуємось, як забряжчить у кишнях. І будемо торгувати садовою й городинною і всякими там фартушками-рукавичками, а Бенні вирізьблюватиме з дерева отих своїх звірят, вони в нього так славно виходять. Ждати вже недовго.

Десь перед шостою у табір в'їхали й зупинились поруч з автоприцепом два старі шкільні автобуси. Перший колись був червоної барви, другий — синьої, а тепер обидва були просто закурені. На боці одного автобуса прозирав білий напис: МІСТО АНГЕЛІВ, БРИГАДА 1; на боці другого — МІСТО АНГЕЛІВ, БРИГАДА 2.

З автобусів висипало чоловік із шістдесят, здебільшого негри, і то чоловіки, але було й з десяток негритянок та біле подружжя з хлопчиком десь такого віку, як Бенні. Декотрі бігцем кинулися займати чергу в душ, інші пощезали у своїх комірчинах, а дехто просто гепнувся долі та так і залишився сидіти.

Тітери з цікавістю дивились, як умить ожив табір, а тоді й собі підійшли ближче до барака й посідали на землю при вході до своєї комірки. Перед сусідніми дверима вже вмовстився якийсь негр. За кілька хвилин з'явився здоровенний чорний гевал з ящиком під пахвою. Ступаючи попід баракком, він роздавав усім по пляшці білого вина. Наблизившись до Джеріда, він простяг йому пляшку, не мовлячи й слова.

Джерід звів на нього очі й спитав:

— Що це таке?

Здоровань мовчки тицьнув йому пляшку.

Від сусідніх дверей озвався негр, який спостерігав за ними:

— Містерє, ви однаково заплатите за цей непотріб півтора долара, байдуже, візьмете чи ні. Ліпше візьміть.

— Та я зовсім не хочу вина,— сказав Джерід, збитий усім цим з пантелику.

— Ліпше візьміть. Допоможе витримати до ранку.

Розгублений Джерід узяв пляшку, і чорний велетень рушив далі попід бараком.

Джерід покрутив пляшку в руках, видивляючись на неї, а тоді звернувся до сусіди:

— Хочете?

— Лишіть собі. Знадобиться, рано чи пізно.

Джерід уважніше придивився до нього. Йому було років із сорок, на антрацитово-чорному обличчі різко проступав довгий білий шрам через ліву щоку. Взуття і одіж були закурені білим пилом.

Ні на Тітерів Кряж, ні в їхню округу негри ніколи не навідувались, і Джеріда зацікавив цей чорний чоловік. Він подав йому руку й назвався:

— Джерід Тітер. Можна просто Джей.

Негра видимо здивувала ця простягнена для потиску рука.

Свою він подав неохоче, й ручкання вийшло мляве.

— Мене Сай звати.

Якусь мить обидва мовчали, відтак негр спитав:

— Звідкіля ви, містере Джей?

— Із Західної Вірджинії.

— А звідки саме?

— Ну, ми жили біля Дінка.

— Дінка? — перепитав негр. — А де це?

— Як би вам це розтлумачити... Дінк — це недалечко від Уолбека, там ще поруч Веллі-Форк і Біг-Оттер. Од Біг-Оттера рукою подати до Небо, а від Небо до Мадфорка, а від Мадфорка...

— Зрозуміло, — перебив Сай. — Можете далі не пояснювати.

Знову запала тиша. Цього разу її порушив Джерід:

— Ми не можемо зайти в кімнату, там такий сморід, що хоч носа затикай. Нам би десь роздобути мила й швабру. Не знаєте, скоро до крамниці поїдемо?

— Ми щовечора стаємо біля крамниці, коли вертаємося з поля.

— А сьогодні після вечері хіба не можна поїхати?

Негр із цікавістю глянув на Джеріда.

— Тільки ввечері дорогою з поля. Але я можу дати вам мильного порошку, а швабра біля душевої.

Раптом з кімнати Сая вийшов старий сивобородий негр, виспівуючи щось недоладне:

— Я бачив Христа... Я бачив Христа між помідорів... Я бачив Христа... Він ішов і збирав помідори...

Джерід з цікавістю вступився в старого, що пішов собі, співаючи.

Сай сказав:

— Ви на нього не зважайте. Він трохи несповна розуму, але тихий. Його тут усі кличуть Довбня.

— А він не застарий, щоб працювати в полі? — спитав Джерід.

— Десятий десяток дідові, а на помідорах — чисто машина!.. Тільки грядку покажіть, умить четверо відер набере, доки ви з одним марудитесь. Він уже три роки тут — і якби не такий моторний, Кріді був би давно його пристукнув. Піду принесу вам мила.

Така згадка про Кріді геть спантеличила Джеріда, він уже нічого негоден був уторопати, але поки здобувся на слово, Сай зник у своїй кімнаті. Незабаром він повернувся і простяг Джерідові коробку мильного порошку.

— От спасибі вам, — подякував Джерід. — Я завтра ж віддам, шойно з'їжджу до крамниці.

— Про мене. Я тепер не часто вживаю мило.

— Ну що ж, піду пошукаю швабру, може, пощастить зробити в цій кімнаті сякий-такий лад.

— Краще зачекайте до вечері, вже недовго. Бо як спізнитесь, то потім не дадуть.

Сай сперся об стіл і відкоркував свою пляшку вина. Джерід дивився, як він приклався до неї і спорожнив одним духом. По тому негр голосно гикнув, повернувся до Джеріда й заявив:

— У крамниці за це собаче пійло беруть сорок дев'ять центів, а Кріді лупить із нас по півтора долара щовечора, п'ємо ми його чи ні. Нічогенький прибуток, га?..

Десь від західного кінця табору зненацька долинуло оглушливе, брязкотливе калатання. Сай скочив на ноги:

— От і вечеря!.. Ложки й миски беріть із собою, — і він миттю зник за рогом.

Джерід приніс із фургона коробку з тарілками та іншим кухонним начинням, і вони стали в чергу, котра впиралась у повітку біля західної огорожі. Під повіткою була піч — залізні ґратки, покладені на сторчові бетонні блоки. Внизу чадили дрова: на ґратках стояли три великі закіптюжені казани.

Коло печі порядкував той самий марній дідок-кашовар, у якого Джерід не допросився мила. В кожний підставлений з черги полумисок він накидав, зачерпнувши з казана, трохи розварених свинячих хрящів, порцію варених кабачків і густої томатної маси, а зверху клав дві скибочки білого хліба. Дідок був геть беззубий і, накладаючи їжу, без упину плямкав.

Дехто поніс вечерю до своїх кімнат, решта прилашту-

увувались навпопічки тут-таки, біля повітки. Тітери пішли під дерево, до свого фургона. Сонце вже ховалося за обрієм, і обабіч барака спалахнули прожектори.

Кілька хвилин вони мовчки жували. Нарешті Джерід кинув:

— Якщо цей дід кашовар, то я балерина.

— Кабачки так хрустять на зубах, наче вони з піском,— скривився Бенні.

Клома всміхнулась:

— Він просто зварив їх немитими. Гадаю, тепер ви з більшою пошаною поставитесь до того, чим годую вас я.

Джерід засміявся і мовив:

— Ну що ж, лишімо ще Скіпові цієї страви, мо', хоч він їстиме.

— Тату,— озвалася Крісті,— я, мабуть, оддам Скіпові все. Я зовсім не голодна.

З'ївши, що змога було з'їсти, вони вистояли ще одну чергу, цього разу до крана коло вбиральні — там люди мили посуд. Джерід приніс із машини відро й набрав у нього води, знайшов у душовій швабру й вернувся до своєї кімнати.

Поставивши відро і швабру до стіни, спитав у Кломи:

— Хочеш, я помию сам?..

— Та ні, не треба. Діти все зроблять, а я допильную, щоб чистенько помили.

— Гляди лиш сама ні за що не берися. Кажі мені, і я поможу, як треба буде.

— Ти тільки заважатимеш. Тут і так ніде ступити. Йди собі, ми все зробимо без тебе.

Джерід вийшов з кімнати й почвалав на північний кінець табору, до огорожі. Вдалині, над Хомстедом і Флоріда-Сіті, величезною золотою банею здіймалась у чорне небо світляна заграва. І Джерід знову полинув думкою до покинутої ферми в Західній Вірджинії.

Зненацька він сахнувся, заскочений: поруч стояв Сай.

— Пробачте, я не хотів вас налякати.

— Ет, пусте. Я просто задумався й не чув, як ви підійшли.

Сай сперся плечима на огорожу й сказав, повільно вимовляючи слова:

— Містере, я не знаю, яким побитом ви тут опинились, але чоловік ви, здається, порядний. Так от, забирайте жінку, забирайте дітей і взавтра, тільки-но засіріє, тікайте звідси не озираючись, поки ще можна.

— Не розумію вас,— сказав Джерід, збентежений.

— Я кажу, тікайте звідси!.. Не місце вам тут, чуєте?..

— Але ж я не можу,— Джеріда ще дужче збентежила настирливість цього, власне, зовсім незнайомого чоловіка,— мені потрібна робота!

Сай раптом озирнувся, сторожко вдивляючись кудись у бік барака. Біля прожектора під східною стіною будівлі стояв велетень-негр, який увечері розносив вино. Сай знову глянув на Джеріда і, здавалося, хотів був іще щось сказати, але враз крутнувся і подався назад у свою комірчину.

5 Наступного ранку Місто Ангелів ожило ще спозаранка. Перед дверима палали невеличкі багаття, у тьмяному світлі прожекторів хисткими тінями сновигали люди. На цілий табір пахло кавою.

Джерід вийшов з кімнати й на повні груди вдихнув свіжого вранішнього повітря, щоб прочуматися. Вночі він майже не спав, задихаючись у бетоновій клітці, все ще просяклий гидотним духом. Сай сидів біля вогню. Гратки він поклав на чотири закіптюжені пивні бляшанки, і тепер на вогні закипала кава. Старий, прозваний Моцарком, їв із бляшанки сардини.

Джерід позирнув на Сая.

— Доброго ранку.

— Доброго здоров'я,— відгукнувся той.

— Скажіть, де ви взяли дров на розпал?

— А під повіткою, там ціла купа хмизу.

Джерід пішов туди і повернувся з оберемком сухого віття. Коли вийшла Клома, багаття вже палахкотіло. Клома глянула на вогонь і сказала:

— Як же я тут зготую каву? Граток же немає, щоб кавник поставити.

— Став просто на вогонь,— порадив Джерід.— А ввечері, коли повернемося, я розшукаю у фургоні гратки від польової грубки.

Сай підвів очі:

— Візьміть тим часом мої, мені вже не треба. А вода у відрі, онде під стіною.

Клома зварила каву на жару, і коли Крісті та Бенні вийшли з кімнати, всі посідали долі й узялися до здобних булочок, що zostалися з позавчора. Сай відкрив бляшанку сосисок.

Джерід звернувся до Кломи:

— У нас ще є там якісь харчі, щоб узяти в поле?

— Кілька помаранч, більше нічого.

— Я можу дати вам три бляшанки сардин,— озвався

Сай,— це все, що я маю. Але в полі можна їсти помідори скільки заманеться.

— За сардини дякую вам красно,— сказав Джерід.— Якби знаття, то був би прихопив сюди більше їжі. Бляшанку сардин залишимо Кломі, й, може, вона ще в кухаря чим поживиться.

— Він до вечері нічого не матиме,— попередив Сай.

— Мною не журися,— мовила Клома.— Мені цілком досить сардин і помаранч. От з вами, то гірше — де це видано, щоб працювати надголодь цілу божу днину!..

— Ну я до помідорів зроду ласий,— сказав Джерід.— Допадуся, то ціле відро впораю.

— Живіт заболить,— кинув Сай, а тоді глянув на Джеріда й мовив поважно: — Ви б оце пішли справили потребу перед дорогою. В полі не матимете де, хіба на видноті у всіх.

Джерід з неймовірою глянув на негра:

— Он як. Що ж, будемо знати. Дякую, що попередили.

Бенні схопився й побіг до вбиральні.

Рівно о шостій од повітки знову залунав брязкіт, і люди кинулись до автобусів. Той, хто мешкав на північній половині барака, був приписаний до першої бригади, а хто на південній — до другої. Біля автобусів стояли водії й рахували своїх пасажирів. Джерід, Крісті та Бенні сіли в автобус першої бригади.

Ще тільки розвиднялось, коли автобуси виїхали на шосе. Проїхавши зо три милі на схід, вони звернули на вузьку бруковану дорогу. Довкола, скільки сягав погляд, без кінця-краю тяглися поля. Тут колись були непролазні хащі Еверглейдських боліт — люди силоміць вирвали ті болота у природи, вирубали їх, осушили, перекопали, очистили від рослинності, обернувши в чи не найбільший на всю Америку горід. Щодень на цих ланах роїлася ціла армія людей, строкате збіговисько вічних переселенців, що тікали від руїни та злиднів із сільських районів Північної та Південної Кароліни, Аппалачів, Джорджії, Теннесі, Алабами... Сотні тисяч помідорів зривали їхні руки з зелених кущів — помідори пакували у Хомстеді та Флоріда-Сіті й везли на далекі ринки, щоб потім порізати в салати та на сандвічі у Нью-Йорку й Бостоні, у Чикаго й Міннеаполісі, у Детройті й Нью-Орлеані; у Денвері й Торонто.

За вікном пропливали поля, рясно засаджені квасолею, гарбузами, картоплею, окрою, огірками та перцем. Усі вони були поцятковані білим — то шукали собі поживи чаплі.

Подекуди на помідорних ланах грядки покривали білими пластиковими смугами, щоб затримати в ґрунті вологу й уберегти плантацію від бур'янів. Помідори росли крізь отвори в пластикові. Здалеку видавалося, ніби на полі лежав сніг.

Нарешті автобуси спинилися кінець поля, під араукаріями. Поруч уже стояла завантажена порожніми дротяними ящиками машина зі спущеними бортами. Кожен одержав відро, зайняв свою постать, і вони рушили в поле, як шереха солдатів у наступ. Вагозов повільно посувався за ними.

Перші дві години Крісті та Бенні сприймали роботу як прецікаву гру. Вони тішилися кожним зірваним помідором, кожним наповненим відром, наввипередки носили відра до машини й висипали в дротянки. Та коли сонце підбилося вище, нагріваючи кам'янистий ґрунт, їхні рухи сповільнились, відра наповнювалися вже не так швидко.

Десь годині о десятій до Крісті підійшов Сай:

— Панночко, я оце дивлюся на вас. Ви б так не надсаджувалися, бо зморитесь ще до обіду. З незвички день у полі довгий. Ставайте-но поруч, а я потрошку підсипатиму вам у відро.

— Так нечесно,— мовила Крісті, витираючи рукою піт із чола.— Це значить обкрадати вас.

— Не клопочіть собі голови. Ставайте поруч — і край.

Десь із півгодини вона йшла поруч із негром, а той збирав помідори собі і їй, але потім Крісті почала відставати. Нарешті, знемігшись, сіла перепочити, тимчасом як решта збирачів усе віддалялися від неї.

Опівдні оголосили півгодинну перерву. Джерід, Крісті та Бенні посідали долі й розділили між собою дві бляшанки сардин. Крім того, з'їли по два помідори. Вода була в бочці на ваговозі.

Десь серед дня почав приставати й Джерід. Грядки здавались дедалі довшими, а відра дедалі більшими. Сорочка геть змокла від поту, а відстань між Джерідом і досвідченими робітниками все зростала.

Коли о п'ятій годині робочий день нарешті скінчився, вони довго дибали назад до автобусів. Потім знову тряслися вибоїстим путівцем; у автобусі стояв спертий дух від спітнілих тіл. За милю перед табором в'їхали на стоянку перед бетоновим панельним будинком, де містився універмаг фірми «Гейтер».

При виході з автобуса водій давав кожному доларового папірця. Сай розтлумачив Джерідові, що то завдаток

на харчі на завтра. Збирачі сипонули у крамницю й досить швидко скупилися. Дехто повертався, на ходу п'ючи з бляшанки холодне пиво, інші несли руді паперові торбинки, напхані сардинами, маринованими свинячими ніжками, булками, консервованими бобами,akraяними скибками сиру.

Клома вибігла назустріч Джерідові, Крісті й Бенні, коли автобуси в'їхали до табору. Всі гуртом попленталися до своєї кімнати. Крісті та Бенні схопили рушники й подалися займати чергу в душ.

Джерід опустився на лежак і застогнав.

— От ніколи б не подумав, що збирати помідори така каторга. Поперек переламується. І малюкам, я знаю, непереливки було, але пнулися шосили.

— Ви зібрали, скільки задумали? — спитала Клома.

— Та де там. Але діло піде, хай-но наламаємо руку. Я зібрав вісімдесят два відра, Бенні сорок, а Крісті двадцять сім. Не так-то вже й кепсько. Заробили за сьогодні майже сорок доларів.

— Сподіваюся, це ненадовго, — сказала Клома. — Тут цілісінький день ні душі, тільки я і цей дід-кашовар. Я була до нього забалакала, але він знай торочить щось не-сусвітне, мовляв, уже в поле не виходить — а варить їсти. Єдина розрада — Скіп. Я з ним навіть розмовляла.

Цуцик лежав на рядюжці, яку Клома постелила йому під тапчаном.

Зненацька в кімнату ступив велетень-негр і подав Джерідові півлітру білого вина. Джерід мовчки взяв пляшку й поставив під стіну, де вже стояла вчорашня.

Клома сказала:

— А куди воно годиться, що зовсім не можна побути самим? Якщо зачинити двері, буде як у душогубці, а лишити відчинені, то люди ж ходять, і кожне норовить зазирнути. Ти бризкавку купив?..

— Атож, — Джерід понишпорив у рудій паперовій торбині, витяг і віддав їй флакон аерозолію. — А з їжі тільки консерви. Купив би якого м'яса, так нема ж тут ні холодильника, ані навіть льоду. Мусимо обходитись тим, що є.

Клома взялася оббризувати кімнату дезодорантом.

— Я сьогодні ще тричі вишарувала все, не сидіти ж без діла. Тепер уже чистенько. Тільки треба якихось стільців роздобути, а то мені вдень ніяк і надворі посидіти, хіба на землі.

— Може, в суботу ввечері з'їздимо до міста, то пошукаємо по комісійних, — сказав Джерід. Він уявив, якою

мукою мусить бути для неї отаке цілоденне самотнє ув'язнення в бетоновій клітці.

— Ото гарно було б. За старий стілець, певне, дорого не візьмуть.

Джерід вийняв із картонної коробки рушника.

— Піду змию цю білу пилюку, бо від неї все тіло пече, наче хто кропивою пожалив. Зроду не бачив, щоб на полях було стільки каміння й пилюки. Не знаю, як у них тут взагалі щось росте, а таки ж росте!.. Каміння стільки, як на дні потоку, треба буде купити міцніші черевики. А серед негрів — я сам бачив — були зовсім босі! Чи в них ноги залізні?

— Вони, певно, так звикли, — сказала Клома. — І потім, кажуть, ці чорні взагалі міцні, як кремій.

— Мабуть, що так. Мені он і через підошви муляло в ноги. Слухай, я сьогодні завважив одну дивну штуку. Разів зо три, коли я розгинався, то бачив, як цей негр, що живе опостінь, ну, цей Сай, рвав помідори у відро Крісті.

— Чого це він надумався?

— Або я знаю. Може, побачив, що вона не встигає за всіма. Боюся тільки, що так він не скоро забагатіє. — Джерід устав і потягся. — Піду мийнуса, поки ще на вечерю не дзвонили. — У дверях він озирнувся: — Бач, побризкали — і як славно пахне.

Цього разу на вечерю були смажені обрізки солонини, квасоля й тушковані помідори. Тітери їли, сидячи на землі біля своєї кімнати. Після вечері Крісті та Бенні гайнули оглядати табір, а Клома пішла до крана перепрати білизну, що назбиралася за день. До Джеріда, що лишився сидіти під стіною, підійшов Скіп і вмостився поруч. Джерід простяг руку і поплескав його по карку.

Сай так само сидів долі біля сусідніх дверей. Блимнувши оком на Джеріда, він спитав:

— Як звати вашого собаку?

— Це Скіп, мисливський пес, — сказав Джерід. — Бачили б ви, як він полює на кроликів!.. Тільки-но де миль за десять з'явиться кролик, будьте певні, він його добуде.

— Тут не вільно держати собак, — мовив Сай. — Краще подіньте його десь.

— Е, ні, що ви. Він у нас уже дев'ятий рік.

— Можете вивести його з табору, коли вранці відчинять ворота, а там пустити.

— Не піде він нікуди. Блукатиме тут, доки з голоду не здохне.

— То візьміть його з собою в поле, а там пустіть. Гляди, до когось і пристане.

Джеріда вже почала сердити ця балачка, й він огризнувся:

— А кому наш пес на заваді!.. Й так держимо його цілий день у кімнаті — кого він тут укусить!..

— Як хочете, — з голосу Сая було ясно, що ця тема для нього вичерпана. — Зрештою, це ваш собака.

Обидва кілька хвилин помовчали, відтак Джерід спитав:

— Слухайте, а що містер Кріді з усього цього має?

Сай обпик його пронизливим поглядом і не сказав нічого. Врешті буркнув:

— Повну калитку.

— І в який же то спосіб? — допитувався Джерід. Йому кортіло більше розвідати про табірні справи.

Сай ковзнув поглядом уздовж будинку, присунувся ближче і заговорив:

— Він же підрядчик. Гребе по два п'ятдесят за кожну годину, що ми працюємо в полі, та ще плюс стільки доларів, скільки за раз виставить збирачів. Виходить торба грошей, тільки ж Кріді ненаситний — якби міг, то й лайно б із нужника вигріб і обернув на гроші!..

Джерід швидко прикинув подумки.

— Еге, сума чималенька, але ж і про видатки не забувайте — табір, вечеря, автобуси теж грошей коштують.

Сай знову метнув на Джеріда пронизливий погляд, гмукнув, але промовчав.

Джерід спитав:

— А ці двоє, що водять автобуси й розносять вино, що вони за люди?

— Отого здоровила звать Джеббо, а другого, кривоносого — Клаг.

— А чого це вони не працюють з нами всіма?

— Вони тут не на те, щоб працювати. Це — люди Кріді, вони й живуть собі осібно, в автопричепі. Обминайте їх десятою дорогою, от що я вам скажу. То паскудні чорнюки. — Сай підвівся. — Піду трохи пройдуся. На все добре вам, — з нього, схоже, було досить Джерідових допитувань.

Джерід одвів Скіпа в кімнату, а сам подався на протилежний бік барака — там мешкала родина білих, з якою йому хотілося познайомитись.

Вони сиділи на землі перед своїми дверима. Чоловік був, може, на кілька років молодший за Джеріда, жінка літами десь така, як Клома, а хлопчик — ровесник Бенні. Чоловік мав похмурий і пригнічений вигляд.

Джерід присів коло них навпочіпки.

— Добридень вам. Мене звати Джерід Тітер, можна просто Джей,— сказав і подав руку.

Чоловік, немов не бачачи простягнутої руки, глухо буркнув:

— Чого вам?

Джеріда здивувала така зустріч.

— Та, власне, нічого. Просто дай, думаю, зайду побалакаю трошки. Ми тільки відучора тут, ми з Західної Вірджинії.

Чоловік, здавалося, спохмурнів ще дужче:

— Ви прийшли до нас, бо ми теж білі, еге?..

— Ба ні,— Джерід почувався незручно й щиро шкодував, що взагалі почав цю розмову.— Зовсім не через це. Просто хотів побалакати.

— Так от, зарубайте собі на носі: ніхто з вами тут не буде панькатись тільки тому, що ви білий,— чоловік говорив уже з видимою ворожістю.— Кріді начхав на те, білий ви, чорний чи червоний, йому аби робоче поголів'я. Гадаєте, ви тут хто? Робоче поголів'я, ясно вам? І не чекайте, що вам годитимуть, бо ви, бачся, білі.

Першої миті Джеріда був приголомшив цей спалах злості, та він одразу ж оговтався і сердито відрубав:

— Не хочу я, щоб мені хтось годив! Ми — горяни, робимо на совість і не потребуємо чиеїсь ласки!

— Роби, роби на совість, щоб тобі добра не було,— вилаявся чоловік.

Джерідові урвався терпець. Він підхопився, щоб іти геть, коли це хлопчик підвів на нього очі й сказав ніяково:

— Це мій тато, Віллард Бекслі. Мою маму звать Марта, а мене Лонні. Ми з Алабами приїхали.

— Я чув, що то гарний край,— мовив Джерід, не знаючи, що ще сказати.— Радий був познайомитися з вами.— Він круто повернувся і кинувся геть.

Коли він зайшов у кімнату, Клома вже була там. Діти ще не повернулися.

— Тут ніде й білизни розвісити,— жалілася Клома.— Паркан зависокий, і на весь табір жодної шворки.

— Розвісь на лежаках,— відповів Джерід.— Тут так душно, що вмить висохне.— Він усе ще почувався збентеженим і ображеним, що той чоловік так відповів на його приязне привітання.

— Треба купити вентилятор, Джею. У мене вранці вся постіль була мокра від поту.

Джерід наче й не чув. З-під лежака виліз Скіп — він

нахилився й погладив песика. Почухав йому за вухами й мовив до Кломи:

— Бережи Скіпа, чуеш? Тут якісь чудні речі кояться. Хай він весь час буде коло тебе.

— З якого б то дива за ним наглядати? Нікуди він не дінеться, паркан високий, та й брама цілий день замкнена.

— А ти таки не спускай з нього ока,— наполягав Джерід.

У кімнату вскочили Крісті й Бенні. Бенні аж пашів од збудження:

— Тату, ми були коло повітки, з південного краю, і там був містер Сай, то він сказав, що отуди на південь болото — це Еверглейдс! Він сказав, що там водяться крокодили! Тату, підемо на них подивитися? Зроду не бачив живого крокодила!..

Джерід глянув на розпашіле синове обличчя:

— Можемо прогулятися туди в неділю надвечір. Але я не певен, чи є там крокодили.

— Містер Сай сказав, що є! — вигукнув Бенні.

— Містер Сай помагав мені сьогодні в полі, тату,— підхопила Крісті.— Він не став би казати про крокодилів, якби їх там не було.

Джеріда втішило, що діти в гарному настрої.

— Ну, раз казав містер Сай, то, мабуть, так воно і є. Поїдемо туди в неділю, глянемо на них.

— А може, ми зловимо маленького крокодилчика й приручимо його,— замріявся Бенні.— Ніхто в Дінку зроду не мав хатнього крокодила.

Джерід устав з лежача й вийшов надвір. Він одчув несподівану потребу бодай кілька хвилин побути на самоті. Вже споночило; він підійшов до північної огорожі й задивився на світляну заграву в нічному небі. Вдалині по шосе вряди-годи пролітали автомобілі, розтинаючи фарми пільму. З барака долинав притишений гомін.

Коли Джерід повернувся, щоб іти, він побачив, що в темряві біля брами стоїть Джеббо й пильно стежить за ним.

6 До кінця тижня ні Джерід, ні Крісті, ані Бенні не зібрали більше, аніж першого дня, зате вони почали помалу призвичаюватись до роботи в полі. Джерід знав, що з часом наважить руку й набиратиме за день не менше, ніж будь-хто інший. Непокоївся він лише за Крісті — йому взагалі не хотілося, щоб вона працювала. Він щиро

шкодував і негритянок, які щодня виходили в поле, хоч і знав, що вони, певно, звичні до цього змалечку.

В суботу після роботи Джерід підрахував: за чотири дні вони зібрали шістсот двоє відер — не так багато, як він сподівався попервах, але не так і мало, як на почин. Був певен, що й норма двісті відер денно невдовзі буде їм до снаги.

Цього вечора автобус поїхав просто до табору, не повертаючи до крамниці, а за півгодини у табір прибув своїм «Марком IV» сам Кріді. Він привіз невеличкий сейф із сірого металу і прилаштувався за столиком, перед яким вишикувалася черга.

Коли Джерід підійшов до столика, Кріді зазирнув у свій grosбух і сказав:

— За моїми підрахунками, тут у вас триста сімдесят два долари п'ятдесят центів.

Джерід зчудувався:

— Невже стільки?! Містере Кріді, ми не могли стільки заробити, хіба, може, платня вища, ніж ви нам обіцяли?

— Я ще не сказав, скільки ви заробили. Це сума вашого боргу.

Джерід стояв, як громом уражений. Насилу здобувшись на слово, перепитав:

— Як ви сказали?

— Так, як ти чув! — нетерпляче огризнувся Кріді. — Ви мені заборгували триста сімдесят два долари п'ятдесят центів.

— Та не міг я заборгувати, містере Кріді! Ніяк не міг!..

Кріді кинув оком у свій grosбух.

— Гаразд, подивимось. За працевлаштування з кожного, кого ми беремо до табору, належить сто доларів; байдуже, працює він чи ні. Ось маєш уже чотириста доларів за свій виводок, а це ж тільки разова плата. Далі, по десять доларів тижнево за житло — сорок доларів, та ще п'ять доларів за електрику, потім вечеря — два долари порція, ось маєш іще тридцять шість зелених за чотири дні. Автобус — по два долари за пасажира, далі, щодня по долару на брата як завдаток на харчі, вино півтора долара пляшка — разом виходить п'ятсот двадцять три долари. Ви заробили сто п'ятдесят доларів п'ятдесят центів, отже, з вас іще триста сімдесят два долари п'ятдесят центів. Ну, як, утямив?..

Джерід не міг утямити. Од цього навального потоку цифр йому зовсім замакітрилось у голові. Й він не був певен, чи все це йому не вчувається.

— Але ж чому ви не попередили мене про всі ці вирахування, коли наймали? Як ви могли?

— Я попереджав. Ти просто забув або ж пустив повз вуха.— Кріді одсунув гробух і глянув просто на Джеріда.— Розрахуєшся готівкою чи відроблятимеш? — поцікавився він, певний, що в Джеріда не набереться стільки грошей.

— У мене стільки нема,— відповів Джерід, досі не оговтавшись від струсу.— Багато зжерла машина дорогою сюди.

— Ну, та дарма,— поблажливо мовив Кріді, сягаючи до металеві каси,— незчуєшся, як покриєш борг, а там уже почнеш заробляти по-справжньому, от побачиш. Так що не журися, ось тобі завдаток: п'ять доларів на тебе і по два п'ятдесят на брата — дітлахам. Десять зелених,— і він тицьнув Джерідові десятидоларову банкноту.

Джерід узяв папірця і вийшов із черги. Він стояв і бгав його в руках, не в змозі одвести од нього погляду. Потім став дивитись, як люди один по одному підходять до столика. Кожен діставав од Кріді за тиждень праці п'ятидоларову банкноту.

Коли Джерід ступив у кімнату, Клома відразу збагнула: щось сталося. Чоловік був смертельно блідий і одмінений на лиці. Мовчки, без жодного слова опустився він на тапчан і важко похилився головою на руки.

— Джеріде! — стривожено покликала вона.— Що сталося, Джеріде?

Він спробував був пояснити, але вона так само нічого не второпала з усіх отих цифр, якими сипав Кріді.

— Що ж нам тепер робити, Джеріде? — розгублено спитала Клома. Джерідом вона називала його щоразу, коли йшлося про щось важливе або коли була чимось налякана.

— Я не знаю. У мене після поїздки лишилося тільки сто п'ятдесят доларів. Ми не маємо як розквитатися з ним, хіба одробимо. Доведеться, мабуть, просто ще гірше гнути горба. Прости мене, що вплував вас усіх у таку халепу.

Він скося блимнув оком на Джеббо, який зайшов до кімнати з півлітрою. Взяв од нього пляшку, поставив її до стіни, де вже вишикувалась ціла батарея. Задзвонили на вечерю — Джерід так і не встиг змити із себе бруд під душем.

Невдовзі після вечері всі заквапилися до автобусів — готувалася звична суботня вилазка до крамниці. Джерід підійшов до чорного велетня:

— Ми поїдемо своїм фургоном. Треба трохи його прокотити, щоб акумулятор не сідав.

— Ви поїдете автобусом,— незворушно мовив Джеббо.— Як усі.

Були такі, що майже тишились, притьмом вискакуючи з автобусів коло крамниці зі своїми п'ятьма доларами в кишені. Серед решти, до якої належав і Джерід, панував гнітючий настрій. Одні закуповували харчі, інші витрачали весь свій заробіток на пляшку віскі.

Клома відшукала маленький електричний вентилятор за вісім доларів.

— Може, візьмемо? Недорого ж...

— Гаразд. Але я тут ніде не бачу стільців.

— Дарма,— сказала Клома.— Там, за повіткою, лежать порожні ящики з-під квасолі, я зроблю собі стільця з них.

Джерід узяв ще консервів та коробку яєць, Крісті й Бенні витратили по двадцять п'ять центів на цукерки, і вони подалися назад до автобусів.

Перед крамницею якраз припаркувалася машина Кріді, і Джерід підійшов до нього.

— Містере Кріді, а в неділю можна виїздити з табору?

— Нащо? — спитав Кріді.

— Ми з родиною в неділю завше ходили на службу божу. У себе вдома я був дяконом.

Кріді реготнув.

— Так попросіть Джеббо чи Клага, хай скажуть проповідь, а той старий недоумок кашовар порипає трохи — от вам і музика. А між чорнопикими напевно знайдуться такі, що заспівають.

— Себто ви хочете сказати, що нам не вільно поїхати? — перепитав Джерід, аж ніяк не в захваті від таких жартів.

— Одчепіться, у мене й так роботи по зав'язку,— роздратовано кинув Кріді, повернувся й пішов геть.

Уже сутеніло, коли в'їжджали в табір. Ті, що встигли впитися, хитаючись, розходились по своїх домівках. Звичну тишу порушували вибухи верескливого п'яного реготу, з деяких кімнат доливав шум бійки.

Джерід кинув пакунки в кімнату, вийшов і сів на землю. Поруч примостився під стіною Сай, попиваючи віскі просто з пляшки. Він обернувся до Джеріда й спитав:

— Дати вам трохи?

— Ні. Дякую,— попри свій важкий настрій Джерід не хотів удаватися до грубощів.

Сай ковтнув ще трохи:

— Цілий тиждень я гнув спину за цю пляшку віскі, а пазавтра од неї лишаться тільки стьоки в пилюці. Виллю в землю тиждень каторжної праці.

Джерід підняв галузку й став неухажно креслити нею в пилюці. Сай хвилинку спостерігав за ним, а тоді озвався:

— Славний дядько Кріді, еге ж? А що я вам казав!

— Ми тут довго не пробудемо. Відробимо і зразу ж заберемося звідси.

— Я тут уже два роки, а й досі не одробив йому борг. І ще не бачив, щоб хтось вибрався з Міста Ангелів інакше, як уперед ногами. Крім двох кубинців. Еге, кого-кого, а цих хлопців Кріді сюди більше не припровадить. Ні за які гроші.

— А то чому? — мляво поцікавився Джерід.

— Та привіз він був якось двох кубинців, десь тому вже з півроку, хлопці тиждень поробили й дістали дулю під ніс. По-англійському вони не тямали ні бе ні ме, то почали до Кріді щось по-своєму верещати, а тоді повиймали отакенні ножаки,— з ними ходять усі кубинці,— один притис Джеббо й Клага до огорожі, а другий намірився розписатись у нашого Кріді на пузі. А тоді поцупили у нього з машини торбу грошей, і тільки їх і бачили. Кріді ж у поліцію заявити не посмів, а пертися за тими двома до Майямі він теж не дурний, бо знає, що там його перестріне ціла зграя таких самих, із ножами. Тож-бо неборака тільки скривився, зате потім заявився сюди й замалим не спровадив на той світ шістьох наших чорних.

— А звідки тут усі ці люди? — спитав Джерід.

— Та звідусіль.— Сай знову приклався до пляшки.— Кріді і в Кароліну по них їздить, обіцяє золоті гори. Раз якось привіз був п'яного негра в такому, знаєте, червоному мавпячому костюмі, як ото в тих хлопців, що в готелях двері відчиняють, валізи носять, ну, всяке таке. А той прочумався і зчинив бучу. Збили вони його на олію, а той, сіромаха, все ніяк не стулить писка. Ну, то вони запхали його в пікап, і тільки закуріло!

— А ви ж як сюди потрапили? — спитав Джерід, мимоволі заслухавшись Саєвих розповідей.

Що більше Сай пив, то говіркішим робився.

— Він мене в Белл-Глейді підібрав. Їхав коло табору, де я тоді жив, і підібрав мене п'яного. Приходжу до тяма — аж я вже в Місті Ангелів.

— Ну, якщо ви вже тут два роки, то мали давно розквитатися з Кріді.

— Е, чоловіче, з ним і за десять не розквітаєшся!..

Джерід подумав, що вся Саева балачка, то, певно, просто п'яні побрехеньки. Він сказав з недовірою в голосі:

— Нізашо не повірю, буцімто когось можна тут держати проти його волі, скільки б там Кріді не числив за ним боргу. Якщо вже на те пішло, то можна просто втекти в поле.

— Еге, бувало й таке, тільки ж тих хлопців потім ловили. Вас били коли по зубах пістолетом?

— Ні.

— Видовисько не з приемних, а коли гамселять тебе самого, то й зовсім кепсько.

Джерід помовчав хвилинку, намагаючись якось осмислити почуте. Він ніколи раніше не був знайомий з неграми, але чував, що ті люблять прибрехати, а то й просто брешуть. Джерід не певен був, чи можна йняти віри цьому негрові, а проте зацікавився його розповіддю.

— І що ж, у всіх таборах таке робиться?

— Та ні, не в усіх.— Сай одпив із пляшки.— Є лише кілька таких, звідки не можна вийти, але взагалі різниця, скажу тобі, невелика. Всі вони одним миром мазані, і живеться скрізь паскудно, є там брама чи ні. Хто як хто, а я цих таборів набачився на своєму віку. Все життя строковим. Отак і мандрую з місця на місце. Не знаю, де й на світ прийшов, либонь, теж у помідорах.

— Якщо ви вже покрили борг, а вам нічого не платять, то спитати б, чого ви тут сидите,— стояв на своєму Джерід.

Сай зробив чималий ковток, утер рота й сказав:

— Я тікав був разів зо три. Мене добряче оддухопелили, але я тільки озлився. Та, бачте, коли я тікав востаннє, Кріді забрав мого хлопця.

— Як?! — Джерід був ошелешений останніми словами.— Як забрав?

— Ну, забрав мого хлопця й держить у себе. Привозить лише на неділю. А в отих білих, що ти бачив, узяв дівчинку, ще зовсім дрібнятко, і ще в людей з півдесятка дітлахів позабирав. Спробуй утечи, коли у тебе зв'язані руки й ноги.

Джерід не вірив своїм вухам.

— Та це ж беззаконня! Хіба ви не можете викликати поліцію?

— Я викличу поліцію, а мого малого тим часом завезуть отим пікапом на болото, торохнуть по голові й укинуть у вікнину, і пес не гавкне. Ми з жінкою зачали його вдень серед поля, у квасолинні, на полі у квасолинні він і зна-

йшовся. Ніяких тобі паперів, ані метрик, нічогісінько, і як я потім доведу, що взагалі мав колись сина!..

Бражений до глибини душі, Джерід не знав, що й думати. Нарешті спитав:

— І де ж тепер ваша дружина? З хлопчиком?

— Вісім років як померла. Під час пологів. Ми тоді в Кароліні були, на квасолі. А бучний похорон нашому братові не справити, хоч перервися, то я сам її й поховав. У лісі.

І тут Джерід раптом повірив, повірив усьому. Таких історій не вигадують. Він помовчав, утупившись кудись поверх огорожі в нічну темряву, тоді повернувся до негра:

— Послухайте, це що ж, ви завжди так живете?

— Ми, цебто чорнопіки, що працюють у полі?

— Так.

— А звісно, що завжди. Так воно було, так воно й буде.

— Вибачте, Саю,— мовив Джерід.— Я не знав... Я думав, усе, що в світі є страшного, я вже спізнав там, у себе вдома. Я був дурний селюк. Я й гадки не мав, як воно тут насправді. Вибачте.

Він устав і шпаркою ходою подався в нічну пітьму.

7 Джерід не став розповідати Кломі того, що почув од Сая. Волів, аби дружина не здогадувалася, що насправді коїться у Місті Ангелів і яка оце небезпека їм загрожує. Він вирішив працювати що є сили, випередивши всіх у таборі, і в такий спосіб невдовзі позбутися боргу. А тоді вони просто поїдуть звідси, і все залишиться позаду.

Неділя тяглася довго. Автобуси не вирушали до крамниці, браму було зачинено. Нескінченні години табірною ув'язнення гнітили своєю одноманітністю.

На сніданок Клома зготувала яечню. Джерід запросив Сая поснідати з ними, і той радо згодився, сказавши, що вже понад рік не куштував яечні. Вони хотіли були пригостити й старого Довбню, але той відмовився і, як і щодня, поснідав бляшанкою сардин.

Було вже по обіді, коли Кріді привіз до табору дітей. З болісним співчуттям дивився Джерід, як до Сая кинувся маленький хлопчик і обхопив його рученятами за шию. Сай узяв хлоп'я за руку, й вони зникли у себе в кімнаті. І Джерід збагнув, чому той білий з другого кінця барака напнув його недавно мокрим рядом: то не була неприязнь — то був страх. Джерід щиро співчував усім роди-

нам, у яких забрали дітей, і водночас запитував себе: а що вчинив би він сам, якби Кріді або хтось інший схотів одняти в нього Крісті чи Бенні?

В понеділок уранці Джерід вийшов на поле збуджений, мов перед боем, і люто накинувся на помідори. Він рвав, як автомат, набираючи відро за відром, бігцем відносив їх до машини й щодуху мчав назад. Бенні й Крісті дивились на нього із подивом. Він не сів перепочити навіть ув обідню перерву, й діти з'їли свої сосиски без нього.

На кінець робочого дня Джерід зібрав сто тридцять двоє відер. Коли повертався до автобуса, він був ледве живий, ніла кожна кісточка. А тут ще й їсти хочеться, аж шкура болить, бо ж від самого сніданку — а снідали засвіт — Джерід не мав і ріски в роті.

Крісті сіла поруч і, невдоволено зиркнувши на нього, заявила:

— Тату, від тебе тхне. І нащо було так ото сьогодні надриватися?

Джерід глянув на себе і вперше завважив, що одіж на ньому мокра, наче він щойно вибрався з річки, та ще й закурена білим порохом. Він усміхнувся на простодушні доччині слова.

— А таки твоя правда, Крісті. Таки тхне. Треба буде мерщій помитися, перше ніж потраплю нашої мамі на очі.

У крамниці він закупив харчів назавтра, а ще взяв бляшанку солоної яловичини й умить спорожнив її, поки автобус їхав до табору. Склавши закупки в кімнаті. Джерід одразу пішов під душ.

За вечерею він дорікнув собі, що сам-один упорав яловичину. Їм насипали варених свинячих хребців, кабачків, і томатної маси. Тітери тепер жили надголодь, але Джерідові не хотілося без видимої потреби витратити на харчі більше, ніж три долари денного завдатку. Він думав приберегти свої сто п'ятдесят доларів на той випадок, якщо доведеться платити відліпне, щоб виїхати з Міста Ангелів.

Вони понесли свої тарілки назад до барака й посідали долі під дверима. Зачувши свинину, з кімнати вискочив Скіп. Джерід якусь мить дивився на нього, а тоді мовив, ні до кого зосібна не звертаючись:

— Принаймні він не мусить їсти тушкованих помідорів. Мені вже з душі від них верне, і тут, і на полі.

Сай сидів поблизу й допивав свою пляшку вина.

— Оці помії, що ми їмо, — відгукнувся він, — це, аби ви знали, відходи з хомстедських овочесховищ. Кріді щодня набирає їх у смітєвих баках. А солонину чи там хря-

щі він справді купує, але за оті продовольчі картки, що ми за них йому порозписувались. Отак, як бачите,— ні centa з власної кишені!..

— У мене вдома свині краще їли,— сказав Джерід.— А втім, є люди, які й цього не бачать. Кепсько тільки, що їси без ніякого смаку.

Крісті відставила свою тарілку.

— Послухай, тату, а якщо я буду писати на помідорах своє ім'я, ну хоч на деяких, то потім хто-небудь довідається, що то я їх збирала?

— Цілком може бути,— мовив Джерід.— Тільки нелегка то річ — надписати помідор. І потім, той хто-небудь ніяк не зможе довідатися, звідкіля ти й що за одна. Люди, коли їдять, не думають, звідки воно береться на столі. Проте їдять, та й годі.

— А повинні б думати,— зауважила Крісті.— То ж таки труд!.. Неодмінно спробую надписати бодай кілька помідорчиків.

Клома спитала:

— Містер Кріді ще не поїхав?

— Я його бачив біля причепа оце недавнечко,— Джеріда здивувало її запитання.— А навіщо він тобі?

— Я сьогодні листа написала татові й мамі, то, може, він укине.

Джерід підвівся:

— Піду спитаю.

— Тату,— схопилася Крісті,— я також маю листа, Джефові. Візьми й мого!..

Джерід усміхнувся:

— Е, та у вас із Джефом, бачу, закрутилося не на жарт. Он чого тебе назад у гори тягне. Що ж, неси сюди листа, передам.

Крісті, шаріючись, побігла до кімнати по лист.

Коли Джерід завернув за ріг, «Марк IV» стояв на місці. Джерід постукав у двері автопричепа, і Кріді вийшов.

— Містере Кріді, можна вас попросити вкинути кілька листів?

— А чого ж,— відповів Кріді.

— У мене немає марок, то ось вам двадцять центів.

— Вкину, як повернуся до Хомстеда,— сказав Кріді й пішов назад в автоприцеп.

Тільки-но Джерід зник з очей, Кріді подер листи й кинув їх у кошик на сміття.

Джерід натрапив на Скіпа наступного ранку, коли пішов до повітки по дрова. Голова собаки була відрубана й валялася футів за чотири від тулуба. Потемки Джерід не розгледів Скіпа, він просто спіткнувся об тіло. Запалив сірника й побачив, що стоїть у калюжі засохлої крові. На мить заціпенів, тоді нахилився й помацав закриявлений трупик.

Він підняв голову й тулуб, відніс їх до фургона й поклав там на землю. Потому підійшов до автопричепа й затарабанив у двері. Визирнув Джеббо:

— Чого тобі?

— Хто забив мого собаку? — спитав розлючений Джерід.

— Якого собаку?

— Знаєш ти добре якого!..

— Не знаю я ніякого собаки.

Джеббо спробував причинити двері, але Джерід різко шарпнув їх на себе:

— Хто забив його, падлюко, ти чи Клаг?

Чорний велетень лиховісно блимнув на Джеріда:

— Забирайся-но звідси, білий!..

Здоровий глузд підказав Джерідові, що ліпше одступитися.

— Дай мені лопату, я закопаю його.

— Ніхто ніяких собак у таборі не закопує, містер Кріді не велів. Винесеш його за паркан і закопаєш, коли ввечері приїдемо.

— Не покину я тут Скіпа на цілий день! — рішуче заявив Джерід. — І нікуди не поїду, поки не закопаю.

Джеббо знову блиснув на Джеріда оком:

— Слухай, білий, як тебе не буде, коли ми рушимо, то я тобі, телепню, самому довбешку розчереплю! — і він грюкнув дверима.

Джерід постояв ще хвилюнку і пішов до себе. Клома виглядала його на порозі з кавником у руках.

— Джею, а де ж хмиз? — занепокоїлася вона. — Я тебе жду, жду... Вже нема коли й снідати!..

Джерід мовив, не слухаючи її:

— Скіп неживий. Хтось забив його під повіткою.

— Неживий? — неймовірно перепитала вона. — Та в кого ж це рука звелася на Скіпа?..

Діти чули все.

— Де він, тату? — спитав Бенні. — Я хочу його бачити.

— Коло фургона, але ти туди не ходи. Йому відрубано голову, не треба тобі на це дивитися.

/ Крісті впала на тапчан і зайшлася слізьми, а Бенні вискочив з кімнати.

Джерід крикнув:

— Я кому сказав, Бенні, не смій туди йти!..

Бенні спинився.

— Я хочу його бачити,— повторив він.

— Ні, кажу тобі!.. Зачекаємо до вечора, тоді поховаємо його.

Бенні поплентався назад у кімнату.

— Хто це зробив, тату? — голос його тремтів од гніву.

— Не знаю, синку. Мабуть, Джеббо або Клаг. Сай казав мені, що Кріді не дозволяє держати в таборі собак, а я, дурний, не послухав його. Це я в усьому винен, тільки ж я й гадки не мав, що хтось може таке вчинити.

— Нащо вони його вбили?..— Бенні мужньо намагався стримати сльози.

Джерід зайшов у кімнату й обняв Крісті за плечі. Вона сіла на тапчані й притулилася до нього.

— Не сердься на мене, тату. Я не хотіла плакати.

— Усі люди плачуть,— мовив Джерід.— Чоловіки й ті часом плачуть.— Він пестливо погладив її по щоці.

— Ходіть-но поїжте чогось,— покликала Клома.— На каву вже нема часу.

Крісті й Бенні з'їли по булочці з цинамоном, а от Джерід так нічого й не взяв до рота. Сходив ще раз до фургона, накрив Скіпа рудим обгортковим папером. Коли повернувся, Бенні спитав:

— А ми прочитаємо над ним молитву, тату?

— Аякже. Неодмінно прочитаємо.

Сай бачив усе, але не зронив ні слова.

На полі Джерід знову працював як несамовитий. Доки сонце підбилося вгору, він набрав уже сорок відер. Та що більше він думав про Скіпа і про все, що так нагло увійшло в його життя, то лютіший робився. Раз був спинився і зчавив у кулаці помідора, аж сік побіг по руці кривавими натьоками, а тоді перекинув відро на землю й ногами стовк овочі на червоне місиво.

Сай підійшов до нього:

— Містере Джею, нащо ви топчете помідори? Вони ж не Кріді належать, а тому, хто платить за роботу.

Джерід відчув себе йолопом.

— Мабуть, що так.

Слова Сая остудили його, і він спробував одігнати од себе недобрі думки. А проте працював і далі з шаленою

швидкістю. До обіду за ним числилося вже сімдесят відер.

Коли оголосили перерву, вони посідали в білу куряву й підкріпилися двома бляшанками макрелі та пачкою крекерів. Надійшов Сай і порадив:

— Містере Джею, ви б так ото не надсаджувалися, а то, чого доброго, й дуба вріжете. Скільки б ви відер не набрали, ніщо від цього не зміниться.

— Нічого,— сказав Джерід,— почувуюсь я добре. Щонайліпше.— Він утер піт, що заливав йому очі, і допив із бляшанки макрелевий соус.

Коли ввечері вони повернулися до табору, Джерід одразу ж подався до фургона, але Скіпа там не було. Він обшукав усю територію, але так ніде й не знайшов ні трупа, ні жодних ознак свіжої могилки. Кинувши оком у поле на південь, він побачив, як удалині над краєм болота кружляє гайвороння. Джерід стиха вилаявся і потяг до кімнати.

Бенні чекав на нього при вході.

— Тату, підемо ховати Скіпа?

— Його вже хтось поховав. Я бачив могилку по той бік огорожі,— він не хотів, щоб Бенні довідався, що Скіпа викинули в болото гайворонам на поживу.

— Його поховали без молитви? — спитав Бенні.

— О цього не знаю. Але ми можемо помолитися за нього у себе в кімнаті, Скіпові байдуже, де це буде. Помолимося після вечері.

Коли смеркло, Джерід утік до північної огорожі й став походжати туди-сюди, силкуючись упевнити себе, що справи не такі-то вже й кепські. Може, він зовсім дарма непокоїться. За два дні він набрав двісті сімдесят три відра помідорів, і діти працювали куди краще, ніж минулого тижня. Якщо він і надалі так обертатиметься, то покрие борг ще до наступного тижня. А там можна буде переїхати до якогось ліпшого табору або податися кудись інде. Джерід спинився і, похитуючись, обіруч схопився за огорожу в раптовому нападі смертельної втоми. Знесилений, непевною ходою пошкандибав він назад до себе.

Коли батько увійшов, Бенні підвів голову із свого лежачка:

— Тату, ми ще не помолилися за Скіпа.

Джерід зовсім забув усю цю історію. Він укляк на бетонній долівці й тихо попрощав:

— Господи, спаси Скіпа... Візьми його до себе на небо, де є ліс і кролики, щоб він бігав там на волі й був щасливий... Не покидай його, господи... Цей песик нікому не робив шкоди... І, о господи, не покидай нас усіх...

Він підвівся і як був, не роздягаючись, знеможено впав на тапчан. І тієї ж миті заснув.

8 Ні перестороги Сая, ні власні тривожні передчуття не позначилися на темпах роботи Джеріда протягом тижня. Щодень він набирає усе більше помідорів і щовечора поринає у сон ще тоді, коли горіло навзаході помаранчеве небо. Не завважував навіть, що їсть на вечерю, — бездумно жував і ковтав, напівмертвий з утоми й нездатний будь-що помічати.

Клома все бачила й непомалу тривожилась. Ніколи ще не знала вона чоловіка таким. Джерід завше їв із задоволенням, любляв після вечері посидіти, погомоніти про всяку всячину, про те, що сталося за день. Діти також бачили, як змінився батько, і знали, через що він підупав на силі; не розуміли тільки, чому він так шалено надсаджується на роботі, але питати не питали: стривожені, вони мовчки зорили, як він сновигає між помідорів.

Нарешті настала субота. Приїхавши після роботи до табору, Джерід негайно пішов у кімнату й сів лічити. Його тижневий збір становив вісімсот п'ятдесят двоє відер; Бенні зібрав триста шість, а Крісті — двісті сорок. Джерід повільно й старанно складав цифри: виходило тисяча триста дев'яносто вісім відер, себто триста сорок дев'ять доларів п'ятдесят центів заробітку. Він підрахував видатки: сорок доларів за помешкання, п'ять за електрику, п'ятдесят шість за вечерю, тридцять шість за автобуси, вісімнадцять доларів завдатку на харчі, десять з половиною доларів за пляшки, що незаймані вишикувались уряд під стіною. Отже, разом сто шістдесят п'ять доларів п'ятдесят центів. Джерід відняв цю суму від заробітку — вийшло сто вісімдесят чотири долари. Потім згадав оті десять доларів завдатку, які був дістав од Кріді минулої суботи, й сума чистого прибутку зменшилась до ста сімдесяти чотирьох доларів. Якщо відняти це від трьохсот сімдесяти двох доларів п'ятдесяти центів, які він винен Кріді, то, значить, тепер їхній борг становить лише сто дев'яносто вісім доларів п'ятдесят центів.

Джерідові трохи відлягло від серця. Ще трохи, ще невеличке зусилля — і вони на той тиждень покриють весь борг, а як не весь, то різницю він доплатить. Джерід ураз ожив, де й поділася цілоденна втома. Він жваво підхопився на ноги, цмокнув Клому в чоло й радісно запевнив: — Чудесно!.. Все владнається само собою!..

Клома запитально звела вгору брови, але він уже вибіг із кімнати займати чергу до каси.

Коли Джерід наблизився до стола, Кріді втупився у свій гробух, а тоді звів очі й повідомив:

— Ну, Сойко-Пташе, ти славно потрудився. Зменшив

свій борг аж на п'ятдесят доларів. Тепер за тобою триста двадцять два долари п'ятдесят центів.

Минуло кілька секунд, перш ніж слова Кріді дійшли до Джеріда. Він обурено вигукнув:

— Тут щось не так, містере Кріді! Ми заробили сто сімдесят чотири долари чистими! Я вам винен тільки сто дев'яносто вісім доларів п'ятдесят центів, я все підрахував!..

Кріді побураковів.

— Сто чортів тобі в пельку, Тітере, тут рахую я!.. Скільки я сказав, стільки й винен!..

Джерід одступив перед цим наглим вибухом. Глянувши Кріді просто в очі, промовив:

— Містере Кріді, знаєте, що я зроблю? У мене з дороги залишилося сто п'ятдесят доларів, так от, я віддаю їх вам, а сам саджаю свою родину в фургон, виїжджаю за браму, і будьте здоровенькі. І ви мене не зупините.

Кріді зірвався на ноги й заволав:

— Ніхто не їде з Міста Ангелів не розквітавшись!.. Ясно тобі? Ніхто!.. Нікуди ти не поїдеш!..

— Я виїжджаю за ворота, і тільки ви мене й бачили,— спокійно повторив Джерід.

Він не бачив, що ззаду стоїть Джеббо, і раптовий сильний удар збив його з ніг. Він упав ницьма. Спробував був підвестися, але відчув, що не поворухнеться. Полежав, дожидаючи, поки розвидниться в очах. У голові стояв оглушливий дзвін, але до Джеріда все ж долинув голос Кріді: «Дай йому ще разок, Джеббо!» І одразу ж по тому важений черевик копнув його в скроню.

Джерід не знав, скільки часу він пролежав долі. Коли нарешті підвівся і сів, черги вже не було. Над ним стояв Кріді.

— Ось тобі завдаток на тиждень, Сойко-Пташе.— Він кинув на землю десятидоларовий папірець, повернувся й пішов геть.

Коли Джерід доплентався до крана біля душової, вже роздавали вечерю. Він пустив воду й підставив голову під струмінь. Потім, заточуючись, побрів до барака.

Клома, Бенні й Крісті чекали на нього надворі.

— Де це ти барився, Джею? Хутчій, а то на вечерю не встигнемо! — І тут Клوما побачила, що голова в нього мокра, а лице починає підпухати.— Джеріде,— занепокоїлася вона,— що ти там робив?

— Та так, нічого. Завернув до крана освіжитися. Ходімо вечеряти.

Вони пішли в чергу до повітки, потім повернулися з

їжею. Джерід насилу проковтнув кілька ложок, поставив тарілку й заговорив:

— Кломо, я маю усім вам щось сказати. Слухайте добре.

— Та що там таке, Джеріде? — Клома все ще була збентежена й стривожена несподіваним перепадом чоловікового настрою.

— Зараз автобуси поїдуть до крамниці. Ворота відчинено. Ви всі станете біля східної стіни й там ждатимете. Я вийду й сяду в фургон. Тільки мотор загурчить, біжіть і на ходу стрибайте всередину. Ми їдемо.

— Чого так зненацька? Ти ж мені оце перед вечерею казав, що все буде гаразд.

— Роби як я сказав! — відрубав Джерід.

— А наші речі?

— Бог з ними! Йдіть!..

Джерід неквапом наблизився до фургона. Поблизу не було нікого. Він устромив ключа в замок і різко натис на стартер. Мотор мовчав. Джерід вийшов і підняв капот. Кинувши оком усередину, відразу збагнув усе: бракувало акумулятора. Джерід опустив капот і почвалав до барак.

— Ходім-но в автобус, поїдемо до крамниці,— повідомив він буденним голосом.— Харчів треба купити.

Клома була зовсім збита з пантелику його поведінкою. Вона нічогосінько не розуміла, і неспокій її тільки зростав. З важким серцем рушила вона за чоловіком до гурту, що напихався в автобус.

Коли вони повернулися до табору, Джерід важко сів на свій тапчан, зронивши руки між колін. Боліла голова; права сторона обличчя налилася кров'ю. Клома розуміла, що сталось якесь лихо і він воліє наразі про це не говорити, тож вона й не допитувалась більше — мовчки латала йому роздерту сорочку. Крісті, забравшись на лежак, шила кухонну рукавичку, а Бенні десь бігав.

Джерід придивився до Кломи. Живіт у неї, подумалось йому, щодень більшає. Дружина й досі здавалася Джерідові молоденькою, майже такою самою, як того далекого дня, коли він купив у неї на добродійницькому базарі смажене курча і потім вони вкупі їли його за столом просто неба. Він згадав день їхнього весілля, першу ніч, а ще — довгі блукання лісом і нескінченні розмови про майбутнє спільне життя на Тітеровім Кряжі. Воно виявилось важким, те життя, а проте було в ньому й немало щасливих хвилин. Джерідові згадалось, як виглядала Клома під ту пору, коли носила Крісті.

Він перевів погляд на Крісті, відзначивши подумки, що вона дуже нагадує Клому в юні літа. Яскраво-сині, дитинні очі. Вона не розуміла того, що розумів він, не тямала, який оце світ її оточував. Зненацька йому відкрилося, що всі вони цілковито залежать од нього,— він тримав у своїх руках їхні долі, він міг ліпити із них, наче гончар з глини, що сам схоче. Його злякало таке відкриття. Для будь-якого чоловіка це велика відповідальність, але тепер, коли він перевіз їх сюди, вона ще важчим тягарем лягла на його плечі. Він ще раз позирнув на них обох. Вони не заслуговували на те, щоб сидіти в цьому таборі, в цій брудній бетоновій норі, куди він їх завіз. З нього вийшов кепський гончар, і думати про це було прикро. Джерід устав і вийшов надвір.

Сай сидів під стіною, цмулячи свою чвертку віскі. Джерід присів поруч. Сай сказав:

— Бачив я, як вони вас. Але то ще жарти. Вони ще й не таке можуть.

— Мені й цього досить,— зауважив Джерід.

— Мо', хильнете?..

— Ні, дякую,— відмовився Джерід. Помовчавши, він пробурмотів сам до себе:— Має ж бути якась рада.

Сай поставив пляшку на землю.

— Містере Джею, тільки не койте ніяких дурниць. Живіть собі тихенько. Як вас уколошкають, то вам уже ніщо не допоможе.

— Має бути якась рада,— повторив Джерід.— Викликати поліцію абощо. Хтось же мусить прийти на поміч.

— Марний клопіт,— сказав Сай. Він підняв пляшку й зробив добрячий ковток.— Про таких, як ми, не дуже хто дбає. Ми — ніхто. Порожнє місце. Чим скорше ви це втямте, тим ліпше для вас. Приймайте все, як воно є, а то дійдете до краю й наброїте такого, чого звичайно зроду б не зробили. Так воно споконвіку ведеться, тож приймайте життя, як воно є, а решту викиньте з голови.

— І що ж, тут усі так думають?

— А як же їм інакше думати!.. Ці люди трупи, містере Джею. Щоб зробитися трупом, не конче перестати дихати. З них життя вибито до решти, вони й на світ прийшли вже готовими трупами. Отак і животіють собі помалу, доки в яму не ляжуть,— як є де переспати, є що покласти на зуб, та є пляшечка віскі суботами, то вже й слава богу.

— Ба ні, мене їм не вкоськати! — рішуче заявив Джерід.— Нізашо! Ми — горяни!

— Ну то й що, як ви горяні? — спитав Сай. — Глядіть тільки дурниць не накойте. — Він підсунув Джерідові пляшку. — Чого б вам не хильнути разочок? Побачите, полегшає. Я ж знаю, що вам голова от-от репне.

Джерід узяв пляшку й відкрутив ковпачок. Зробивши чималий ковток, оддав пляшку Саєві. Віскі теплою хвилю розлилося по тілу, і біль у голові справді трохи вщух.

— Дякую. Красно вам дякую.

Він повернувся в кімнату й ліг до себе на тапчан.

9 Вийшовши в поле наступного понеділка, Джерід не вповільнив темпу роботи. Він розумів тепер, чому Сай казав: то байдуже, скільки відер ви наберете. Але він вирішив ще раз спробувати зменшити борг на значну суму. Міркував собі, що, може, коли вони працюватимуть щомога й не зчинятимуть більше бучі, Кріді розрахується з ними сповна. Принаймні варт було спробувати — адже нічого, крім власної сили, він на цьому не втратить.

У середу пополудні Джерід завважив, що старий, прозваний Довбнею, поводитья якось не так, як зазвичай. Цілий ранок вони працювали поряд, і старий безперестанку заводив свою пісню про Христа на помідорах. Це Джеріда не бентежило — Довбня майже цілоденно мугикав собі під ніс, але зненацька, замість нести повне відро до машини, старий перекинув його просто на землю. Набравши нове відро, він знову висипав помідори там, де стояв, і рушив далі. Незабаром за ним між грядок простяглася червона смуга.

До Довбні підійшов Сай і щось сказав, але дід тільки знай співав та висипав овочі на землю. Тоді раптом кинув відро і почвалав під араукарії, що росли над путівцем. Джерід дивився, як Довбня наздогнав Джеббо й силоміць вернув його назад у поле; та тільки-но Джеббо відійшов, Довбня знову подався туди. До кінця роботи Джерід більше його не бачив.

Після вечері з-за рогу барака раптом з'явилися Кріді й Джеббо. Джерід із Саєм сиділи долі, провадячи розмову. Сай першим побачив їх і квапливо мовив:

— Містере Джею, що б не сталося, не лізьте туди. Ми тут нічим не зарадимо.

— Не розумію, про що ви.

— Зараз побачите, — сказав Сай. — Тільки не втручайтесь.

Кріді підступив до дверей і зазирнув усередину. Довбня сидів у себе на тапчані й співав. Джерід, збентежений, дивився, як Кріді зайшов у кімнату. Перший удар пролунав так, немов там торохнули пляшкою об кам'яну долівку.

Спершу старий верещав, потім став надсадно кричати. Джерід зірвався на ноги, і тут надвір вибігла Клома. Голос її дрижав:

— Господи боже, що там таке?

— Іди до себе! — гримнув Джерід. — І не виходь, поки не скажу!..

Він повернувся й ступив крок, але Сай загородив йому дорогу.

— Я ж вам сказав! Ми там нічого не вдіємо!

— Таж не стояти отак і слухати, як мордують старого чоловіка! — у розпачі вигукнув Джерід. — Вони ж заб'ють його на смерть!

— Кажу вам, нічого не вдієте! — закричав Сай, відштовхуючи Джеріда. — Хочете заробити й собі ні за що ні про що?!

У прочинені двері Джерід бачив, як старий затуляє руками голову, марно намагається захиститись від ударів пістолета, яким трошили йому лице. Лементував він дедалі несамовитіше, а тоді за кожним ударом почав зойкати:

— Боже!.. Боже!..

Кріді нарешті вийшов із кімнати й рушив геть, але зненацька немов розлютився ще дужче й кинувся до Джеббо:

— Мало дали!.. Вернись-но і всип старому бевзю ще пару гарячих!

Він крутнувся й пішов, а Джеббо повернувся в кімнату і далі гамселив Довбню пістолетом.

Щойно Джеббо забрався геть, Джерід кинувся туди. Довбня сидів, розгойдуючись, обхопивши голову руками, й стогнав:

— Ой боже... ой боже... ой боже...

Він увесь спливав кров'ю; кров'ю були заляпані підлога й стіни.

Джерід ускочив до себе в кімнату й заволав до Кломи:

— Ходи поможеш!.. Та візьми якогось ганчір'я, мерщій!

Він ухопив відро й збігав до крана по воду. По тому вони вдвох із Саем вклали старого на лежак.

Клома спробувала була обмити йому скривавлену голову, але кров не спинялась.

— Йому треба лікаря, — сказала вона нарешті. — З та-

кими ранами я нічого не вдію — у нас же ні ліків, ні бинтів.

— Ми повинні зробити все, що можемо,— відповів Джерід.

Сай глянув на розтрошену голову старого:

— Сердешний дідуган, без клепок був, але на польових роботах таки знався. Вони б його давно вже добили, якби не те, що він такий жвавий до роботи. А так Кріді його беріг. Та бач, усе до часу.

Довбня нарешті перестав стогнати й принишк. Клома поклала йому на лоба нову мокру ганчірку.

— Все, що ми можемо,— це сидіти коло нього цілу ніч і міняти примочки. Кровотеча вщухає. Чи хто з вас знає, що він такого накоїв, що тамті так озвіріли?

— Нічого він не накоїв,— сказав Сай.— Старий уже, то й зужився, ото й усе. Робив забагато.

Джерід із Саєм вийшли надвір і посідали доли, а Клома лишилася коло Довбні. Джерід сперся на стіну й сказав:

— Бачив я падлюк на своєму віку, але щоб такого, як Кріді... Щось нечуване.

— Ще й яке чуване,— заперечив Сай.— Таких хлопців всюди як грибів після дощу. То тільки вам дивниця.

— В нас удома такого Кріді почепили б на першій-ліпшій сухий гілляці.

— Там, де бував я, щось не дуже-то їх чіпляли.

По хвилинній мовчанці Джерід мовив:

— Добре, що я жив в інших краях. Я б такого довго не витримав.— Він підвівся.— Піду ляжу, стомився дуже. Коли старому серед ночі треба буде якоїсь помочі, гукніть мене.

— Якої вже там йому помочі,— сказав Сай.— Зате хоч у поле завтра йти не мусить.

Наступного вечора Клома насилу дочекалася, коли автобуси повернуться до табору, й одразу ж бігцем кинулася до Джеріда:

— Я сьогодні цілий день сиджу коло діда, але від полудня недоберу, дихає він чи ні.

Джерід із Саєм пішли до старого. Джерід помацав йому пульс, притулив вухо до грудей і повернувся до Сая.

— Мертвий. Піду когось покличу.

Хвилини за десять по тому, як Джерід перебалакав із Джеббо, той заднім ходом підгнав під двері червоний пікап. Удвох із Клагом вони вкинули тіло Довбні за борт і прикрили його брезентом.

Джерід дивився, як машина виїхала за браму й по-мчала півтвцем до шосе, здіймаючи густу хмару білої ку-р'яви. Він обернувся до Сая й мовив:

— Цікаво, що вони скажуть, коли їх запитують, звідки в старого на голові такі рани?

— Хто запитає?

— Ну, в поховальній конторі або у поліції.

— Ви що ж, гадаєте, його повезли в поховальну кон-тору?.. Його повезли на болото.

— Цебто, по-вашому, його просто вивезуть і закопа-ють? — недовірливо перепитав Джерід.

— Можуть іще вкинути у вікнину на болоті. Були вже й до Довбні люди, яких вивозили цим пікапом, живих чи мертвих — байдуже, все одно назад жоден не повер-нувся.

— А ви не перебільшуєте?

— Містере Джею,— мовив Сай,— якщо вас коли спро-бують захвати в цей пікап, видирайтесь, як дикий кіт. Це не машина — це катафалк. Хто туди потрапить, назад не повертається.

Він сказав це так широко, що Джерід знову повірив йому.

Наприкінці тижня Джерід почав працювати повільніше. Це вийшло несамохить — спершу він і сам не завважував, що набирає менше, ніж раніш. Важкі, хмарні думи об-лягли його, і він уже негоден був із головою поринути в роботу. Джерід запитував себе, як це сталося, що він стояв, і згорнувши руки, споглядав справжнісіньке вбивство; потім згадував слова Сая — нічого не можна було вдіяти. Його брав живий жаль на думку, що старий відійшов у самотині, що жодної рідної душі не було коло вмирующего. Справді, мов не людина сконала, а худобина. Ніхто не по-винен бути самотнім, думав Джерід. Он Скіпа, й того оплакали. Лякало Джеріда й те, що Кріді, Джеббо чи Клаг здатні забити людину на смерть так само просто, як ото піти до курника й зарізати курку на вечерю. Уся істота Джеріда, котрий зріс і вік звікував у зовсім іншому середовищі, бунтувала, і ніхто ніяким світом не присилу-вав би його визнати гвалтівницькі вчинки Кріді та його по-сіпак за річ звичайну. Надто ж він не хотів, щоб на таке дивилися його діти.

Щоразу, похопившись, що робота валиться з рук, Дже-рід з подвійним завзяттям накидався на помідори, та спли-вав час, гнітючий настрої повертався, і знову Джерід по-чинав приставати. Він не помічав кур'яви, ні каміння, не

зважає на спеку й голод і навіть не здавав собі справи, що з нього ні на мить не спускає ока Джеббо.

У суботу ввечері він підсумував — за тиждень зібрано тисячу триста двадцять відер. Це означало триста тридцять доларів, а з відрахунками — сто шістдесят п'ять доларів п'ятдесят центів чистих. Джерід відняв цю суму від тріохсот двадцяти двох доларів п'ятдесяти центів, і його борг зменшився до ста п'ятдесяти семи доларів. Але радісного піднесення, як минулої суботи, він уже не почував.

Він відстояв у німотній тиші довгу чергу до каси. Коли підійшов до столика, Кріді, глипнувши до гробсбуха, оголосив:

— Цього тижня ти вкоротив борг на тридцять п'ять доларів. Лишаєшся винен двісті вісімдесят сім доларів п'ятдесят центів.

Джерід не відчув ані іскри обурення, аж сам подивувався. Не брався навіть сперечатись. Узяв десятидоларового папірця, і, відступившись до східної стіни барака, дивився, як кожен із черги забирає свої п'ять доларів і вертається до себе в кімнату. Коли всі розійшлися, він знову приступив до Кріді.

— Містере Кріді, можна вас на хвилику?

— Що там іще? — нетерпляче спитав Кріді.

— Забирайте мій фургон, і ми квити.

Кріді кинув оком на машину й сказав:

— Ця купа брухту не варта й шеляга.

— Коли ми виїздили з Західної Вірджинії, я оддав за нього свій пікап і п'ятсот доларів на додачу, а потім ще й у дорозі вгатив у нього торбу грошей. Він вартий удесятеро проти того, що я вам винен. Забирайте його, і ми квити. А до Хомстеда ми дійдемо пішки.

— Я ще не з'їхав з глузду, — заявив Кріді. — Добра мені угода! Чи ж я тобі винен, що в тебе не стало кебети труснути того зачуханого гендляря за петельки!.. Можу, як хочеш, продати цю тарадайку, а гроші підуть мені, в рахунок боргу. Згода?

— Хай уже буде так, раз інакше не хочете.

Джерід віддав йому ключі й поволікся до барака. Завертаючи за ріг, озирнувся і побачив, як Джеббо виносить в автопричепа акумулятор і ставить його на місце.

10 Жовтень змінився листопадом, і світанки похолоднішали, але дні у Флоріді, як і давніш, стояли вологі. В Західній Вірджинії невдовзі мав випасти сніг, починалася лісозаготівля й оленячі лови. Тепер там сумно чорніли

голі дерева, розорані бурі поля лежали в очікуванні зими. Вранці зазимки сковують землю, і вона хрускотить під ногами, біліють вкриті памороззю двори, дахи й переліски. Куцішають дні, довшають ночі; в коминку жаріють дрова, і куряться в сірому небі темні пасма димів. На ніч у хатах мосять гору пуховиків. Джерід відчував, що все це не йде з думки Кломі та дітям, хоч вони й не кажуть йому нічого.

А на помідорових ланах Флоріди — жодних признаків осені. Араукарії та пальми стояли зелені, як і перше, з фруктових дерев не облітало листя, не руділи й не висхали куці помідорів. Як і давніше, щодня з автобусів на поля висипали людські юрмиська, гуркотіли путівцями вантажні машини, тисячами ящиків везучи на овочесховища до Хомстеда й Флоріда-Сіті помідори та квасолу, окру та кабачки; як і давніше, родили кам'яністі поля, забезпечуючи продукцією супермаркети далеких міст, де люди в засніжених пальтах купували свіжу садовину й городину, нітрохи не замислюючись, звідки вона береться взимку. Вона бо ніколи не вибувала з крамниць, і люди сприймали це як належне.

І для мешканців Міста Ангелів дні минали незмінно: бляшанка сардин чи сосисок удосвіта, дорога в поле, де на них чекало десять годин виснажливої праці; бляшанка сардин та кусень сиру на обід, увечері зупинка під універмагом Гейтера, щоб купити сардин, сосисок та сиру назавтра, потім вино й гаряча страва, потім ніч у тісній, задушній комірчині, а суботами — віскі. Інколи лунали удари пістолета по черепу. Без усього цього помідори не потрапили б у салати й сандвічі в Нью-Йорку та Бостоні, Чікаго та Детройті, Нью-Орлеані та Міннеаполісі, Денвері та Торонто.

Джерідові Тітеру всі дні видавалися однаковими, поки він нетерпляче дожидався звістки про свій «додж». Минув ще тиждень, а Джерід не бачив Кріді з минулої суботи, відколи віддав йому ключі. Певен був, що фургон із лишком покрие борг, тож більше не переривався на полі надвое, як перші два тижні. Працював розмірено, спокійно і набирив десь по дев'яносто відер денно.

Чекаючи в суботній черзі до каси, Джерід розмірковував, чи не віддасть, бува, йому Кріді за фургон трохи грошей, що zostалися зверх покритого боргу. Якби йому бодай сяка-така сума, то можна купити в Хомстеді хоч якусь

завалящу чортопхайку — поки не спроможуться на щось ліпше.

Коли надійшла Джерідова черга, Кріді підвів на нього очі й сказав:

— Щось ти цього тижня ледве ворушився. Що з тобою сталося?..

Джерід відповів не одразу. Його обходила не стільки робота, скільки фургон, однак не хотілося й розгнівати Кріді необачним словом. Отож він мовив винувато:

— Стомився, містере Кріді. Але, по-моєму, я не так уже й погано працював.

— Надалі повертайся жвавіше, голубе, якщо маєш намір одробити борг. За твого фургона мені дали на звалищі п'ятдесят доларів, отож ти тепер винен двісті сім доларів п'ятдесят центів.

Джерід остовпів. Кров одлила від голови, руки затрусилися. Раптом він ревноу:

— Дідько тобі в печінки, Кріді, ти за кого мене маєш, за ідіота?!

Крик налякав чергу, і вона позадкувала. До Джеріда підступили Джеббо та Клаг. Кріді відштовхнув свого стільця й повільно звівся на ноги.

Джерід глянув на Кріді, потім на Джеббо з Клагом. Усе в ньому клекотіло від несамовитого бажання розтовкти ненависну пику Кріді, чим би це не загрожувало. Він повагався хвильку, дерев'яніючи всім тілом з люті, потім схопив зі столу свого десятидоларового папірця й побіг до барака.

За вечерею він не озвався жодним словом. Перш ніж поїхати автобусом до крамниці, він узяв зі своїх заощаджень три двадцятидоларових банкноти. Скупившись, розміняв їх по долару й сховав пухку пачку собі в кишеню.

У таборі Джерід запропонував Саєві трохи пройтися. Вони пішли до південної огорожі, і там, підступивши до Сая впритул, Джерід сказав:

— Мені треба вашої допомоги.

— А що таке, містере Джею? — спитав Сай з острахом.

— Я тут надумав одну штуку. Як змусити Кріді розплатитися з нами всіма.

Сай широко розкритими очима дивився на Джеріда.

— Як же це?..

— А просто не вийти на роботу. Як відмовимося робити, Кріді нічого з нами не вдіє. Не поб'є ж він увесь табір.

— Я щось не дуже второпав, як це.

— Ну, привезуть нас у понеділок на поле, а ми заявимо, що не рушимо з автобуса, доки Кріді не заплатить усім сповна за минулий тиждень.

Сай почував потилицю.

— Народ не схоче. Побойться.

— Та не поб'є ж він усю бригаду! — доводив Джерід.

— Мабуть, що ні, — визнав Сай. — Тільки все'дно, ніхто не зважиться.

— Ну то, може, це додасть їм одваги, — Джерід витяг з кишені пачку банкнот. — Скільки душ у нашому автобусі, десь двадцять п'ять — тридцять?..

— Еге, десь так.

— Дамо кожному по два долари. Почнемо з нашого автобуса, а там побачимо, мо', й друга бригада до нас пристане.

— Не знаю, містере Джею, — засумнівався Сай. — Йй-богу, не знаю. Кріді осканеніє, як сто чортів, кат його знає, що набіжить йому на думку.

— Не поб'є ж він усю бригаду, — повторив Джерід. — Бодай спробуємо. Ми ж нічого не втрачаємо, крім моїх грошей. Ви можете роздати все це людям і розтлумачити, як їм діяти?

— А чому ви думаєте, що це маю робити я? — знову захвилювався перестрашений Сай.

— Вас вони скоріше послухають.

— Того, що я чорний?

— Так, — просто відповів Джерід. — І не встрявайте ні з ким у суперечку. Просто роздайте їм гроші й розкажіть, що робити, та й край. Якщо в понеділок вони вийдуть з автобуса, значить, марний клопіт. Та, може, все-таки не вийдуть!..

Сай неохоче взяв пачку.

— О'кей, містере Джею. Зроблю. Але кажу вам прямо, що як тільки це зроблю, то допадуся до свого віскі й наберусь, мов жаба мулу. Ох і осатаніє ж наш Кріді, не доведи господи!..

Джерід дивився, як негр почвалав до барака й зник у перших дверях.

II Сідаючи в автобус у понеділок вранці, робітники не перемовлялися, як звичайно, і на поле доїхали в цілковитій тиші. Джерід намагався вгадати, чи вдалася затія, але на похмурих обличчях негрів годі було щось прочитати. В автобусі панував гнітючий настрій, кожен нишком косував на сусіда.

Зупинились під араукаріями, і Джеббо вийшов. Робітники лишилися сидіти. Джеббо хвильку постояв, спантелений, тоді вернувся й гукнув:

— Ану виходь!

Ніхто не ворухнувся. Підвівся Джерід і заявив:

— Ми не вийдемо на роботу, поки нам не сплатять. Так і перекажи своєму Кріді.

Джеббо, здавалося, розгубився. З хвилину він гнівно лупав очима, тоді сів за кермо і, давши задній хід, вивів автобус із затінку дерев на край поля. Позачиняв вікна, вийшов і хряснув дверцятами.

Для людей, що zostалися на своїх місцях, потяглися нескінченно довгі хвилини. Коли сонце обутріло, автобус перетворився на душогубку. Витираючи з лица піт, Джерід потерпав тільки, чи довго витримають ці люди. Він уперше відчув свою спорідненість із ними всіма — досі бо для нього важив тільки Сай. Може, подумав собі, не такі вони вже й трупи.

Настав полудень, і спека зробилася пекельною. В автобусі не було води, не було де справити природну потребу. Дехто вже починав соватись на сидіннях, а проте ніхто не рушав до дверей.

Десять годині о третій на поле прибув Кріді, похапцем перебалакав про щось із Джеббо й забрався геть. Джерід дивився, як «Марк IV» швидко віддаляється путівцем. Посміхнувся сам до себе. Він уже теж почувався негаразд, але тим дужче було відчуття єдності з рештою людей в автобусі, які так само страждали. Навіть Крісті з Бенці не нарікали, хоч і не розуміли, що сталося.

Коли їх привезли назад до табору, робітники мовчки повиходили з автобуса. За цілий день, окрім Джерідової заяви, не пролунало жодного слова. Люди виглядали змученими гірше, аніж після роботи.

Джерід із Саєм сиділи долі під стіною, коли з-за рогу з'явилися Кріді, Джеббо й Клаг. Кріді підтюпцем біг попереду. Зупинившись просто над Саєм, він кинув брутально:

— Що ти в дідька вигадав, чорнопикий!

Сай сидів незрушно, злякано дивлячись на Кріді. Перш ніж він здобувся на слово, Джерід підвівся і сказав:

— Він тут ні до чого. Все це придумав я.

Кріді повернувся до Джеріда:

— Якщо це ти, то чому гроші роздавав цей чорнопикий?

— Я дав йому гроші й навчив, що робити,— спокійно пояснив Джерід.

Кріді пирхнув.

— І ти будеш мені розказувати, буцімто білий дав чорнопикому повну жменю грошей і звелів наділити інших з його поріддя?! Не забивай мені баки, от що!..

— А де ж би він узяв грошей, коли так? — поцікавився Джерід.— Чи не ти, бува, йому заплатив?..

Кріді зловісно глипнув на Джеріда.

— Цебто ти хочеш, щоб ми всипали тобі замість нього?..

— Кажу вам, не він це придумав, а я!.. Він тут узагалі ні до чого.

Сай звівся на ноги.

— Брехня це все, містере Кріді. Гроші я вже давно складав. Цей білий і не знав нічого, не його це розуму діло. То все ми, чорні.

— Так я й думав!..— гаркнув Кріді, не звертаючи більше уваги на Джеріда.— Ану ходімо з нами до повітки!

Сай пішов попереду, і вони завернули за ріг. Джерід подався слідом за ними, але Кріді вже не слухав його запевнень. Коли підійшли до повітки, він ударив у гонг.

Люди поволі виходили з барака, а Кріді все калатав і калатав. Більшість дивилися на нього осклілими з жаху очима. Коли всі зібралися, Кріді гукнув на повен голос:

— Сьогодні вечері не буде!.. І ніякої крамниці до суботи!.. Зголоднієте, то жеріть помідори на полі!.. А зараз дивіться — отак буде з кожним сучим сином, що не хоче робити й збиває бучу!..

Кріді різко обернувся і з розмаху зацідив кулаком Саєві в зуби. Сай упав навколішки. Кріді кілька разів копнув його ногою в живіт і звернувся до Джеббо:

— А тепер беріться ви з Клагом! Дайте, щоб десятому закавав!..

Сай намагався ухилитися під зливою ударів. Джерід дивився на цю розправу, пополотнівши, а тоді перегнувся й виблював у пилюку.

Сая били, аж поки він затих. Коли вже було по всьому, робітники мовчки розійшлися по домівках. Джеббо з Клагом ще хвильку постояли над розпростертим долі тілом і пішли до свого автопричепа.

Джерід підняв Сая з землі й допоміг йому сісти. Присівши перед ним навпочіпки, спитав:

— Зможете підвестися, як я підтримаю?

— Спробую,— ледь чутно прохрипів Сай. З рота й носа йому юшила кров.

Він повільно зіп'явся на ноги й повис на Джерідові, обхопивши його за плечі. Обережно, крок за кроком, вони

обійшли барак і додibaldi до Саєвої кімнати. Клома вже чекала на них із водою й компресами. Коли Сай повалився на тапчан, вона взялася обмивати йому лице.

Джерід мовив благально:

— Нащо ви так зробили, Саю, нащо? Там мав би лежати я, а не ви.

Сай кліпнув на Джеріда оком і заговорив, видушуючи з себе по слову:

— Зі мною... то дурниці... містере Джею... у вас родина...

Джерід раптом відчув, як міцно — на все життя — зв'язаний він із цим негром. Поклав руку Саєві на плече:

— Не треба було вам цього робити. Я своє й сам перетерплю.

Сай блідо всміхнувся і прошелестів самими губами:

— Хіба ви не знаєте... чорнопикого не можна вбити... коли лупцювати по голові... мене колись один білий... торохнув був ломом... то лом зламався... я оклигаю... містере Джею...

Джерід не знав, сміятись йому чи плакати.

— Хочете вина? У нас є в кімнаті.

— Оце б добре,— відповів Сай: здавалось, у нього, як у бігуна на дистанції, відкрилося друге дихання.— А ще ліпше б віскі.

— Куплю в суботу дві пляшки,— квапливо пообіцяв Джерід.— А в неділю на снідання буде ячня.

— От і чудово,— мовив Сай і заплющив очі.

Минуло три дні, перш ніж Сай знову зміг вийти на роботу. Вдень його доглядала Клома, а Джерід приносив поїсти помідорів з поля. Окрім того, вони ділилися з Саєм своїм мізерним запасом сардин та сосисок, якого мало вистачити до кінця тижня. Джерід карався, що його родина та решта табору мусять голодувати. Він дорікав собі за свою безглузду затію, яка завдала усім стільки лиха, й запрягся в душі ніколи більше не підставляти під удар когось іще, крім себе самого.

Працював він, як і раніше, без хапанини, легковажачи попередженням Кріді, що так він ніколи не покриє боргу. Не лічив уже, скільки відер набирає. Мізкував лише над тим, як вирватися з Міста Ангелів, і ця єдина мета забирала всі його душевні сили. Розправа над Саєм замість залякати тільки додала йому завзяття.

У суботу, ставши в чергу до каси, Джерід більше не сушив собі голови, чи вкоротить Кріді його борг, і байду-

же слухав, як той шпетить його, що він, мовляв, знову ледве впорався з роботою. Сумирно взяв десятидоларового папірця і пішов до своїх, що вже зайняли чергу до кухні.

Після поїздки до крамниці вони з Саєм мовчки сиділи під стіною. Сонце вже хилилося до обрію, і на табір наповзали сутінки. Жоден не згадував більше про цю історію, а проте Джерід щодня боявся відчутти на собі ненависні погляди — адже то він призвів до того, що людей позбавили їжі та єдиної розради за цілий день — крамниці. Справдешня чи гадана, ця ворожість тяжко гнітила Джеріда, бо ж він і в голові не покладав, що може завдати таборянам якоїсь кривди.

Нарешті Джерід порушив тишу:

— Я надумав інше.

Сай недовіжливо зиркнув на нього:

— Містере Джею, чи ж вас так-таки нічого не навчило?.. Гляньте-но ще раз на мою пику.

— Це нікого, крім мене, не зачепить,— поквапливо сказав Джерід, якого досі гризло сумління, що Сай отак через нього натерпівся.— Треба ж колись покласти цьому край, от я й зроблю це на тому тижні.

Сай усе ще не йняв віри.

— І що ж ви гадаєте зробити? — спитав він, наперед боячись відповіді.

— Я підкуплю їх, щоб випустили мене за браму, а сам піду до Хомстеда й приведу поліцію. Мусить же цьому настати край, не може ж так тягтися довіку.

Сай похитав головою.

— Пошиетесь у дурні, а потім лиха не оберетесь. Час уже б збагнути, що Кріді не жартує.

Джерід пропустив останні слова повз вуха.

— Це нікого, крім мене, не зачепить,— повторив він.— Піду до Хомстеда й приведу поліцію.

Сай зробив чималий ковток зі своєї пляшки, втер губи й сказав:

— А ви добре подумали? Адже тут, крім вас, є ще люди.

— Я ж і кажу, що цього разу нікого не підведу під монастир. А вирватіся з цієї пастки не мені ж одному кортить.

Сай одкинувся на стінку, видимо занепокоєний, покрутив у руках пляшку і врешті озвався:

— Якщо ці люди вийдуть звідси, куди їм податися? До іншого табору?..

Принаймні зможуть вибирати,— відказав Джерід.

— Що там вибирати? Табори всі однакові, тільки й

того, що в Місті Ангелів замок на брамі та на віскі грошей катма.

— Щось я не второпаю, куди ви хилите,— сказав Джерід, придивляючись до потовченого негрового обличчя, яке, однак, зоставалося непроникним.— Чи не хочете ви часом сказати, що їм усім до вподоби тутешнє життя?..

— Мені й самому не дуже-то втямки, куди я хилю. Я знаю, я просто собі дурний чорнюк, але як би це вам сказати... Ну, народ тутешній — вони не такі, як ви, і я теж не такий, як ви. Ви сюди приїхали, бо так захотіли. Ващ ніхто не силував. А наш брат у таборах народжується й нічого більше на віку не бачить, і нам нікуди податися, хоч би ми й схотіли. А табори всі однакові. Але щось уже я зовсім збився, простіть дурного негра...

Джерід пильно вдивлявся в Сая.

— То ви хочете тут жити й далі? Чи хочете вибратися звідси, як хочу я?..

Якусь мить Сай не знав, що сказати. Здавалося, він зважує кожне слово.

— Хочу вибратись, але хіба задля сина,— нарешті озвався він.— Волю, щоб мій хлопець жив інакше.

Помовчавши, Джерід сказав:

— А ви гадаєте, чого я звідси так рвуся? Задля себе?..

У Сая раптом засвітилися очі.

— Ні. Не задля себе. Як же це я раніш не подумав!..

Обидва кілька хвилин сиділи, втупившись у темряву, а тоді Джерід повторив, немов закляття:

— Це не зачепить нікого, крім мене.

Сай ще раз приклався до пляшки й, одірвавшись, пробурмотів:

— Що ж, дивіться.

12 У середу після вечері Джерід розшукав Джеббо коло автопричепа. Той наминав шматок торта, обсмоктуючи вимазані шоколадом пальці. Він підозріливо витріщився на Джеріда.

Джерід спитав з непевністю в голосі:

— З тобою побалакати можна?

— Чого тобі? — сердито буркнув той.

Це пролунало не дуже підбадьорливо, і Джерід обережно поцікавився:

— Не хочеш трохи заробити?

Він не зводив очей з чорного велетня, щоб постерегти, як той сприйматиме його слова.

— А що тра' зробити?

— Та так, дрібничку. П'ятдесят доларів заробиш. Джеббо, здавалося, зацікавився.

— Так що я маю зробити? — стримано запитав він.

— Як смеркне, відчинити браму й випустити мене. Моїй жінці недобре, і я конче мушу збігати до аптеки. Випустиш тихенько, ніхто й не знатиме, а я за часинку обернуся.

— Гроші маєш?

Джерід добув з кишені пачку зім'ятих банкнот і простяг Джеббо:

— П'ятдесят доларів.

Джеббо взяв гроші й сховав у кишеню. Спитав коротко:

— Коли хочеш вийти?

— Одразу як смеркне.

Джеббо враз крутнувся й зник у автопричепі.

Якусь мить Джерід дивився йому вслід, розмірковуючи, чи Джеббо справді одчинить браму, чи гроші викинуто на вітер. Знав-бо, що нічого не вдіє Джеббо, коли той ошукає. А проте волів ризикнути.

Джерід повернувся до барака й сів під дверима. Він ні словом не прохопився Кломі про свій небезпечний замір, напевно знаючи, що вона злякається й стане його відраджувати; не казав і Саєві, коли саме намірився здійснити задумане.

Сай вийшов надвір і сів поруч нього. Вони перекинулися кількома словами, але Джерідові думки були заповнені іншим: починало сутеніти. Сай завважив його нехить до розмови й здивувався: досі Джерід залюбки гомонів з ним вечорами, коли смеркало, а тепер, хоч і силкувався щось відповідати, загалом тримався так, наче Сая тут і не було.

Так і не сказавши нічого Кломі й навіть не зазирнувши до кімнати, Джерід устав і неквапом рушив до східної стіни будинку. Місяць ще не зійшов, і поля за огорожею слалися, як темне море. Обминаючи жовту світляну пляму від прожектора, Джерід не бачив у п'їтми ні огорожі, ні брами. Коли проминав чорні силуети велетенських араукарій, серце йому калатало.

Під огорожею він зупинився й зачекав, поки очі звикнуть до темряви. Відтак наліг усім тілом на браму. Брама подалась. Джерід вийшов і причинив її за собою.

Сторожко роззирнувся довкола. Впевнившись, що все спокійно, спроквола рушив путівцем. Його змагала шалена хить зірватися й побігти, але він боявся, що тупіт ніг гучно відлунюватиме в тиші нічних полів і в таборі

почують. Отож просувався обережно й помалу, крок за кроком намацуючи в куряві шлях, наче сліпий. Озирнувся лиш раз, і йому здалося, що освітлені прожекторами будівлі лишилися за тисячі миль позаду.

Коли він був уже ярдів за сорок від шосе, в темряві зненацька спалахнули автомобільні фари, націлені просто на нього. Засліплений яскравим світлом, Джерід затулив долонею очі. Він почув, як ревнов мотор, завищали шини, й невиразно усвідомив, що пікап жене просто на нього. З мить стояв мов укопаний, неспроможен поворухнутися, і лише в останню секунду відскочив убік — автомобіль промчав мимо й, різко розвернувшись, знову залив його сліпучим світлом.

Коли пікап удруге помчав на нього, Джеріда охопив панічний жах. Він наосліп кинувся в поле по праву руч від дороги. Пікап розвернувся й погнався за ним. Джерід заплутався у кущах помідорів і, поки вивільнявся од них, пікап кружляв неподалік; а коли Джерід навмання побіг на південний кінець поля, машина знову помчала просто на нього.

Щоразу, як фари, здавалось, от-от наздоженуть його, Джерідові щастило відскочити вбік, а тоді гра починалася спочатку. Він біг, петляв, ухиявся, падав і знову біг, але ніяк не міг утекти від зловісних променів.

Він майже геть знемігся, коли раптом гостра осока різонула його по ногах. Джерід повалився долілиць, і в обличчя йому бризнула липка тванюка. Хвилину він лежав і важко відсапувався, потім озирнувся і побачив, як згасли позаду фари. Тільки тепер до Джеріда дійшло, що пікап заганяв його в болото.

Кілька хвилин він наслухав, лежачи непорушно. Довкола було тихо, лише справа долинав якийсь чудний рев. Ніколи досі він не чув нічого подібного — а тоді йому на вернулись на гадку крокодили, що про них колись згадував Сай. Збитий з пантелику густою, хоч в око стрель, темрявою, Джерід не міг визначити, з якого боку прибився до болота.

Врешті він насилу підвівся й, хитаючись, побрів перед себе, але щокрок дедалі глибше провалювався в тванюку. Чув, як шаруділо, тікаючи, сполохане ним гаддя. Зайшовши по груди, він розвернувся і пішов, як йому здавалось, у зворотному напрямі. Болото стало міліти, і раптом Джерід відчув під ногами твердий ґрунт: він опинився на краю поля.

Опустився на кам'янисту ріллю й перевів дух. Десь за милю на захід мріли бліді табірні вогні. Трохи пере-

почивши, Джерід зіп'явся на ноги й попростував через поле на схід.

Не пройшов він і кількох ярдів, як знову спалахнули фари, вихопивши його з п'яниці. Джерід почувався знесиленим до краю, а проте й далі шкутильгав навпрошки через помідори.

І знову машина їхала на нього, і знову він біг, спотикався, падав і підводився, аж доки усвідомив, що гру таки програно. Якщо він не спиниться, вони просто вб'ють його. Він повалився на землю й принишк.

Чув, як пікап став ярдів за десять, як розчахнулися дверцята, потім почув тупотіння ніг. Перший же замашний удар пістолетом по голові оглушив його, і він тільки мляво подивувався, що йому майже не боляче. Не зміг навіть піднести рук, аби затулятися від ударів. Надто він змучився, і йому було байдуже, що з ним зроблять. З легкістю відчув, що поринає в непам'ять.

Опритомнів Джерід від удару об дно кузова й почув, як Клаг запитує:

— Куди його, у вікнину?

— Ні,— пролунала відповідь Джеббо.— Містер Кріді звелів привезти його назад. Будемо брати дівку.

Джерід знову провалився в морок і не пам'ятав більше нічого, аж доки його скинули на землю перед бараком. Відчував, що його тягнуть у кімнату й шпурляють на ліжко, і ще, ніби здалеку, долинули до нього істеричні крики Кломи, Крісті та Бенні, але подати голосу він не міг. Ні обізватись,— хоч бачив та чув усе.

Бачив, як Джеббо схопив Крісті за руку й сказав:

— Містер Кріді звелів тобі йти до нього.

Джерід почув пронизливий крик дочки:

— Ні! Ні! Татку, я боюся! Я не хочу, таточку, рідненький!.. Я боюся!..

З усіх своїх останніх сил Джерід спробував підвестись — і не зміг. Безпорадно дивився, як Джеббо волочить Крісті до дверей.

Несподівано з темряви вигулькнув Сай:

— Гей ви, чорні, дайте-но дівчаті спокій! Чи ж вам Кріді аж так багато платить?.. Мало над її батьком побиткувалися?

— Що, й собі хочеш у рило? — люто блимнув Джеббо на нього.

— Тільки підійди, собако! — гнівно кинув Сай.— Сам думаєш битися чи покличеш Клага?.. Бо самому тобі я так вріжу, що й кісток не позбираєш!..

Тягнувши за собою Крісті, Джеббо ступив крок до Сая, зупинився й сказав:

— Пожди, дійде й до тебе черга. Дай-но тільки дівку одвести.

Сай похмуро дививсь, як пручалася Крісті, поки Джеббо не втяг її в пікап, а тоді зайшов у кімнату й запитав у Кломи:

— Як містер Джей?

— Не знаю,— ридала Клома. — Ой боженьку, нічого я не знаю!..

Сай підступив до тапчана, оглянув Джерідове обличчя й голову і мовив до Кломи:

— Здається, цілий, але потрудилися вони добряче. Ви так не побивайтеся. Він за кілька днів оклигає, а я вам поможу коло нього ходити.

Клома присіла на краєчок тапчана й заходилась обмивати Джерідову голову.

— Що він такого зробив?..

— Хотів чкурнути до Хомстеда,— пояснив Сай.— І казав же я йому, так, бачте, не послухався. Думав, усе йому жарти. А ці хлопці не жартують.

13 Прокинувшись наступного ранку, Джерід насилу підвівся з лежачка, щоб сісти. Очі йому позапухали, на правій щоці багрянів кривавий рубець. За кожним порухом усе тіло озивалося щемом і гострими спалахами болю між ребрами, куди його копали ногами.

Він узяв каву з Кломиних рук і поволеньки її сьорбав. Спочатку не міг пригадати собі нічого з подій минулої ночі, потім вони стали зринати перед ним, наче уривки важкого сну. В пам'яті постала Крісті, яку силоміць тягнуть з кімнати, й на думку, що тепер вона полонянка Кріді, Джерідові зробилося недобре. Він опустив кухоль із кавою додолу й відсунув його геть од себе.

Посидів трошки на краєчку лежачка, намагаючись стулити все до купи. Безперечно, Сай мав рацію: ці хлопці не жартували. Відколи Джерідові відкрилася жорстока правда про Місто Ангелів, він жив невиразним сподіванням, що все це одного чудового ранку розвіється саме собою, наче мана, але тепер порожній тапчан Крісті й біль у власному тілі протверезили його остаточно. І хоч Джерід і досі негоден був осягнути всієї загрози станова, проте здавав собі справу, що воно аж надто серйозне.

Коли вдарив гонг на посадку в автобуси, Джерід підвівся і сьак-так вибрався надвір. Клома слізно прохала його

го зостатися в ліжку, Сай також не радив виходити сьогодні в поле, але Джерід пустив їхні слова повз вуха. Він заповзвся будь-що показати Кріді, що Джерідові Тітеру не так-то легко зламати хребта. Насилу дошкандибав до автобуса й заліз усередину.

Протягом дня він іноді впадав у непам'ять і не міг потім згадати, як набрав відро й доніс його до машини. Очі Джерідові позапухали, обернувшись на маленькі щілинки, тож працював він мало не навпомацки. Коли спека посилилась, у голові стало немилосердно стугоніти; кілька разів він падав навколішки й блював у кущі. Десь години о третій Джерід нарешті звалився між грядок і зостався так лежати аж до вечора, поки Бенні з Саєм не підняли його і не віднесли до автобуса.

До кінця тижня він щодня виходив у поле і помалу-малу став очуювати. У суботу ввечері, забираючи біля каси свої десять доларів, Джерід дивився на Кріді з неприхованим викликом.

Зібравшись до крамниці, Джерід узяв ще десять доларів з тих шістдесяти, що вціліли з їхніх заощаджень, і, крім харчів, купив собі дві чвертки віскі. Клома бачила, як вислизають з рук дорожочинні папірці, але не сказала ні слова. Знала-бо: якщо вже Джерід затявся, то краще зробить по-своєму.

Пізно ввечері він сидів під стіною, з обох боків обставившись пляшками. Був уже трохи напідпитку, коли Сай вийшов і сів поруч. Відкоркувавши свою власну пляшку, Сай обізвався до нього:

— Ви, бачу, надумали сьогодні гульнути.

— Схотів, то й вип'ю,— відрізав Джерід, не дуже второпавши, що йому кажуть.

— Та хіба я вам дорікаю,— мовив Сай.— Після такого прочухана, та ще й вийти у поле — тут, знаєте, сам бог велів випити. Такого зятого білого, як оце ви, я зроду не бачив.

Джерід підняв пляшку й хильцем спорожнив її на цілу долоню. Опустивши пляшку, сказав:

— А в Західній Вірджинії оце кабанчиків колють.

Йому хотілося позбутися навісних думок і поринути в минуле, але гори й потоки видавалися тепер неймовірно далекими,— а може, їх і не було ніколи?..

— Оце б попоїсти шинки свіженької,— відгукнувся Сай,— та ще з картопелькою печеною, та щоб кусень був, як скибка кавуна завбільшки, мм!..

— Ми вдома самі робили і шинку, й ковбаси, і смалець, і буженину,— сказав Джерід, знову прикладаючись

до пляшки.— На пеканових дровах задимляли. А ковбаса домашня, та під гарячі пампушки добре йшла. І масло в нас було своє, а взимку оленина не вибувала.

— Містере Джею, цитьте, прошу вас, а то мені кишки після солонини та кабаків марша грають. Вас тільки послухати, то аж слинка котиться. І як це ви таке добро покинули та припхалися сюди?!

Джерід знову хильнув із пляшки.

— Ге, чоловіче, або то я хотів!.. Як ми вже були набрались-таки духу та знялися з місця, то мені, аби ти знав, жишки зо страху тряслися. Тяжкі часи в горах настали, от що. Не міг я далі тягти. Податки високі, а грошенят не дуже-то є де взяти. Я вже й ліс був у себе на кряжі вирубав, і сплавником наймався, і на шахті дві зими одробив — тільки от не міг, хай там хоч що, під землею лишатися. Не на те бог сотворив чоловіка, щоб він зарився в землю, мов той кріт, а потім здихав з тією чорною заразою в легенях.

— Я б теж там не витримав,— погодився Сай.— Мені як нема чим дихати, то й не життя.

Джерід підняв напівпорожню пляшку й вихилив її одним духом. Розмахнувшись, пожбури в пляшкою в огорожу й відкоркував другу. Сай, що поглядав на нього цікавим оком, мовив:

— Ви б не налягали так дуже, містере Джею. Нікуди квапитися, ще ніч попереду.

Джерід різко повернувся до нього.

— Іди ти к бісовій матері, гадаєш, я пити не вмію?

— Нічого я не гадаю,— поспішив запевнити Сай, вражений сердитою відповіддю.

— В околицях Дінка женуть домашнє віскі,— провадив Джерід так мирно, наче то й не він щойно огризався.— Куди там цьому крамничному пійлу, пхе!.. Витікає з апарата таке чистеньке, як сльоза, а потім його заливають у кадуб, і воно рудявіє.

З хвилину він сидів тихо, тоді знову повернувся до Сая й спитав:

— Ви коли-небудь на енота ходили?

— Було раз у Джорджії.

— Ми завше ходили, як випаде нагода. Цікаво було на собак подивитися. Виходили в ліс і розкладали ватру. Але м'яса еנותячого ніколи не їли, зроду-віку. А от дядько мій, так той їв. Він майже як моя жінка звався — Кломер. І завше був напивався перед ловами, а потім, як усі сидять ото коло ватри й теревені правлять, дядько Кломер спускає собак, а сам лізе по енота на дерево, приносить

його до вогню й пускає, щоб ми подивилися на собаче полювання. А то раз подерся він на дерево п'яний як чіп, схопив енота за задні лапи й давай смикати. А то не енот був, а дикий кіт. Дядько Кломер з п'яних очей не розчовпав, а кіт спершу подумав, що він із ним гратися поліз, ну й хвицьнув його разів зо два, а удар у нього знаєш який? Як у мула! Та дядько Кломер затявся й ані руш, ну то кіт сказився геть і вмостився йому на голові — ще б трохи й був би вискуб усеньке волосся!.. А гармидер стояв такий, наче там гілля з усього дерева обламували, — галуззя, листя летить і все таке. А тоді тій холері заманулось відірвати дядькові Кломерові вуха, тільки ж дядько не дався. Він, неборака, все ніяк не міг добрати, чого це енот так казиться. Та й собі озлився, а тоді чуємо — господи, як гепне, як бебехне щось об землю!.. Ми всі мерщій туди, а там під деревом...

Джерід зненацька урвав розповідь, відкинувся на стіну й припав до пляшки. Коли мовчанка затяглася, Сай не міг стримати своєї цікавості:

— Ну й що ж там було, містере Джею, з тим дядьком Кломером?..

Джерід помовчав ще трохи, втопивши погляд кудись у простір за огорожею, й нараз вигукнув:

— Я їм не порожнє місце! Я був дяконом у церкві! Мій брат у перших був у Мадфорку членом муніципалітету!.. Я не якесь лайно на дорозі, щоб через мене переступати!..

Сая спантеличив такий раптовий поворот розмови, і він не знав, що сказати. Мовив ніяково:

— Звісно, ви не якесь лайно, містере Джею. Ви добрий чоловік, слово честі.

Джерід зробив чималий ковток і тихо заговорив:

— У Західній Вірджинії скоро сніг упаде. Крісті народилася, коли сніг падав. У мене тоді пікап загруз, то я лікаря на мулі припровадив. Набрался страху так, що де там Кломі!.. Вона потім з мене сміялася. А дівчинка така крихітна була, чисто лялечка. Спокійна така, ніколи не плакала. Я її, бувало, посаджу собі на коліна та й підкидаю, так ото, знаєте, вгору-вниз. А вона любила. Воркотить собі, як голуб'ятко. Ніколи не плакала. Таке спокійне дитятко було...

Сай побачив, що в Джеріда повні очі сліз, і поклав йому руку на плече:

— Містере Джею, та не побивайтеся так. Нічого з дівчинкою не трапиться лихого. Он мій малий уже скільки в них, і нічого. Дасть бог, усе обійдеться, містере Джею.

— У вас інше,— сказав Джерід.— Зовсім інше. Вона в нас ізроду й одної ночі поза домом не-ночувала й не була ніколи ніде, не те що ваш син. Як же вона витримає, господи. І потім, то хлопчик, а то дівчинка. Ви ж розумієте.

Саєві хотілося заспокоїти Джеріда, але він не знав як. Повторив:

— Усе обійдеться, містере Джею.

Джерід підняв пляшку, одним духом вихилив її до половини й заспівав:

— Вір-джи-ні-я... Рідні гори, плай високий, рідний дім... Вір-джи-ні-я... Рідні гори... Дайте вмерти в домі тім...

Зненацька він підвівся і, похитуючись та заточуючись, почвалав до північної огорожі. Вп'явшись пальцями в грубу дротяну сітку, шалено затряс нею, а тоді гримнувсь навколішки й заговорив:

— Господи, я ніколи за все своє життя не вчинив нічого лихого... Ніколи, скільки живу... І ось тепер... допоможи мені, господи, а то я... не знаю... Поможі...

Джерід упав долілиць під огорожею й затих. Сай підняв його й приволік до кімнати, але він уже нічого не чув.

14 У неділю Джерід не знаходив собі місця. Безперестанку впадав то в лють, то в розпач і тоскно блукав по табору, не бачачи нічого довкола. Клوما хотіла була забалакати до нього і якось розважити, але чоловік наче й не чув її. Коли «Марк IV» в'їхав у табір і зупинився біля будиночка-автопричепа, Джерід притьмом кинувся туди. Крісті серед дітей не було, і це неабияк злякало його. Решту дня він просидів самотою біля північної огорожі, не зводячи очей із хомстедського шосе.

Другого дня в полі Джерід рухався, мов сновида, машинально наповнюючи й висипаючи відро за відром. Опівдні він спробував з'їсти бляшанку сардин та помідора, але їжа застрягла йому в горлі. Джерід виплюнув помідора й виполоскав рота водою.

Виходячи ввечері біля крамниці, він здавався спокійнісіньким. Закупивши харчі, віддав торбину Бенні, а сам підійшов до продавця й голосно промовив:

— Поможіть нам! Нас держать під замком, як у буцегарні!..

До нього тут-таки рушив Джеббо. Продавець позадкував і забелькотів:

— Ви, мабуть, перегрілися на сонці, добродію. При-

сядьте у нас, спочиньте трохи.— Він одвернувся й став обслуговувати іншого клієнта.

Джерід відступав до дверей, вигукуючи на повен голос:

— Поможіть же нам!.. Хто-небудь, допоможіть!..

Підступивши до виходу, він крутнувся й помчав до шосе. З заходу наближалось авто, і Джерід вискочив йому навперейми, несамовито вимахуючи руками. Авто звернуло вбік, щоб його не зачепити, й прискорило хід. Джерід побіг понад шосе до будинку на чверть милі далі, промчав подвір'ям і затарабанив у двері. Відчинила жінка, і Джерід заблагав:

— Поможіть нам... Врятуйте... Хто-небудь, допоможіть!..

Жінка квапливо грюкнула дверима й замкнулася зсередини.

Джерід озирнувся й побачив, що по шосе за ним женеється Джеббо. Охоплений панікою, він стрибнув з ганку й кинувся до помаранчевого гаю за домом. Біг щодуху, аж доки не смеркло. Тільки тоді Джерід став, одсапуючись, під папайєвим деревом, зірвав довгастий плід, висмоктав сік і знову рушив уперед. Ішов ще з годину, а потім, знесилений, звалився на землю і заснув.

Коли Джерід прокинувся, сонце стояло вже височенько. Він зірвався на ноги, знетямлений і розгублений, не розуміючи, де він і як сюди потрапив. Помалу опам'ятавшись, роззирнувся довкола й побачив, що ночував край квасолевого поля. Вдалині мріли постаті чоловіків та жінок з великими кошиками. Якщо повернути назад на північ, він незабаром знову вийде на шосе.

Добравшись до шляху на Флоріда-Сіті, він не зважився простувати узбіччям, боячись потрапити на очі Джеббо чи Клагу; тож крався полями та гаями поза будинками, доки вийшов на околиці міста. На першій автозаправній станції розпитав, як дістатися до поліційного відділка.

До Хомстедського поліційного відділка було ще дві милі. Коли Джерід ішов, спершу дорогою, а тоді вулицями, люди витріщалися на його подертий, брудний одяг, понівечене обличчя. Він знай озирався,— чи не переслідують його, бува? Діставшись нарешті до коричневої кам'янички з ліпними оздобами, швидко вскочив досередини.

В першій кімнаті — невеличкій приймальні — чоловік за столом підозріливо видивився на Джеріда.

— Чим можу прислужитися? — запитав він насмішкувато.

— Поможіть нам,— поквапливо заговорив Джерід.—

Нас силоміць держать під замком, у мене забрали дочку. Хтось же має прийти нам на поміч.

Чоловік за столом ще раз зміряв Джеріда пильним поглядом.

— Присядьте, почекайте трохи. За кілька хвилин вас прийме помічник шерифа Драммонд. Я тут тільки чиновник.

Джерід, нервуючись, прождав хвилин десять, доки його запросили в кабінет. Коли він сів, офіцер за столом звернувся до нього:

— Я — Драммонд, помічник шерифа. Так що у вас скоїлося?

Джеріда прорвало:

— Нас держать наче рабів!.. У мене забрали дочку!.. Ви мусите допомогти нам!..

— Помалу, помалу, добродію,— перебив його офіцер.— Заспокойтесь, будь ласка. Ви сезонник?

— Я працюю на полі,— відповів Джерід, намагаючись опанувати себе.— Ми із Західної Вірджинії приїхали.

— Ваше прізвище?

— Джерід Тітер. Можна просто Джей.

Полісмен хвилику погрався олівцем, якого тримав у руках, потім підвів очі на Джеріда.

— Тільки признайтеся чесно, містере Тітер. Накурилися травички або, може, хильнули зайвого?.. Знаєте, скільки часу ми з вами виграємо, якщо ви скажете одразу!..

Здивований таким запитанням, Джерід рішуче відрубав:

— Нічого подібного!.. Ми на правду у великій скруті. Помічник шерифа уважно зміряв Джеріда оком.

— О'кей. Так хто ж це з вами таке виробляє?

— Його звати Кріді. Сайлас Кріді. Ми живемо в Місті Ангелів.

— Не чув про таке. Втім, ми в сезонницькі табори не дуже вчашаємо, надто вже їх багато розвелось.— Він знову пильно придивлявся до Джеріда.— Давайте-но конкретно, містере Тітер, що там цей ваш Кріді встругнув?

— Він не випускає нас із табору й нікому не платить,— Джерід спробував зосередитися, щоб розповісти все по порядку.— Каже, ми всі винні йому гроші й мусимо відробляти. З табору ніхто не сміє ні ногою!.. Я хотів був звернутися й покликати на допомогу, то мене зловили й забрали мою дівчинку до Кріді заручницею. Він іще декотрих дітей повивозив.

— Де він живе? — спитав полісмен.

— Не знаю,— забідкався Джерід, якому хотілося негайно виїхати до Кріді.— Певно, десь недалеко, чи тут, чи у Флоріда-Сіті, а може, в Майямі. Десь за містом, певно.

— Не дуже точна адреса,— пробурчав полісмен.— А звідки у вас такі синці на обличчі?..

— Мене били пістолетом,— сказав Джерід, здригаючись на згадку про це.— Вони при мені забили одного старого на смерть, а труп вивезли на болото. Я сам бачив. Мій товариш уже два роки в Місті Ангелів, то він каже, вони вже перебили бозна-скільки людей і повикидали їх у вікнину на болоті.

Якусь мить офіцер розмірковував — намагався відтворити собі з Джерідової розповіді цілісну картину.

— Паскудна історія, містере Тітер. І далеко до цього Міста Ангеліф?

— Точно не знаю,— відповів Джерід,— але я можу показати вам дорогу. Це зараз за Флоріда-Сіті.

Зваживши на Джерідові прямі відповіді, а також на його непідробну щирість і хвилювання, помічник шерифа розсудив, що в усій цій неймовірній розповіді щось таки має бути. Він підвівся з-за столу:

— Що ж, найкраще, мабуть, буде поїхати до цього Міста Ангелів та поглянути, що там робиться.

Джерід вийшов слідом за ним, і вони сіли в зелену патрульну машину з червоною блимавкою на даху. Коли в'їхали у Флоріда-Сіті, помічник шерифа повернувся до Джеріда й спитав:

— Давно ви їли востаннє?

Досі Джерід жодного разу не згадав про їжу.

— От не пам'ятаю. Може, днів зо два тому.

Полісмен спинив машину біля вуличного кафетерію й купив Джерідові дві котлети в тісті й порцію збитих вершків. Той упорав усе це ще перш, ніж машина проминула місто й повернула ліворуч на шосе.

Було вже по шостій, коли вони з'їхали з шосе і, перетнувши поле, наблизилися до табору. На Джерідів подив, брама стояла отвором. Полісмен зупинив машину біля будиночка-автопричепа й вийшов.

З автопричепа відразу вигулькнув Кріді й рушив назустріч полісменові зі словами:

— Ага, привезли-таки нам нашого Тітера. Він, неборак, трохи не при своєму розумі — та ви вже, мабуть, і самі побачили.

Пропустивши цю заяву повз вуха, офіцер запитав:

— То це ви і є Кріді?

— Авжеж. Я підрядчик, і табір я також держу.

— Містер Тітер розказав мені про вас чимало негожого,— мовив офіцер, не спускаючи очей з Кріді.

— Кажу ж вам, у нього не всі дома. Я, скільки змога, намагаюся за ним допильнувати, але часом на нього, знаєте, находить, і він тікає світ за очі. Можете спитати в його рідні, як мені не вірите.

— Містер Тітер каже, що ви тримаєте у себе його дочку й інших дітей. Це правда?

Кріді переступив з ноги на ногу.

— Зроду не чув більшої нісенітниці,— мовив обурено.— Я живу осьде, у причепі. Гляньте самі, як хочете.

Джерід, що стояв збоку, слухаючи все те, повернувся до пблісмена й вигукнув:

— Брехня! У причепі живуть Джеббо й Клаг!.. А він взагалі тут не живе!..

Полісмен побачив, як гнівно спалахнули Джерідові очі, й звернувся до Кріді:

— Не заперечуєте, якщо я тут дещо огляну?..

— Прошу дуже,— байдужісінько мовив Кріді.— Дивіться, що схочете.

Коли офіцер зайшов у будиночок, Кріді, стишивши голос, кинув Джерідові:

— Якщо це не скінчиться добром, ти в мене ще заплачешся. Чи забув, де твоя дівчина?

Джеріда стривожив такий несподіваний поворот подій. Він гадав, що помічник шерифа просто заарештує Кріді й поверне Крісті батькові й матері. Втім, була ще надія, що офіцер не поїде з табору, доки не докопається до правди. Адже досі він вислухав самого тільки Кріді, зате від Кломи з Саєм напевно довідається все, що треба.

Вийшовши надвір, полісмен звернувся до Кріді:

— Я хочу оглянути табір. А ви тим часом зачекайте тут.

Джерід подався за помічником шерифа на північний бік барака. Підступивши до перших дверей, офіцер зазирнув усередину й поцікавився:

— Маєте якісь скарги, люди добрі?..

До нього повернулося четверо похмурих негритянських облич. Один сказав:

— Ні, сер.

— Ви можете виїхати з табору, якщо захочете?

— Можемо, сер. Аби тільки схотіли.

Джерід пополотнів, зачувши таку відповідь.

Офіцер пройшов уздовж усього барака; і в кожній кімнаті правили те саме. У Джерідовій кімнаті на тапчані си-

діла Клома, навпроти неї — Бенні. Жінка підвела голову й спитала:

— Де ти був, Джеріде? Митут собі місця не знаходили.

Помічник шерифа випередив Джеріда:

— Це ваш чоловік?..

— Так, — спокійно відказала Клома. — Це Джерід.

— А де ваша дочка?

— У нас нема дочки, — Клома спустила очі додолу, уникаючи Джерідового погляду. — У нас тільки Бенні, ось він сидить.

Джерід похолов. Так ось чому була відчинена брама! Кріді встиг підготувати табір. І Джерід уже не дивувався, слухаючи, як Сай запевняє полісмена, нібито не має ніякого сина.

Розпитавши ще кількох людей, помічник вернувся до автопричепа; Джерід плентався за ним. Полісмен сперся на дверцята патрульного авто, вивчаючи поглядом Кріді, а далі ввернув недбало:

— А нічогеньку маєте машину, як на підрядчика.

Кріді скоса глипнув на свій «Марк IV» і став боронитися:

— Та в цій машині кожне пенні — моя кривавиця. Я, щоб ви знали, працюю як віл. Щодня виходжу в поле зі своїми людьми й до вечора спину не розгинаю.

На полісмена ці слова, видно, не справили жодного враження.

— А чому в цього чоловіка таке потовчене обличчя? — спитав він, не зводячи очей з Кріді.

— Або я знаю! — пирхнув той. — Гасав десь по лісах цілу ніч, то, мо', й перечепився об щось та роз'юшив пикку! Я дбаю про нього як належить, але, кажу ж вам, на нього часом находить.

Офіцер відчував, що Кріді й решта всі кажуть неправду, але ж, крім Джеріда, жодна душа цього не потвердила.

— Що ж, поїхав я, містере Тітер.

— Ви не заарештуєте його? — ледве чутно озвався Джерід.

— За що? — спитав офіцер. — Вашої заяви ніхто не засвідчив, навіть ваша дружина.

— Казав же я вам, що у нього не всі дома, — заявив Кріді, знову почуваячись у цілковитій безпеці.

— Може, так, а може, й ні, — різко осадив його офіцер, дивлячись йому просто в очі. — Я зараз нічого певного сказати не можу, але весь цей табір мені не подоба-

ється. І чого це ви його так обгородили, наче буцегарню якусь?..

— Злодюг розвелосся багато,— ухильно мовив Кріді.— Знаєте, як із цими переселенцями, що вештаються по всій окорузі. Так і норовлять поцупити все, що погано лежить. А взагалі, відколи це закон боронить чоловікові обнести парканом свою власність?..

Сідаючи в патрульну машину, полісмен озирнувся:

— Не журіться, містере Тітер. А з вами, Кріді, ми, либонь, ще зустрінемося.

Джерід дивився, як поліцейний автомобіль виїхав за браму й повернув до шосе, забираючи з собою останню надію на повернення Крісті та втечу з Міста Ангелів. Коли він, понуривши голову, поплентався до себе в барак, його спинив окрик Кріді:

— Тітере, ану зажди!..

Підійшовши до нього впритул, Кріді промовив:

— Цей раз тобі минеться безкарно, бо тобі, знати, скільки в шкуру не давай, пуття ніякого. Але ти мені по честі й по совісті винен гроші і, хочеш чи ні, а своє запла тиш. А встругнеш іще таку штуку, як оце-о, або людей почнеш мені баламутити, чи ще що в біса, то таки мати меш халепу зі своєю малою. Затямив, Сойко-Пташе?..

— Затямив,— неживим голосом відказав остаточно зламаний Джерід.— Це вже востаннє. Слово даю.

Кріді сподобалась така відповідь.

— Давно пора узятися за розум. У мене зроду ще ніхто так по-свинському не відмагався від правдивого, чесного боргу. Віднині суботами замість того, що мав, доставатимеш усього чотири долари. Як пристане живіт до спини, то, може, в голові трохи розвидниться.

— Моїй дружині треба добре їсти,— сказав Джерід, стривожений останніми словами Кріді.— Їй невдовзі родити, не можна, щоб вона підупала на силі. Робіть, що хочете, зі мною, але не карайте за мене її. Вона-бо тут зовсім ні до чого.

— Було б раніше про це думати. А тепер, як твоя жінка зголодніє, то хіба віддаси їй свою пайку.

— Так і зроблю,— мовив Джерід і, круто повернувшись, пішов геть.

Коли він ступив до кімнати, Клома схопила його за руку й заплакала:

— Прости мене, Джеріде!.. Прости! Ти знаєш, я зроду-віку не брехала. Але містер Кріді погрожував тяжко побити Крісті, якщо я його не послухаюсь. І Сая, й інших теж позаякував. На бога, прости мені, якщо можеш, Дже-

ріде, але я не знала, що мені робити!.. Я боялася за Крісті!..

— Розумію,— дивлячись дружині в очі, Джерід обняв її за плечі й спробував заспокоїти.— Я знаю, що тобі нічого іншого не лишалося робити. Нічого, Кломо, не побивайся так. Ти вчинила гаразд.

Через два дні пізно ввечері до табору підкотив своїм «Марком IV» Кріді й висадив якогось п'яного негра. Той, заточуючись, обійшов круг барака, наблизився до Джеріда з Саєм, що сиділи долі під дверима, й спитав:

— Це одинадцята кімната? Містер Кріді сказав, що моя кімната одинадцята. Я найнявся до містера Кріді на роботу.

— Тут твоя кімната, чоловіче,— мовив Сай.

Негр тримав у руці руду паперову торбину.

— Мене кличуть Хут, я з Орланди. Містер Кріді мені дав десять доларів наперед. Добрий з нього чоловік. Буде за відро помідорів по двадцять п'ять центів платити.

Сай показав рукою на кімнату.

— Твій лежак онде праворуч. Чоловік, що тут жив, недавно мусив вибратися. Заходь, будь як удома.

Хут зайшов усередину, по хвилі визирнув і спитав:

— Хлопці, випити хочете?.. Містер Кріді дав мені цілу літрянку віскі.

— А чого ж не випити,— згодився Сай, скоса позираючи на пляшку.— Сідай-но з нами, та погомонимо собі ладком, як личить статечним людям. Ми тут отак щодня сидимо після вечері.

15 Дні тяглися однією нескінченною низкою, автобуси, як і раніше, виїздили з табору засвіт і поверталися пізно ввечері. Одноманітний плин часу порушився лише двічі: раз збирачів перекинули були з помідорів на квасолю, а то ще вони три дні не збирали, а садили помідори. Жоден з них уявлення не мав про розцінки на цих роботах, а Кріді щотижня незмінно видавав їм ту саму суму.

Надійшов грудень, і день покоротшав: тепер вони й на поле приїздили, і ще з півгодини працювали потемки. Вечеряли в сутінках, а ночами здіймався пронизливий вітер. Зграї диких качок та гусей пролітали вгору, прямуючи на неозорі простори Еверглейдських боліт. Зачастили дощі, земля в таборі розкисла і багнула на черевиках наносилася в кімнату.

Відколи Крісті не виходила в поле, Джерідові видава-

ли денно тільки два долари на харчі. Разом з чотирма доларами, одержаними в суботу, виходило шістнадцять доларів тижнево на харчування й побутові товари. Джерід недоїдав, щоб Кломі й Бенні діставалося більше, а ввечері мився без мила, заощаджуючи кожне пенні на зайву бляшанку сардин чи сосисок. З поля він приносив помідори, вряди-годи йому щастило перескочити через грядки до сусіднього гайка й натрусити помаранч — він напихав їх у руду паперову торбину, яку тепер завжди носив за пазухою. В крамниці випрошував м'ясних обрізків та свинячих кісток, щовечора варив Кломі бульйон і лишав її на ранок.

В неділю по обіді приїздила Крісті, і щораз дедалі дужче впадало в око, як вона змінилась. Де й поділася її життєрадісність, дівчину ніщо не цікавило. Джерід пробував був розпитати, як з нею поводяться, але Крісті відмовчувалась — просто повернеться до нього спиною і йде гуляти сама-одна, не вважаючи на Джерідові благання зостатись і посидіти з рідними. Вона могла цілі години стояти, вчепившись в огорожу, й дивитись на голі поля, а коли наставала пора від'їзду, йшла геть навіть не попрощавшись. Джерід із Кломою мовчки страждали — їм не лишалось нічого іншого, як сподіватися, що все це минеться само собою.

Джерід більше не думав про втечу. Постановив, як радив Сай, — терпіти й сподіватися на чудо: ану ж раптом випадє якась щаслива okazія, надійде хтось незаний і всемогутній та й випустить їх на волю. Як і раніше, він прагнув вирватися з Міста Ангелів, але, геть розбитий духом, не міг ні на що наважитись, поки Крісті в небезпеці. Дні минали за днями, і монотонне Джерідове животіння поступово вбивалося в заздалегідь визначену колію, як у всіх сезонників, що вікують свій вік по таборах.

Своїми вчинками, чуттями й помислами Джерід тепер усе більше скидався на Сая. Часом ненавидів себе, що дозволив Кріді так знівечити своє життя. Коли гнів починав душити, Джерід у суботу розпивав із Саєм пляшку віскі. Час спливав у чеканні недільного надвечір'я, коли вся сім'я збереться до купи, — хоча й тоді Крісті майже не бувала з ними, — а в понеділок уранці Джерід виходив у поле і знову втрачав лік годинам та дням, аж до наступного вихідного.

В суботу ввечері Джеббо обійшов усі кімнати на північному боці барака. Джерід із Саєм сиділи долі в цілковитій темряві — тільки вузька смужка світла пробивалась

крізь прочинені двері Саєвої кімнати, де валявся на тапчани Хут, п'яний як ніч. Зненацька з п'ятьми вигулькнув Джеббо:

— Містер Кріді велів вам бути завтра в автобусі о шостій ранку.

— Ще чого! — різко кинув Джерід, прикро вражений несподіваною появою Джеббо в суботній вечір.— Коли це ми працювали в неділю!..

— Містер Кріді казав, що один автобус із чоловіками поїде на роботу в Белл-Глейд. Казав, щоб усі чоловіки з північної бригади були в автобусі о шостій ранку.

Джерід сторопів.

— Не збираюсь я нікуди їхати!.. Не покину я свою жінку в таборі у такому стані!..

— Містер Кріді казав, щоб ви були в автобусі о шостій ранку,— повторив Джеббо.— Тут у тебе лишиться малий. Ми тільки дорослих чоловіків беремо,— і він рушив далі вздовж барака.

Джерід обернувся до Сая:

— Це що за штуки? Чого це нам їхати у Белл-Глейд?..

— На роботу,— коротко відказав Сай, анітрохи не збентежений несподіваним наказом.— Там у них кукурудза, селера й салата. Він нас може і на цукрову тростину запроторити. Отам-то вже без пляшки напевно не витримаєш.

— Я думав, ми весь час тут будемо. Кріді мені й словом не згадав, що може нас повезти кудись інде.

— А може — всюди, де є робота,— відгукнувся Сай.— На персики в Джорджію, на картоплю в Алабаму, на огірки й квасолю в Кароліну, на апельсини — куди лиш йому заманеться. Якби ці автобуси не такі розвалюхи, то ми поїхали б і в штат Нью-Йорк на яблука та виноград, тільки що Кріді не стане витрачатися, щоб їх нарихтувати в таку далеч.

Джерід хвильку помовчав.

— Та не поїду я нікуди! Хоч і попід руки мене волочитимуть, не поїду!..

Сай сердито похитав головою.

— Я гадав, вас уже трохи навчило. Не поїдете, то вам же гірше буде, а про дівчину годі й казати.

Джерід знову визнав Саєві рацію. Він спитав:

— І надовго це?..

— Хто його знає. Залежить, скільки у них вродило і скільки там уже люду. Здебільшого тижднів на два-три, а мо', й на місяць. Там урожай збирають цілу зиму, то може

бути й надовше. А як часом тут розцінки піднімуться, то він привозить нас назад. Ідсмо всюди, куди тільки цей автобус дотарабаниться.

— Не могу я покинути Кломи на такий час, їй родити скоро.

— Нічого не вдієте, тільки й того, що голову вам провалять та дівчину покалічать. Що, дуже полегшає від цього вашій жінці?..

— Може, Кріді дозволить, щоб Крісті хоч на цей час повернулась і побула коло неї?

— На тому боці барака є одна жінка, Берта. Вона по-витуха. Славна жінка. Я з нею перебалакаю, нехай догляне вашу дружину.

— А як треба буде лікаря?

— З вами чи без вас, ніякого лікаря тут не буде, і ви це добре знаєте. Піду побалакаю з Бертою.

Сай підвівся і зник за рогом.

Перш ніж повідомити Кломі прикру новину, треба б усе-таки побачити Кріді, вирішив собі Джерід. Якщо, звісно, той ще в таборі. Джерід подався до автопричепа: «Марк IV» стояв на звичному місці. Джерід постукав у двері, й Кріді вийшов.

— Містере Кріді, може б, ви вернули мою дочку в табір, коли ми завтра поїдемо в Белл-Глейд?

— Чого це? — спитав Кріді.

— Дружина в мене от-от розродиться. Крісті доглянула б її без мене.

— Ти мене за кретина маєш? — визвірився Кріді. — Я тобі кроку за браму не дам ступити, як твоя мала буде гут! Ти ж як дременеш, то тільки в Західній Вірджинії зупинишся.

— Містере Кріді, поверніть її, — благально сказав Джерід. — Присягаю на бога, сидітиму тихенько. Я ж і так уже мовчу. Поверніть її, містере Кріді, прошу вас.

На мить Кріді, здавалося, був завагався, а тоді відрізав:

— І не подумаю! Маєш хлопця, він тобі жінку й догляне. Ото не треба було натоптувати їй пузо під таку годину, от що. Вона ж як приїхала, ще й дня не проробила.

— Хто ж залишиться тут на той випадок, коли вона потребуватиме помочі? — спитав Джерід, бачачи, що Кріді не змилосердиться.

— Клаг лишається з південною бригадою. А вдень тут буде кашовар. Якої тобі ще хвороби треба?.. І потім, негритянки ж підсоблять коли що. Ге, ті каторжні чорнопикі баби, дідько їх не вхопить, у цьому ділі тямущі!.. Наро-

дить просто серед поля, встане й до вечора працює не розгинаючись.

Джерід зрозумів, що балакати з Кріді — марна річ. Не зронивши більше й слова, він повернувся і пішов до себе, з жахом думаючи, що ж він зараз скаже Кломі.

16 Вранці під удари гонга Клома з Бенні проводжали Джеріда до автобуса. Пронизливе калатання здавалося Джерідові якимось лиховісним знаменням — наче в поганському храмі стояв подзвін по його дружині й ненародженому дитяті, що їх мають віддати в жертву чужому й незбагненному богові ланів. Він розпачливо прагнув лишитися й поділити з Кломою муки та радість появи на світ нового життя, колись зачатого ними в мить кохання. Добре розуміючи всю безнадійність свого бажання, він утішав себе думкою, що, може, встигне повернутись у Місто Ангелів до пологів.

Перед автобусом він поцілував Клому й напутив Бенні, аби той як слід доглядав матір; потім круто повернувся і поліз у темне нутро старої машини. Коли виїхали за ворота й поволі посунули путівцем, Джерід озирнувся. Клома з Бенні самотньо стояли під баракком у світлі прожектора.

Того ранку небо було захмарене, і розвиднятися почало тільки при в'їзді на північні околиці Хомстеда. Крізь замурзану шибку Джерід дивився, як пропливають за вікном будинки, поля й овочеві ятки. Поля лежали безлюдні й осиротілі, чекаючи завтрашнього ранку, коли збирачі знову посунуть на них хмарою, мов сарана.

За кілька миль од Хомстеда Джерідові здалося, ніби він упізнав ту місцинку край дороги, де вони спинялися в день приїзду, чекаючи, поки прохолоне радіатор. Він згадав, як за сосисками, крекерами та гарячою кока-колою вони говорили про майбутнє, про овочеву ятку, океан, рибальство та купальні костюми. Все це виявилися тільки мрії, і їх змило дощенту, як змиває гірська річка піщані замки.

Вони проминули роздоріжжя, де Двадцять сьоме шосе перетинав Тамайямський тракт, і рухалися далі по Двадцять сьомому. Джерід не відводив очей од вікна — дивився на людей і машини, на будинки й гаї, на широкі очеретняки в тих місцях, де болото підступало до самісінького шосе. Траплялися й табори строковиків, ще гірші за Місто Ангелів: напівзогнілі дощані халупи на палях, сірі бетонні бараки, довкола яких було порожньо, як на доло-

ні, купи сміття, завали старих машин та пивних бляшанок, голі дітлахи та похмурі люди, що визирали з побитих вікон, проводжаючи поглядом автомобільний потік на шосе.

Під Ендітауном почав накрапати дощик, на півночі хмари заступили небо чорною стіною.

«Циклон іде,— сказав Сай Джерідові.— Добрячий дощ припустить, куди там на поле виходити. Ото нашого Кріді за печінки вхопить.

За Ендітауном шосе знову пролягало через Евернглейдські болота, а далі почалися неозорі плантації цукрової тростини, простягнені аж ген під обрій, розлогіші за всі поля, яких Джерід устиг набачитися. Він здивовано придивлявся до чорнозему, густого, як сажа, надто ж його вразила стіна вогню, що сунула по полю, бурхаючи в небо чорним димом.

Сай весело спостерігав за Джерідом.

— Перш ніж рубати тростину, підпалюють поле,— пояснив він.— Спалюють листя й бур'яни. Тут здебільшого шамани орудують.

— Що за шамани? — зчудувався Джерід.

— Ну, негри з островів. До цієї роботи не дуже-то хто охочий, хіба що вже нікуди діватися. Робота каторжна. А ці хлопці, яких з Ямайки привозять, розмахують отими важеними мачете, мов пір'їнками. Бачили б ви, як вони проходять ряд. Є на що глянути.

Джерід дивився на безкраї поля.

— А ви коли-небудь рубали тростину? — запитав він.

— Та трохи рубав, але то не для мене. Волію тисячу відер помідорів перетягати, ніж один день побути на тростині.

— Господи, як же вони все це стинають?

— Еге, бачили б ви, скільки сюди люду за раз наганяють. Куди оком не кинь, скрізь шамани зі своїми ножами.

Вже повернуло на полудень, коли старенький автобус приплуганився до Саут-Бея. Шосе тут ішло понад південним берегом озера Окічобі. По ліву руч лежали Бін-Сіті, Лейк-Харбор, Клуїстон і Мур-Хайвен, по праву — Белл-Глейд і Пахокі. Автобус звернув праворуч.

За дві милі од Саут-Бея з'їхали з шосе і рушили півцем; справа тягся осушувальний канал, зліва — трстинове поле. Невдовзі в'їхали в невеличку посадку араукарій. Не встиг Джеббо поставити автобус під деревами, як небо прорвалось, і полило наче з відра.

Дощ перішив понад дві години, і весь цей час люди мовчки сиділи в автобусі. Ніхто й словом не згадав про обід, і, слухаючи бурчання у власному животі, Джерід думав, коли ж їм нарешті дадуть попоїсти. Аж ось дощ ущух, вони повилазили з автобуса і розбрелися між деревами.

Аж пізно ввечері над'їхав «Марк IV», з машини вийшов Кріді й завів довгу балачку з Джеббо. Потім відкрив багажник, витяг картонну коробку й поставив її на землю, а сам сів в автомобіль і помчав геть.

Коробка була напхана бляшанками з сардинами та з квасолею й білими буханцями. Джеббо видав кожному по дві бляшанки й по дві скибки хліба. Джерід із Саєм посідали на мокру глицю і їли руками просто з бляшанок.

— А де ж ночувати? — спитав Джерід. — Що, Кріді й тут має табір?

— Оце ж вам і табір, — відказав Сай, допиваючи олію з-під сардин. — Хочете — спіть на землі, хочете — в автобусі.

Вода була тільки в придорожньому каналі, вкрита ряскою, застоюна і смердюча. Джерід ковтнув кілька разів — аби лиш їжа не застрягала в горлі.

Дехто назбирав мокрого галуззя й терпляче розкладав вогонь, але сира деревина тільки чадила замість обігрівати. Похолоднішало; угорі, в кронах дерев, жалібно завивав вітер. Джерід виніс із автобуса ковдру, прихоплену з собою, й, загорнувшись у неї, присунувся близьенько до кволого багаття, але й це не рятувало. Тремтячи всім тілом з холоду, він підвівся і почвалав до автобуса, де нарешті й заснув, примостившись під боком у Сая.

17 Джеббо побудив їх ні світ, ні зоря і знову видав хліб та консерви. Не було навіть кави, щоб хоч сяк-так зігрітися. За ніч температура впала нижче нуля, а Джерід не взяв із собою бодай легенької куртки, не підозрюючи, які люті циклони насувають узимку на Флоріду.

Вони квапливо поїли і, за наказом Джеббо, зайняли місця в автобусі. Коли звернули праворуч по шосе у бік Белл-Глейда, небо почало розгорятися сталево-сірим світінням. Проїхавши зо дві милі, автобус знову звернув на путівець між полями тростини. Сай визирнув у вікно й охнув:

— А бодай тобі!.. Ми не на кукурудзу їдемо. Там, мабуть, мокреча. Таки ж на тростину везе нас, собака.

Джерід хіба тільки з Саєвих слів уявляв собі, що та-

ке рубати тростину, тож пропустив повз вуха цей тривожний вигук.

Коли автобус став, Джерід угледів автомобіль Кріді, а обіч — вантажний пікап. Кріді розмовляв про щось із водієм пікапа. Всім звеліли виходити, і Джеріда, тількино він ступив на землю, одразу вкинуло в дрож — крижаний вітер пронизував до кісток.

Неподалік стояв ще один пікап, і там кожному робітникові видавали мачете й визначали, яку хто займає по-стать. Тим, хто, як і Джерід, ніколи досі не рубав трости-ни, показали, як підтинати її під корінь, а потім різати на шматки завдовжки по чотири фути. Джерід стис мачете зі руків'я й махнув ним у повітрі. Рука не втримала ваги, і він замалим не порізав собі ногу.

Першу годину, поки нове діло ще не встигло надокучи-ти, Джерід шпарко вимахував мачете, підтинаючи міцні товсті стебла, розрубуючи їх і кидаючи на землю, звідки їх підбирали автокраном. Сажка з обсмалених стебел осі-дала на руках та обличчі, різала очі; на черевики понали-пало болото, але завдяки самій незвичайності роботи ран-нок виявився порівняно стерпним.

До обіду вже страшенно боліли руки, ноги й попереки; дедалі тяжче ставало втримати мачете. Джерід щоразу мусив збиратися на силі, щоб одірвати величезного ножа від землі. Лець не щохвилини зупинявся перепочити, в розпачі дивлячись перед себе, на нескінченний ряд, що, здавалось, анітрохи не вкоротився. Коли робочий день скінчився, Сай мало не на плечах приволік Джеріда назад в автобус.

Увечері знову їли холодні консерви й пили воду з ка-налу. Джерід сяк-так обмив собі лице й руки, але оджи-на на ньому зашкарубла від засохлої багнюки та сажі. З глиці він вимостив собі кубельце під деревом і, скрутив-шись калачиком, загорнувся в ковдру. Був такий знесиле-ний, що, не зважаючи ні на холод, ні на вогку землю, ні на виття вітру в араукаріях, одразч ж, тільки смеркло, провалився в сон.

Температура знову впала до мінус двох, і навіть од безупинного вимахування важким мачете Джерідові не робилося тепліше. Рубаючи грубі стебла, він насилу гаму-вав дрож у руках, а в обід тулився в автобусі до Сая, щоб хоч трохи зігрітися. Шкодував, що Джеббо не розносить тут вечорами вина, як у Місті Ангелів, — був би хоч якийсь порятунок від холоду й болю в суглобах.

Четвертого дня увечері після роботи слідом за ними

до араукарій під'їхав пікап з емблемою цукрової компанії на дверях і високою радіоантенною на кабіні. З пікапа вийшов чоловік і, прочитавши на боці їхнього автобуса напис «Місто Ангелів», рушив до Джеббо.

— Підрядчика цієї бригади звуть Кріді?

— Авжеж, сер,— відказав Джеббо.

— І ви оце цілий тиждень тут ночуете?..

— Еге ж,— сказав Джеббо.

— І Кріді з вами?

— Ні, сер. Він у motelі, в Белл-Глейді. Він скоро буде, харч привезе.

Незнайомець відійшов. Сидячи у своєму пікапі, він дїждався появи «Марка IV» і з машини спостерїгав, як Кріді ставить коробку на землю, а Джеббо видає кожному хлїб і консерви. Потїм вилїз і підїшов до Кріді.

— Ви — Кріді, підрядчик цієї бригади?

— Ну, я,— мовив Кріді.— Чого вам?

— Я польовий інспектор цукрової компанії, ви розташувалися на моїй ділянці. Коли ви привезли сюди цих людей?..

— У недїлю,— насторожився Кріді.

— І вони сплять просто на землі?

— Можуть і в автобусі спати, якщо схочуть.

— Отуди к бісу, і як це вони у вас досї запалення легень не схопили! — Інспектор дивився, як робїтники, поїдавши на глицю, їдять із бляшанок просто руками.— Ніколи ще не бачив таких змучених людей. Коли вони милися востаннє?

— Мене, даруйте, їхня гігієна не цікавить,— Кріді починав дратувати цей допит.— Можуть собі помитися в каналї. Сто чортів! Я їм не нянька! Я — підрядчик.

— Їм не можна тут бїльше залишатися,— мовив інспектор.— Прошу перевезти їх у табїр номер дев'ять.

— А скїльки це коштуватиме?..

— Як звичайно для заїжджих робїтників. Житло безкоштовно, харчування по сїмдесят п'ять центів порція.

Кріді подумав.

— То це я платитиму по два з чвертю денно за якїсь там харчї?! Дякую красно, я їх сам дешевше як за долар прогодую!..

— Що значить — ви будете платити? — не зрозумїв інспектор.— За харчування їм вирахують із заробїтку. Ви тут ні до чого.

— Усї грошї одержую я, і з людьми розраховуюсь теж я,— рїшуче заявив Кріді.

— Що ви сказали? — холодно перепитав інспектор,

уп'явшись у Кріді пронизливим поглядом.— А ось цього, вибачте, не буде!.. Ми заплатимо вам, що належить підрядчику, за те, що привезли людей на поле, а свою платню кожен з них одержить сам.

— Не вийде! — зухвало кинув Кріді.— Гроші одержу я і сам заплачу людям. Дехто з них заборгував мені, то я їм вирахую з платні.

— Маєте на це санкцію суду?

— На дідька мені якась санкція, щоб забрати назад свої власні гроші!..

— Послухайте, ви!..— інспектор підступив ближче до Кріді.— Не знаю, кого ви наймаєте там у себе вдома, але в цих людей вигляд гірший, ніж у худоби. Будете перевозити їх у бараки чи ні, я вас питаю?..

— Не діждете!.. Я забираю їх із вашого поля!..

— І забирай к лихій годині! — розсердився інспектор. І взагалі, чеши звідси, щоб я тебе тут не бачив! Ти без дозволу сидиш на землі компанії!..

— Ви ще нам не заплатили,— квапливо мовив Кріді.

— Знаю. Зараз поїду в контору, подивлюся, кому з них скільки належить, вернусь і заплачу. За півгодини обернусь.— Він сів у свій пікап і рвонув з місця, заляпавши бік автобуса болотом з-під задніх коліс.

Кріді люто копнув ногою коробку продуктів, вона з гуркотом перекинулась, і бляшанки порозкочувались у траві.

— Падлюки! — ревноу він.— Собаки! Через тих інспекторів уже й на шматок хліба не заробиш!..

Сидячи під деревами, робітники з цікавістю спостерігали, як знавіснілий Кріді знову й знову футболів коробку, аж доки не загнав її в канал.

Коли інспектор повернувся, кожен одержав конверт із грішми. Платню нарахували від кількості нарубанної трости, і в конверті Джеріда виявилось п'ятдесят два долари. Він запхнув банкноти глибоко в кишеню. Кріді стояв осторонь і вовком позирав на інспектора, а той, скінчивши розрахунок, знову забрався у свій пікап. Наостанку, виткнувшись з вікна, він кинув Кріді:

— Щоб за півгодини звільнили територію!.. І щоб ноги вашої більше тут не було!..

Кріді провів пікап поглядом, аж доки той не зник у густому присмерку, а тоді повернувся до робітників і заявив:

— Я поведуся з вами по правді. Я витратився, щоб вас сюди привезти, я купував харчі, а маю самі збитки. Можете лишити собі половину того, що він вам дав, а половину да-

сте мені. Це й так більше, ніж ви звичайно одержуєте. А по дорозі звідси автобус стане біля якої-небудь крамниці.

Мовчки, без слова підходили люди один по одному й віддавали Кріді половину шойно одержаних грошей. Кріді напхав банкнотами руду паперову торбину й одвів набік Джеббо. Вони коротко перебалакали, Кріді сів у свій «Марк IV» й від'їхав. За знаком Джеббо всі позбирали з землі свої ковдри й полізли в автобус.

Вийшовши на шосе, вони взяли праворуч, потім, уже за Белл-Глейдом, звернули на північ, до Пахокі. За милю перед містом автобус зупинився біля сільської придорожньої крамнички. Люди роєм сипонули всередину, квапливо запасаючись пивом, вином, маринованими свинячими ніжками, тістечками й здобним печивом. Джерід купив собі бавовняну куртку за вісім доларів, кілька бляшанок яловичини та сардин, літрову пляшку червоного вина й дві плитки шоколаду. Йому тут-таки прийшли на гадку Клома з Бенні, котрі надголодь сидять у Місті Ангелів, але він надто змерз і зголоднів, щоб утриматися від спокуси бодай трохи розтратити ці гроші, що ніби з неба впали. У нього залишилося п'ятнадцять доларів.

Проїхавши дві милі на північ, автобус звернув із шосе на стежку, що вела до покинутого табору. Тісні дерев'яні будочки розміром дев'ять на дев'ять футів, як хатинки на курячих ніжках, стриміли на невисоких, футів чотири заввишки, палях. Ні вікон, ні дверей не було, натомість стіни й покрівля подекуди зяли проломами.

Джеббо вимкнув мотор і повідомив:

— Містер Кріді казав зупинитися тут.

Джерід із Саєм обережно ступили всередину будки. Їх одразу ж обліпило павутинням, прогнила підлога вгнана під їхньою вагою. Тхнуло цвіллю.

— Не бозна-що, а все ж краще, ніж на землі,— сказав Сай.— Аж наче домівкою повіяло. Ходім-но глянемо, чи не знайдеться тут чогось, щоб вогонь розкласти.

Вони обшукали довколишню місцевість. Джерід знайшов загрузле в багнюці іржаве відро, а Сай назбирав хмизу. За кілька хвилин розпалене у відрі багаття освітло халупу, і вони витягли над вогнем закоцюблі руки.

Відкрили бляшанку з яловичиною, щедро хильнули вина. Сай сказав:

— А здорово той хлопець із компанії врізав нашому Кріді. Ото я натішився. Думав, Кріді лусне зі злості.

— Куди він тепер нас повезе? — спитав Джерід із повним ротом.

Сай проковтнув здоровенний кусень яловичини, запив вином і сказав:

— Кат його знає. Мабуть, на кукурудзу. На тростину то вже напевно не заверне, ті хлопці більше з ним діла мати не схочуть.

— І слава богу,— мовив Джерід.— Я вже нарубався тої тростини по саме нікуди.

Він простелив ковдру й ліг. Од вина всередині потеплішало, нова куртка приємно зігрівала спину й руки.

— І доки ця холоднеча буде? — спитав він.— Я гадав, у Флоріді завжди спека.

Сай ковтнув із пляшки й поставив її долі.

— Часом таке робиться, що помаранчі на деревах мерзнуть, то по садах тоді багаття палять. Але то ненадовго. Якщо цього разу затягнеться, хтозна, чи городина выдержить.

— Про мене, хай хоч до ранку і все перемерзне. Може, тоді вернемось у Місто Ангелів.

— За жінку боїтесь?

— Так.— Джерід і гадки не мав, що це так помітно.

— Та нема вам чого боятися. Берта — славна жінка, вона все зробить як слід.

— Може, й так,— сказав Джерід непевно.— Але я таки волів би оце бути там.

18 Наступного ранку Кріді прибув до табору аж по десятій, вивантажив консерви й нетерпляче оголосив:
— Поїсте в автобусі, хлопці, нема часу.

Робітники швидко позаймали свої місця, і Джеббо слідом за «Марком IV» повів автобус до Белл-Глейда, а там на схід по Чотириста сорок першому шосе. Миль за п'ять од міста вони під'їхали до кукурудзяного поля і стали. На них уже чекала завантажена порожніми дротянками машина зі спущеними бортами. Просто з автобуса збирачі подалися за нею в поле, зриваючи качани, очищаючи їх і скидаючи в дротяні ящики, що їх потім ставили в кузов. Коли машину завантажили, під'їхала інша, а завантажена вирушила до Белл-Глейда — на овочесховище, де кукурудзу мали заморозити та засипати в рефрижератори перед тим, як переправити її на ринки Середнього і Далеккого Заходу, Сходу й Канади.

Ночували в тому самому покинутому таборі, а назавтра знову вийшли на те ж таки поле. Була субота, проте, приїхавши надвечір до табору, Кріді не став роздавати ніжких грошей. Сказати по правді, Джерід і не сподівався

щось одержати після того, як їм дозволено залишити собі половину заробленого на тростині,— адже це перевищувало кількатижневу платню в Місті Ангелів. Решта робітників, схоже, цим не переймалися. Люди без слова розібрали свої сардини з квасолею і розійшлися по ветхих халупках.

Джерід із Саєм сиділи на підлозі й мовчки вечеряли. Джерід радий був, що цього разу їх не повезли до крамниці. Він ще не зовсім стратив гордість і соромився показатися на люди в такому вигляді. Бруд і сажа глибоко в'їлися йому в шкіру, а одежина стояла коробом од зашкарублого багна. Він охоче помився б уже і в заснидлому смердючому каналі, якби не боявся застудитися на холоді.

Вони ще не скінчили їсти, коли нагло ввалився Джеббо і наказав виходити. Джерід мовив, підводячись:

— Мабуть, знову кудись їдемо. Може, повертаємося в Місто Ангелів.

Кріді стояв перед автобусом ще червоніший на виду, ніж звичайно. Коли всі зібралися, він сповістив:

— Пропає один чорнопикий. Той, що зветься Хут. Хтось із вас знає, де він?

Робітники презирнулися між собою, але ніхто не зронив ні слова. Кріді пішов до своєї машини й повернувся з літровою пляшкою віскі.

— Я дам цю пляшку першому, хто скаже, куди поділося те стерво.

Якусь мить панувала тиша, а тоді наперед ступив старий років шістдесяті п'яти й заторохтів:

— Я його бачив, містере Кріді, я! Тільки приїхали в табір, я бачив, як він побіг до шосе. Я бачив, містере Кріді.

— В який бік він потім звернув?

— Не знаю, сер, за деревами не видно було. Але я бачив, як він біг до шосе.

— Ну, далеко він не забіг,— сказав Кріді до Джеббо й віддав йому пляшку:— На, занеси назад у машину. Я не збираюсь викидати літру віскі за таке нікчемне повідомлення.

Старий похнюпив голову і сховався в гурті.

Кріді оголосив:

— Двоє з вас підуть із Джеббо до Пахокі, а ще двоє зі мною до Белл-Глейда. Решта залишаться тут, і зарубайте собі на носі, трясця вам у печінки: якщо хоч одної душі не буде, коли ми повернемось, то я ту потолок під землею знайду. Ясно вам?..

Люди мовчки закивали головами.

Перші двоє, на кого припав вибір, були Джерід і Сай. На пошуки Хута Кріді призначив тільки тих, чиїх дітей тримав у себе.

Джерід із Саєм пішли за Джеббо до автобуса, а двоє інших чоловіків разом із Кріді відїхали «Марком IV». На шосе автобус узяв праворуч і запетляв вузькою дорогою, щільно обсаженою араукаріями, між тростинових та овочевих плантацій.

Коли доїхали до південних околиць Пахокі, шосе вже тонуло в темряві. То був негритянський квартал — обабіч дороги ліпилися двоповерхові шлакоблокові будинки. Деякі з них, видно, свого часу красувалися ярим жовтим, червоним чи рожевим вапнуванням, що вже добряче вигоріло на сонці. Здавалося, досить різкого подуву вітру — і всі ті халупи посиплються одна на одну, мов доміно. З перехняблених дерев'яних балконів звисала білизна, подвір'я без жодної травинки були захаращені сміттям та іржавими каркасами старих машин, поставлених на колоди.

Джеббо звернув у провулок, зупинив автобус і жестом звелів Джерідові з Саєм виходити.

— Ви двоє обійдете західний кінець, а я східний. Якщо натрапите на нього, ведіть просто в автобус.

Джерід із Саєм разом пройшли один квартал. Попід стінами й на хідниках тут сиділи безмовні чоловіки — хто пив пиво, вино або віскі, а хто просто продавав витрішки й поплывував на асфальт.

Вони зупинились під тьмяним ліхтарем, і Сай сказав:

— Я піду цим боком, а ви прочешіть наступний квартал. Здибаємось на південному розі.

Джерід торкнув Сая за рукав.

— Послухайте, а що ви зробите, якщо справді знайдете Хута?

— Скажу йому, щоб тікав світ за очі скільки духу й не озирався.

Джерід усміхнувся:

— Так я й думав.

Він уже зібрався переходити вулицю, коли Сай кинув йому вслід:

— Тільки глядіть, обережно. Цей район лиху славу має.

На наступному розі Джерід зупинився, задивившись на перехожих і на вуличний рух. Він не постеріг поліційної машини, аж доки та не загальмувала поруч із ним, бі-

ля самої бровки. З машини вискочив полісмен і підійшов до Джеріда.

Джерід запідозрив щось недобре, побачивши, як пильно той придивляється до його лиця та одежі.

— Що ви тут робите, чоловіче?

Спонтелічений Джерід відповів не зразу:

— Так собі, гуляю.

— Ви строковий?

— Я збираю кукурудзу. Ми живемо в таборі за містом, по південній дорозі.

— Якій компанії належить табір?

Джерід знову замулявся, перш ніж відповісти:

— Бачте, цього я не знаю. Ми працюємо на підрядчика. Це він і привіз нас у місто, автобусом.

— Це той червоний автобус, що стоїть отам-о, в завулку?..— полісмен махнув рукою, показуючи напрям.

— Еге, той самий. Заскочили на часинку до міста. Але ми вже незабаром ідемо назад.

Полісмен знову зміряв Джеріда уважним поглядом.

— Нічого швендяти в суботу ввечері по негритянському кварталу. Хіба ви не знаєте, що це небезпечно?

— Ні, сер, я не знав,— нервово мовив Джерід.— Я просто гуляв.

— Ну, то надалі гуляйте собі деінде. У нас і так мороки по зав'язку, а тут ще й ви на рожен лізете.

Полісмен сів у машину й від'їхав, а Джерід полегшено зітхнув. Йому пригадалась та ніч, коли він так рвався був у поліцію,— і ось маєш, тепер бреше, щоб здихатись полісмена. Розумів однак: якщо йому не повірили в Хомстедській поліції, то в Пахокі й поготів матимуть за схибленого. І крім того, була ще Крісті.

Ідучи вулицею, Джерід весь час відчував на собі ворожі погляди, тож завернув зрештою до кав'ярні під вівскою «Забава». Кімната з прилавком під однією стіною була заставлена столиками, на другій стіні блимала Будвейзерівська реклама пива. В повітрі стояв важкий дух тютюну, смаженої риби та м'ясних пиріжків.

За столиками сиділо кілька чорних чоловіків та жінок, а за прилавком поралася гладуха-негритянка років сорока. Коли Джерід підійшов і сперся на шинквас, вона глянула на нього лихим оком:

— Вам чого, містере? Тут негритянський квартал, нічого тут ходити.

Джеріда вразила така ворожість, і він став пояснювати:

— Я шукаю одного чоловіка на ім'я Хут. Він негр, десь

такий літами, як я, метр вісімдесят заввишки і важить кілограмів сімдесят. Не бачили сьогодні такого?

— Я сьогодні сотню таких перебачила,— жінка спохмурніла ще дужче.— А чого ви од нього хочете?

— Поговорити треба. Він сюди часом не заходив?

— Слухайте, ви що-небудь берете?.. Коли ні, то гетьте звідси к лихій годині!..

— Я просто шукаю Хута,— знову спробував був розтлумачити Джерід.

Негр, що сидів недалечко, нашорошивши вуха, раптом підвівся і підійшов до Джеріда. Несподівано вихопивши з кишені ножа, натис на кнопку,— і в повітрі вжикнуло, вискакуючи, націлене у Джеріда шестидюймове лезо.

— Ану оч-чепись од неї, чув? Шум хоч ізняти, га? Хоч шуму, то я тобі зараз зроблю шум!..

Джерід вражено дивився на розлюченого негра з ножакою в руці.

— Не хочу я ніякого шуму,— відказав він якомога спокійніше.— Мені потрібен тільки чоловік на ймення Хут. Я хочу допомогти йому.

— А я хочу розпороти тобі череву! — і негр посунув на Джеріда. Той позадкував. Решта присутніх підвели голови й спостерігали.

Джерід уперся плечима в стіну, не спускаючи ока з блискучого леза. Він не міг узяти в тямки, чим так розсердив негра, й не знав, на яку ступити. Хотів був вислизнути за двері, але нападник заступив йому дорогу. І тут краєм ока Джерід угледів, що до забігайлівки входить Сай. Поява в таку хвилину цього негра з атлетичною статурою неабияк його потішила. Першої ж миті Сай заклак був на порозі, а тоді гукнув:

— Гей, ти там, ану прохолонь! Цей білий — мій друг.

Незнайомець обернувся і втупився в Сая. По хвилину ваганні склав ножа й сховав назад у кишеню.

— Якщо він твій друг, то скажи йому, щоб заткнув пельку й не пхався сюди нюшкувати! — буркнув він і вернувся до свого столика.

— Ходім-но звідціля,— мовив Сай Джерідові.— Щастя ваше, що я саме нагодився. Цей парубійко, схоже, таки не на жарт замірявся вас уколошкати.

Вони вийшли й зупинились на краю хідника. Руки у Джеріда тремтіли.

— Хоч убийте, не збагну, в чому річ. Я тільки спитав, чи не бачили вони Хута.

— Забудьте про це,— сказав Сай.— І надалі не відходьте від мене нікуди.

Вони рушили вулицею далі й, назиривши вивіску «Пиво, більярд», зайшли туди. Біля стойки стояв Хут, сам-один, і попивав із пляшки пиво. Сай кинувся до нього.

— Якого дідька ти тут стовбичиш?! Кріді шукає тебе по всіх усюдах, і тут, і в Белл-Глейді.

Хут обернувся, здивований.

— Та я й не думав тікати. От хрест святий, не думав. Хотів тільки скочити до міста на пиво — і зразу назад.

— Дурню ти заплішений! — гримнув Сай. — Таж йому оце аж руки сверблять тебе порішити!..

— Не думав я тікати, от хрест святий, — очі в Хута вибалушилися від жаху. — І ви поведете мене назад?..

— Нікуди ми не поведемо тебе. — Сай трохи втихомирився. — Зашийся де-небудь до ранку і не потикай звідти носа, а там поли врж та й чухрай куди очі світять, ясно? Можеш до Ейвон-Парку або до Фростпруфа пробиватися. Там на садовині робота завжди є, і Кріді тебе не розшукає. Ані тут, ні під Хомстедом щоб духу твого більше не було!..

— Як же я виїду, коли в мене ні цента не лишилося, — у розпачі признався Хут. — Доведеться виходити на дорогу й голосувати, а там я напевно попадуся містерові Кріді.

Джерід сягнув у кишеню, вийняв десятидоларову банкноту й простяг Хутові:

— Ось беріть, стане вам на автобус, ще й із лишком. Зачудований Хут мерщій ухопив гроші.

— Просто так даєте, задурно?..

— Даю, щоб вирвати вас із лабетів Кріді. А тепер забирайтеся звідси, бо ми тут не самі, з нами Джеббо.

На згадку про Джеббо в очах Хута знову промайнув переляк. Зацьковано зиркнувши на двері, він квапливо заторохтів до Джеріда:

— Спасибі ж вам, спасибі, вік не забуду, до смерті буду вдячний.

— Чекайте-но, я вигляну надвір, чи нема нікого. — Сай підійшов до дверей, висунувся на вулицю і як опечений сахнувся назад.

— Джеббо йде!.. Лізь мерщій під прилавок!..

Хут кинувся за стойку, а Сай мерщій купив дві пляшки пива й махнув Джерідові в бік вільного столика. Тільки-но вони посідали, увійшов Джеббо й став над ними.

— Містер Кріді не на те вас сюди послав, щоб ви пиячили. Вам сказано Хута шукати, а ви пиво цмулите.

— Ми вже все обшукали, — спокійно відгукнувся Сай. — Його тут і близько не було. То чом би й не хильнути по кужлю пива на дорогу! Хочеш із нами?

Джеббо вирячився на Сая.

— Цебто ти ставиш, чи як?..

— А ти глухий, чи як?..— огризнувся Сай.— То будеш пити чи ні?

Джеббо повагався й сказав:

— Що ж, давайте, раз таке діло. По одній, та й поїдемо.

Він поліз за столик, а Сай сходив по пиво для нього. Надпивши трохи, Джеббо обізвався:

— Містер Кріді буде злий, як чорт, що ми не зловили цього чорнопикого.

— А де ж би ми його взяли, як його тут нема? — спитав Сай.— Ми все обнишпорили.

— Може, містер Кріді знайде його в Белл-Глейді.

— Може, знайде, а може, й ні,— відказав Сай.— Якщо Хут піймав попутку, то досі вже до Орланди під'їздить. Шукай тепер вітра в полі!

Він одпив зі свого кухля й подивився через столик на Джеббо.

— Послухай, Джеббо, і багато ти маєш од Кріді за те, що над своїми збиткуєшся? Ти ж, між іншим, і сам чорний, як я, як дід Довбня, як Хут. Скільки ж це він тобі платить?..

Джеббо пустив це запитання повз вуха. Вихилив своє пиво, двічі гикнув і сказав:

— Ходімо вже. Будемо вертатись. Містер Кріді розлютиться, як чорт.

Усі троє мовчки попленталися до автобуса.

Приїхавши до табору, Джерід із Саєм розпалили в своїй халупці вогонь у відрі й примостилися долі, підживлюючись яловичиною з бляшанки та запиваючи її рештками вина. Якийсь час Джерід замислено жував мовчки, нарешті озвався:

— І чого ті люди в кав'ярні були такі злі на мене? Я ж їм нічого поганого не зробив.

— А чого ви такий злий на Кріді?

Джеріда спантеличило це запитання.

— Не розумію, до чого тут Кріді?..

Сай перестав їсти і глянув Джерідові у вічі.

— А що, по-вашому, оті негритянські квартали чимось різняться від Міста Ангелів? Люди так само щодня виходять на роботу, а на ніч вертаються переспати. І так само не можуть вирватися звідти.

— Тобто вони думають, що винен у цьому я?..— отетерів Джерід.

— Нічого вони не думають, вони просто зляться, що сидять у пастці. Так самісінько, як ви.

Після хвилиної мовчанки Джерід пробурмотів:

— А бий його нечиста сила!..

Вони доїли яловичину. Жалюгідне вогнище дотлівало у відрі. Випивши послідки з пляшки, Джерід ліг і загорнувся в ковдру. Довгий час він не ворушився, розмірковуючи над тим, що скоїлося сьогодні в кав'ярні, і над тим, що сказав Сай. Сон не брав його, хоч як він утомився.

— Ви не спите? — покликав він Сая.

— Спав, — буркнув той, — ви мене розбудили.

— Не знаєте часом, чому Кріді назвав свій табір Місто Ангелів?

— А кат його знає, — тон відповіді свідчив, що Сай не хоче встрявати ні в яку балачку. — Мабуть, вирішив, що звідти нам шлях тільки на небо.

— Ну, один ангелик сьогодні таки випурхнув у нього з рук, еге?..

В темряві пролунав смішок Сая:

— Що правда, то правда.

Помовчавши, Джерід заговорив знову:

— Коли вмер мій тато, його принесли додому в труні, а потім відкрили віко... Я сидів коло нього сам-один, у холодній кімнаті, дивився, й гірко мені було... А тоді раптом побачив у тій труні вже не тата, а себе... Немов то я там лежу, між тих соснових дощок... І враз опинивсь я в місті ангелів, так, як у біблії сказано... А довкола ні душі, тільки якісь білі постаті... кружляють круг мене, кружляють... і всі щось говорять чужими мовами... Я так це все наяву побачив, що думав, помру з переляку. І десь іще років зо два по тому воно мені ввижалося... як я лежу в домовині... І от, відколи ми приїхали сюди, в це Місто Ангелів, у мене весь час таке саме відчуття... наче я, мов заморожений, дивлюся на себе збоку, як я лежу в труні, й нічого не можу вдіяти. І всередині все завмирає, немов летиш у провалля, от що найгірше.

Джерід устав, взяв із наваленої в кутку купи хмизу кілька патикив і вкинув їх у жар, що лишався у відрі. Знову сів, кутаючись у ковдру, й повів далі:

— Ще як тільки ми сюди приїхали, Крісті хотіла мати червоний купальник, а Бенні хотів побачити океан і порибалити. І от ми вже стільки часу у Флоріді, а й досі ще того океану не бачили. Я навіть не знаю, чи він узагалі тут є.

— Він тут є, — сказав Сай. — Можете ви нарешті замовкнути й дати мені трохи поспати? Я втомився як собака, а завтра знову вставати. Ще ви наразі не в домовині.

Джерід ще довго лежав прикишкий, знову думаючи

про поїздку до Пахокі, про сутичку в кав'ярні та втечу Хута, про все те, що сказав йому Сай. Була вже глупа ніч, коли до нього долинув галас: то несамовито репетував Кріді, лаючи Джеббо останніми словами. Джерід спершу дослухався, потім натяг ковдру на голову й заснув.

19 У понеділок зрання їх знову повезли на кукурудзу. На той час потеплішало, і майже ціле недільне пообіддя Джерід мився і прав одяг у каналі неподалік од табору, а потім, загорнувшись у ковдру, чекав, поки мокре вбрання повільно просихало над розкладеним у відрі багаттячком.

Кріді все ще казився через Хутову втечу, і щоразу, позирнувши на його червону пику, Джерід із Саєм посміювались у душі, що так спритно допомогли негрові накивати п'ятами. Певно, досі він уже у Фростпруфі або в Ейвон-Парку, в цілковитій безпеці. Вони знали: Хут ніколи більше не з'явиться ні в Хомстеді, ні в Белл-Глейді.

Серед тижня збирачів перекинули на селеру. Вони виривали з масного чорнозему білі стебла й кидали на машину, що везла потім селеру на овочесховище в Белл-Глейд. Там її промивали в кадовбах із водою, заморожували й переправляли на далекі ринки, звідки вона потрапляла в супи й салати, у приправу до сиру і в закуску до коктейлів.

Джеріда дедалі дужче непокоїло, як там Клома. Всі його думки були коло неї, і працював він майже машинально, часом кидаючи оберемки зелені поза кузов, так що мусив потім бігти й підбирати розсипані стебла. Але Кріді і словом не згадував про повернення до Міста Ангелів.

У суботу ввечері Кріді видав кожному по п'ять доларів. Усі з'юрмилися, чекаючи знаку, щоб сідати в автобус і їхати до крамниці, коли це на путівці неждано з'явився пікап і, звернувши до табору, зупинився біля «Марка IV». З машини вийшов чоловік і рушив до Кріді.

Кріді скинув поглядом на знак фірми на дверцятах пікапа: «Сільськогосподарська кооперація Окічобі». Новоприбулий розирнувся довкола, придивляючись до халупок, до гурту робітників, і звернувся до Кріді:

— Мені повідомили, що хтось зайняв цей табір. Це ваші люди?

— Я підрядчик,— Кріді нашорошив вуха.

— І давно ви тут?

— Тижнів півтора. А чому це вас цікавить?
Чоловік знову обвів поглядом територію.

— Цей табір уже п'ять років як визнано негодящим. Хто вам дозволив тут розташуватись?

— Ніхто.— Кріді переступав з ноги на ногу.— Я й гадки не мав, що хтось буде проти.

— Це власність компанії, і ви наражаєте нас на конфлікт із санітспекцією. Негайно вивезіть звідси людей.

— Ми тут нікому не заважаємо,— похмуро буркнув Кріді.

— У нас є помешкання для робітників у новому таборі, на схід од Белл-Глейда. Можете переїхати туди хоч зараз— я передам по радіо, і вас зустрінуть.

— Скільки це буде коштувати? — спитав Кріді.

— По десять доларів за душу на тиждень, але це чудовий новий будинок— ванні кімнати, парове опалення, кухня, кондиціонери. Скільки у вас людей? Я передам.

Кріді не відповів— обличчя йому побуряковіло, і він вибухнув:

— Щоб я платив по десять доларів за житло!.. Та ви мене за ідіота маєте! Злупити з мене п'ятсот доларів тільки за те, щоб їм було де переспати!..

— Вам це не коштуватиме ні цента. За житло вирахують із їхнього заробітку.

— Ще чого! — гримнув Кріді.— Гроші одержую я і сам плачу!.. Всі вони мої боржники, і я розраховуюсь із ними по-своєму!..

Представник компанії відступив, бачачи, що Кріді все дужче наливається кров'ю.

— Послухайте-но, чоловіче!.. Які там між вами порухунки, то ваш клопіт— свої стосунки з'ясовуйте самі. А моя справа— довести до вашого відома, що ви повинні негайно покинути цей табір. В разі відмови я викликаю поліцію.

На згадку про поліцію Кріді прикипів. Мовив примирливо:

— Та хіба ж я що, я нічого. Я й подумати не міг, що будуть якісь ускладнення. Чи ми тут кому на заваді?

— Ви не вчора на світ народилися, щоб лізти без дозволу в покинутий табір!— шорстко кинув представник компанії.

Кріді знову переступив з ноги на ногу.

— Може, хоч до завтра дозволите перебути?..

— Не маю я права дозволяти. Скажу одне: о восьмій ранку я пришлю сюди помічника шерифа для контрольного огляду власності корпорації, і якщо доти ви не ушитеся звідси к бісовій матері, то не плачтеся потім, що вас не попереджали. Зрозуміло?

— Зрозуміло,— покійно згодився Кріді.

Тільки-но пікап рушив з місця, розлючений Кріді що-сила копнув ногою по задньому колесу автобуса.

— Чорти б вас усіх забрали, падлюки прокляті! — загорлав.— Уже й на шматок лімба не заробиш!..

Він довго балакав про щось із Джеббо, потім сів у свій «Марк IV» і рвонув, аж завищали колеса.

До крамниці їх не повезли.

Наступного дня робітників загнали в автобус, тільки-но зайнялося на світ. Кріді не приїхав, тож не було навіть консервів на сніданок. Джерід поділився із Саєм рештками яловичини, але більшість так і лишилися без їжі.

Автобус поїхав назад до Белл-Глейда, потім до Саут-Бей, але на Двадцять сьоме шосе, що вело до Хомстеда, не звернув. Натомість побрався на захід, до Клуїстона, звідти до Ла-Белла по Вісімдесятому, а далі на південь по Двадцять дев'ятому шосе. Десь аж о десятій ранку стара тарадайка припхалася до Іммокелі.

Джеббо спинив автобус біля автозаправної станції на центральній міській магістралі. На вулицях було порожньо, лише вряди-годи проїздило авто або фургон для худоби. Здалеку долинав церковний дзвін.

Джерід запитально поглянув на Сая, той у відповідь розгублено знизав плечима. Виїжджаючи з табору, Джерід тішився, гадаючи, що вони вертаються в Місто Ангелів, але відколи проминули Хомстедське роздоріжжя і стали просуватися в глиб незнайомої місцевості, Джерід чимдалі дужче непокоївся.

Годин за дві до автобуса підїхав «Марк IV». Джеббо підїшов до машини, коротко переговорив. По хвилі вернувшись, завів автобус і погнав його за «Марком IV» через все місто на південь по Двадцять дев'ятому шосе.

Проїхавши миль із сім, «Марк IV» звернув на путівець ліворуч од шосе, де лежало пасовисько, проминув густу посадку піній і вибрався на поле. Джеббо зупинив автобус, і робітники повиходили.

До них сягнутою ходою підїшов Кріді і заявив:

— Тут триста акрів огірків. Я підписав контракт не на число кошиків, а на всю площу. Так що вільному воля — можете тут собі хоч до вечора боки одлежувати, але чим раніше впораєтесь, тим швидше повернемося до Хомстеда.

Він відкрив багажник, вивалив звідти коробку з консервами та бочку з водою, сів за кермо й помчав назад через пасовище.

Дехто повиносив з автобуса рядюжки й пішов моститись під деревами, решта посідали на землю біля автобуса.

Уздовж колючого дроту, що відділяв поле від пасовиська, тяглися завали порожніх кошиків. Джерід підійшов до огорожі, взяв кошика й сам-один вирушив у поле — працювати.

20 Перший напад болю скрутив Клому в понеділок о другій годині дня, коли вона сиділа на перевернутому кошику з-під квасолі й спостерігала за роботою в полі по той бік дороги. Тільки-но біль ущух, Клома пішла до себе в кімнату й сіла на тапчан.

Десь за чверть години напад повторився, цього разу гостріший. Вона лягла, сподіваючись, що їй одпустить. Та перейми не припинялися.

Клома помаленьку підвелася й сяк-так обійшла круг барака. Кашовар сидів під деревом неподалік од причепа й навіть не підвів голови їй назустріч. Клома глянула, як дідок лінкуватобабрається в поросі, й сказала:

— Діду, може, ви б гукнули когось, поки наші повернуться з поля? У мене перейми почалися.

Старий тільки лупнув на неї очима:

— Я в полі вже не роблю, я їшти варю. А вина, шпашибі їм, дві пляшки дають, а тим тіки одну.

Якусь мить Клома вражено дивилась на нього.

— Діду, чи ви не чуєте?..— повторила.— У мене перейми, кажу вам! Покличте когось!..

Той опустил очі й знову бабрався в поросі.

— Я в полі вже не роблю, я їшти варю...

Клома повернулася й поплентала геть, не дослухавши. Добралася до кімнати й сіла на тапчан.

Отак вона сиділа з годину, корчачись за кожним новим нападом болю. Знала, що не можна панікувати, бо нізвідки сподіватися допомоги, аж доки збирачі повернуться з поля.

Час спливав нестерпно повільно. Чоло їй рясно зросив піт, руки тремтіли. Клома зібрала всю силу волі й спробувала думати про що іншого. Спершу про Джеріда — де він тепер і чи здоровий. Потім згадувала дитинство — як вони разом з мамою варили повидло з дикого винограду, що тато збирав у лісі за домом. В напівтемній бетоновій кімнатці Кломі нараз запахло смаженим курчам, гарячими пирогами, свіжою, щойно з печі, шинкою. Згадала різдво — як під ялинку біля коминка для неї клали порцелянову лялечку; потім їй спав на гадку той день, коли вона скін-

чила шостий клас,— мама пошила їй біле плаття, а тато купив жовту стрічку в коси, і їй було доручено декламувати перед усіма вірш Байрона, тоді ще так грала музика, і всі люди були у святкових строях, а обабіч сцени стояли американські прапори; згадала, як улітку вони запасали на зиму садовину й городину, згадала дитячі ігри, довгі недільні надвечір'я, лісові прогулянки й купання в потоках. Потім згадала той день, коли познайомилася з Джерідом,— як він, довготелесий, незграбний, купував у неї на церковному базарі смажене курча, і як ніжно торкнув її за плече, коли вони йшли до обіднього столу, і який він був сором'язливий аж до самого їхнього одруження; згадала, як він боявся, коли вона народжувала Крісті й Бенні, а потім — його гнів, і страх, і біль, коли настав цей крах із фермою. Видива спалахували в пам'яті, мов скалки в калейдоскопі, поки вона корчилась і металась на постелі. Кілька разів з уст їй зривалося:

— Джеріде!.. Джеріде!.. Де моє ліжко?..

Бенні зайшов до кімнати якраз у ту мить, коли звідти долинув пронизливий крик. Він пополотнів і заляк на порозі, а тоді кинувся на другий бік барака, волаючи на бігу:

— Тітонько Берто!.. Тітонько Берто!..

Негритянци було років під шістдесят. Маючи яких півтора метра на зріст, вона важила майже дев'яносто кілограмів і ходила переваги-ваги, як качка. Любила пов'язуватися строкатою червоною хусткою. Завертаючи за ріг будинку, вона залементувала:

— Гетьте з дороги! Розступіться! — хоч ніхто їй дороги не заступав.

Бенні поставив відро води на вогонь під повіткою, а сам вернувся до зачинених дверей кімнати. Щоразу, коли до хлопчика долинав надсадний материн крик, у нього все завмирало всередині й до горла підступав клубок. Щохвилини він бігав дивитися, чи не нагрілась вода; нарешті вода закипіла, й він відніс її до кімнати. Негритянка забрала в нього відро на порозі й звеліла:

— Щоб ти мені в хату ні ногою!..

Новина швидко облетіла табір. Після вечері люди з'юрмилися перед кімнатою Тітерів, сходячись на родини, як сходяться на похорон. Незабаром увесь табір сидів на землі під дверима.

Берта, по щось вискочивши надвір, уздріла несподіване збіговисько й голосно промовила:

— А йдіть-но собі звідси, люди добрі!.. Цирк вам тут, чи що? Чи немовляти зроду-віку не бачили?

Але ніхто не зрушив з місця.

Десь аж після восьмої з кімнати долинув дитячий крик. Бенні втер спітніле обличчя; з дверей визирнула Берта і переможно сповістила:

— Хлопчик! Чудо який!..

Вона блиснула широким білозубим усміхом і зникла в кімнаті.

Люди розійшлись, а за кілька хвилин походилися знову. Хто ніс бляшанку з сардинами або з квасолею, хто сосиски чи мариновані свинячі ніжки, хто кусні черствого хліба або недоїдені кружальця сиру. Один по одному вони підступали до дверей, клали свої гостинці в кімнату просто на долівку й щезали в присмерку.

Затуманеними од сліз очима дивилася Клома на ці подарунки.

— Навіщо вони це все поприносили? — озвалася до Берти. — Їм же самим нічого їсти.

— На те була їх воля, пані Кломо. Вони щирі люди.

Берта й далі сиділа коло неї, мокрою ганчіркою обтираючи їй обличчя. Час від часу вривався Бенні з незмінним запитанням:

— Як мама?

Берта щоразу суворо відказувала:

— Мама твоя, богу дякувати, нівроку, а ти, парубче, забирайся-но звідси!.. Не хлоп'яче це діло!..

Годині о десятій Клома трохи посиділа на постелі, взявши немовля на руки. Берта нагодувала її сосисками.

— Ото вже хазяїн ваш не натішиться, що такого хлопчика славного привели. А яке ім'я йому дасте?

— Не знаю ще, — мовила Клома. — Почекаю, доки Джерід повернеться.

Опівночі увійшов Бенні й ліг спати на свій тапчан. Хоч на Берту вдосвіта чекала робота в полі, вона й далі часувала коло Кломи та дитини. Там її і застав ранішній гонг, що скликав робітників до автобуса.

21 З огірками остаточно впорались у середу вранці. Робітники позбирали розстелені між пініями ковдри й попхалися в автобус. Прохурчавши путівцем через пасовище, машина повернула на південь по Двадцять дев'ятому шосе.

Біля Карнстауна вони перетнули Тамайямський тракт і звернули на схід, у глиб Еверглейдса. Увагу Джерідову привернув новий краєвид за вікном, такий несхожий ні на хомстедські кам'янисті ґрунти, ні на чорні баюри Белл-

Глейда. Він не міг одвести зачарованого погляду од розкиданих понад каналами стійбищ індіанців, сінолів та мікосукі, од їхніх строкато розмальованих хиж, од жінок у барвистих сукнях до п'ят, од моторних човнів та кіосків із сувенірами,— а тоді потяглися за вікном нескінченні очеретняки, що над ними лиш де-не-де височіли острівці.

Вийшли на Двадцять сьоме шосе і повернули на південь. Джерід знову вгледів добре знану картину: буре кам'яниста рілля, ряди араукарій над каналами, фруктові й овочеві ятки на роздоріжжях, чорні смужки путівців, простелені аж до обрію, і людські рої, що сунуть за трактором або вантажівкою через поле. І Джерідові здалося, ніби з того часу, як він вийхав звідси, минула вічність.

Що ближче вони під'їздили, то дужче він хвилювався за Клому. Знав, що вона от-от має розродитись,— а може, й народила вже. Коли потяглися околиці Хомстеда, ладен був вискочити й підпихати ззаду тарадайку, аби тільки швидше. Сай, спостерігши його збудження, пожартував:

— От ніколи вже не думав побачити, як ви пориваєтесь назад у Місто Ангелів!..

Табір миттю зринув Джерідові перед очі.

— Що правда, то правда,— зітхнув він.

Він ще раз визирнув у вікно, коли минали кам'яничку з ліпними оздобами — Хомстедський поліційний відділок,— далі автобус поповз через Флоріда-Сіті. Коли нарешті звернули з шосе на путівець до табору, Джерід зірвався на ноги й став у дверях. Тільки-но Джеббо вийшов одімкнути браму, Джерід стрибнув на землю й помчав до барака.

В таборі не було ні душі живої, але він нікого й не завважив би. Клома лежала в кімнаті з дитинкою під боком. Коли він убіг, вона підхопилася й сіла. Якусь мить вони мовчки дивились одне на одного, відтак Джерід опустився навколішки біля тапчана, ніжно приголубив дружину, і його долоня обережно ковзнула по голівці немовляти.

— Кломо, Кломо, я не хотів, щоб так вийшло! Я не хотів, щоб воно народилося тут. Я гадав, на цей час ми вже матимемо свою хату. Прости мені, Кломо, коли твоя ласка,— прости!..

Він схилив їй голову на груди, вона обняла його за плечі й тихенько промовила:

— Дарма, Джеріде. Малюк здоровий, а решта все пусте. Це хлопчик.

Він підвів на неї очі.

— Хлопчик?

— Еге. Хлопчик.

Джерід знову обережно торкнувся дитяти.

— Хлопчик,— повторив він.

— Як ми його назвемо?

Він глянув на неї, глянув на дитину, на мить глибоко замислився і врешті сказав:

— Ми назвемо його Сай.

Вона всміхнулась:

— Гарно. Сай Тітер. Чудове ім'я для хлопчика,

Він поцілував її й підвівся, збираючись іти. Клома нараз споважніла.

— Джеріде, прошу тебе, подумай про Крісті. Вона тепер, як приїздить сюди, то весь час сидить у куті й супиться, а то тримається обіруч за живіт і довго плаче. За той час, що тебе не було, я від неї чула не більше, ніж десять слів. Джеріде, я боюся, чи не вчинили вони, бува, над нею наруги. Ти повинен якось її розрадити, і то чимскоріш.

Джерід був такий окрилений народженням сина, що Кломин неспокій йому не передався. Він похапцем відповів:

— Розраджу, Кломо, неодмінно розраджу. Не суши собі нічим голови — гляди малого,— і вибіг у двері.

Сай якраз виходив із-за рогу, й Джерід прожогом кинувся до нього.

— Хлопчик! — загорлав, хапаючи негра в обійми.— Хлопчик народився, Саю!.. Обое живі-здорові, все обійшлося!..

Сай вишкірив зуби:

— Хлопчик? Правда, хлопчик? Бачте, як гарно. Вітаю вас.

— Ми назвали його Саєм, на вашу честь.

Сай зачудовано блиснув на Джеріда оком:

— Містере Джею, ви не на жарт збираєтесь назвати свого сина на честь чорного?..

— Ні,— Джерід рішуче покрутив головою,— не на честь чорного, а на честь друга. Я хочу, щоб ви були в нас за кума.

Сай видимо збентежився. Почухав потилицю.

— Бачте, я ще зроду не був за кума. А що треба робити?

— Анічогісінько. Все, що треба, ви вже зробили.

Сай усміхнувся.

— Містере Джею, воно-то приємно, що й казати, що хлопчину кликатимуть Саєм.— Він знову почухав потилицю.— Сай Тітер. Але я зроду ще ні в кого не кумував.

Джерід засміявся:

— У вас чудово вийде, от побачите. То як, хочете глянути на свого хрещеника?

— Та вже ж!..

Вони зайшли до кімнати. Сай скинув оком на немовля й мовив:

— Дуже славний хлопчина, пані Кломо.

Вона тільки всміхнулась йому у відповідь.

— Хрещений батько,— проказав Сай.— Це вам не абищо!.. Я — хрещений батько!

Джерід і собі всміхався.

22 Наступного дня Джерід знову вийшов на помідори — втім, йому було однаковісінько, чи то помідори, чи квасоля, чи кукурудза, чи огірки, чи селера, чи хоч би й цукрова тростина. Крім Кломи та дитини, його тепер ніщо не обходило. Тепер він конче мусив вивезти своїх із Міста Ангелів, бо ж годі було й думати, щоб малятко за таких злигоднів вижило й зіп'ялося на ноги,— а однак, доки над Крісті висіла небезпека, жодних рішучих заходів Джерід ужити не міг, бо це означало б важити життям однієї дитини заради іншої. Цілий день Джерід сушив собі мозок, шукаючи якоїсь ради, але так ні до чого й не дійшов.

Увечері він сидів на землі під стіною, з головою поринувши в роздуми. Сай попивав вино, що його Джеббо роздав перед вечерею.

— Як ви гадаєте,— спитав Джерід,— може, тепер, коли в Кломи дитинка знайшлася, Кріді випустить нас звідси?

Сай поставив пляшку.

— По-моєму, ви вже доста з ним про це набалакалися.

— Нам притьмом треба виїздити звідсіля. То має ж бути якась рада.

— Дивіться лишень, аби з дурного розуму знову в яку халепу не вскочили,— мовив Сай.— У вас он дитина мала.

— От через це нам і треба виїздити,— заявив Джерід і рішуче підвівся.— Піду побалакаю з Кріді.

Сай, неабияк стурбований, тільки головою похитав, дивлячись йому вслід.

Біля автопричепа Кріді радив якусь раду з Джеббо. Джерід підступив уприду до Кріді й коротко кинув:

— Доки нам ще тут сидіти?!

Кріді був заскочений таким запитанням:

— Тобто?..

— Ви добре знаєте, що немовляті тут не місце.

— А чом би й ні? Я сам бачив, як негрятки в полі

прив'язують малих собі за плечі і працюють — любо глянути! А твоя жінка чим ліпша?..

Джерід насилу стримався, щоб не кинутись на Кріді з кулаками.

— Слухай, я на тебе гну спину — лік дням утратив, і вже вдесьтеро одробив проти того, що був винен!.. Доки ти нас тут держатимеш?

— Хто мені заборгував, той ще з Міста Ангелів не виходив! — гримнув Кріді.— Ясно тобі? Час би вже збагнути! І ніколи мені тебе слухати, в мене роботи по зав'язку!

Джерід пропік його поглядом, але не сказав нічого — крутнувся й пішов назад. Сівши поруч Сая, він вигукнув із серцем:

— І що воно за людина?! Де такі беруться?..

— Мабуть, у гадючому гнізді.— З вигляду Джеріда Сай уже зрозумів, чим закінчилася його наївна спроба домовитися з Кріді.— Я ж вам казав, таких, як оце він, хоч греблю гати. Цупить до себе все, що тільки може, нічим не гребує і вже не спиниться, хоч би й сам хотів. Звик муштрувати нас, чорних, то тепер йому байдуже — негри чи білі. Обминайте його десятою дорогою, в ньому нічого-гісінько людського не лишилось. Він і сам труп — як усі, хто під ним оце тут животіє.

— Господь вчить нас, що кожна людина має в собі щось добре,— заперечив Джерід.

— Господь ніколи не жив у таборах строкових,— сказав Сай.— Нічого доброго в Кріді нема. Обминайте його десятою дорогою.

Решту тижня Джерід намагався якось притлумити свій гнів і думати не тільки про Кріді, Місто Ангелів і про те, що потрапив у безвихідь. Після роботи він проводив час переважно з Кломою та з немовлям і більше не згадував Саєві про втечу.

В неділю пополудні Кріді, як звичайно, привіз дітей на побачення з батьками, а що у вівторок мало бути різдво, то він вирішив залишити їх у таборі аж до вівторка, аби самому не витратитися для них на святу вечерю. Джерід утішився, що Крісті кілька днів побуде з ними. Сподівався тим часом вивідати, що за тягар у неї на серці, і, якщо поталанить, то хоч трохи розраяти дівчину. Коли Клома розповіла, як змінилася Крісті, Джерід спершу пустив її слова повз вуха, але що далі, то частіше вертався до них думкою і переймався неспокоєм. Мав надію, що, може, ні-

чого страшного там не скоїлося, що то Крісті просто ту-жити за ріднею.

В понеділок уранці автобуси, як завжди, виїхали в поле, і на той час, як почало розвиднятися, Джерід уже займав нову постать. Він вирішив, що кращої нагоди розважити Крісті, аніж свят-вечір, годі й шукати. Дівчина знову стане сама собою, Джерід вірив у це. Він щирим серцем прагнув якось потішити й Крісті, й кожну живу душу, і його обняло радісне збудження, як завжди в чеканні свят-вечора. Сай тільки підозріливо лупав очима, коли Джерід почав мугикати за роботою.

Увечері в крамниці Джерід не обмежився тим, що набрав харчів. Хотів був купити Крісті червоного купальника, але таких товарів сюди не завозили, тож Джерід вибрав для Кломи й Крісті по флакону парфумів, а ще купив ковбойського бриля для Бенні й голубенькі плетені черевички для немовляти. Саєві він узяв чашечки до гоління, його хлопчикові — іграшковий мисливський ріжок, а Берті — жовту панаму. Крім того, купив ще моток рожевих стрічок, пакет червоного гофрованого паперу, три коробки паперових кухликів, козубець яблук, картонку яєць і два фунти в'яленої свинячої грудинки.

Побачивши всі ці закупки, Клома зрозуміла, що Джерід потратив останні гроші, але не стала йому дорікати. Уперше за весь час перебування в Місті Ангелів вона бачила чоловіка щасливим та безтурботним і не хотіла затьмарювати йому радості. Вона покраяла кілька продуктових торбин, обгорнула кожен подарунок рудим папером і перев'язала рожевою стьожкою. Дарунок для Кломи Джерід виніс до повітки і запакував сам.

Джерідова поведінка після вечері спантеличила геть усіх. Він витяг із-за повітки три порожні кошики на квасолі й поставив їх догори дном один на одного, так що вийшло щось на кшталт безверхої ялинки, потім пообгортав їх червоним гофрованим папером. Далі приніс від умивальника балію й увінчав нею химерну споруду. На окремий кошик він поставив козубець із яблуками.

В їхній кімнаті вишикувалась ціла батарея незайманих пляшок — шістдесят вісім штук. Удвох із Бенні вони поносили їх надвір і повиливали вино в балію.

Скінчивши з цим, Джерід повів до імпровізованої ялинки Крісті та Бенні. Збуджений Бенні, хоч ще й не втямив, що до чого, згоряв од нетерплячки; Крісті, однак, іти не схотіла. Джерід заступив їй дорогу назад до кімнати й сказав:

— Сьогодні свят-вечір, Крісті. Будемо святкувати різдво, так, як завжди.

Вона помовчала хвильку, а тоді повільно, немов через силу, промовила:

— То в Західній Вірджинії... буде різдво... Тут немає різдва...

— Неправда, доню,— лагідно озвався Джерід.— Різдво — воно скрізь різдво, і бог не тільки в Західній Вірджинії. У нас буде свято... Буде гарний свят-вечір...

Він міцно стис її за руку.

Клома вийшла надвір з немовлям і, поклавши дитину на перекинутий кошик, дивилася, як Джерід веде Крісті до прикрашеної червоним папером піраміди. Бенні йшов за ними.

— Різдво твоє, Христе бо-о-же наш... Возсі-я ми-рові світ ра-а-до-сті,— заспівав Джерід, і Бенні підхопив — тільки Крісті мовчала.

Люди виходили зі своїх кімнат, цікаво витріщаючись на чудернацьке видовисько. Один по одному, а далі й групами стали наближатись, і собі підхоплюючи колядку, так що незабаром круг піраміди з кошиків утворилося широке співоче коло. Зібрався весь табір. Джерід заворожено дослухався, як злагоджено й гарно звучать сильні негрятянські голоси. Ніколи досі він не чув такого колядування.

А Крісті все мовчала. Раптом, підвівши голову, вона сказала:

— Ти, татку, мною не журися, я того не варта. Вибач мені, татку, я не хочу бути вам тягарем.

Джерід дужче стис її руку.

Проспівавши ще кілька колядок, люди на запросини Джеріда стали черпати з балії вино паперовими кухликами. До яблук черга мала дійти перегодом. І знов над табором та довколишніми полями полинув різдвяний спів.

Ненароком Джерід завважив Джеббо й Клага — ті стояли під прожектором біля східної стіни барака й мовчки спостерігали. Він вийшов із кола і наблизився до них.

— А ви чому не з нами? Сьогодні ж свят-вечір.

Негри здавались розгубленими. Джеббо сказав:

— Містер Кріді нічого не казав ні за які співи.

— Кріді тут нема,— мовив Джерід.— Якщо хочете, прощу до гурту. А втім, воля ваша.

Вони, здавалось, завагались, проте коли Джерід повернувся в коло, Джеббо з Клагом тихцем ушилися до свого автопричепа.

Ніхто не хотів розходитись. Десь аж за північ спів на-решті затих, і люди помалу розбрелися по своїх комірках.

23 Уранці Джерід запрошив на святковий сніданок Берту і Сая з сином. Поки розгортали різдвяні гостинці, Джерід приготував яечню з беконом. Усі почувалися трохи винувато, коли по табору рознеслися пахощі смаженої свинини: решта робітників, як завжди, снідали консервами.

Зразу по обіді до табору приїхав Кріді. Джерід із Саєм сиділи на землі під дверима, коли надійшли Джеббо й Клаг. Джеббо спинився перед Джерідом.

— Містер Кріді велів, щоб дівчина лишалася й ставала до роботи. А йому оддасте дитину.

— Що?! — Джерід схопився на рівні ноги. Що ти сказав?!

— Містер Кріді велів узяти дитину, — повторив Джеббо. — З дівкою він більше діла мати не хоче, можете забрати її назад. Каже, що вона пришелепувата, і жінка з неї негодяща. Не тямить і лягти під тебе до пуття. Я сам спробував, коли містера Кріді не було.

Осатанілий Джерід ринув на чорного велетня, а Сай побіг до себе в кімнату. Джеббо вихопив із-за паса пістолет і з розмаху зацідив Джерідові в голову. Відкинутий ударом до стіни, Джерід невидючими очима втупився в Джеббо й став сповзати на землю.

З кімнати вибіг Сай з різницьким ножом у руці й заступив Джеббо шлях.

— Якщо ти хоч пальцем торкнеш цю дитину, тут тобі й смерть!.. Чув, мавпо смердюча? — і він приставив ножа-ку до горла Джеббо.

Глянувши зизом на довге лезо, Джеббо позадкував.

— Дитину все 'дно візьмемо. Хочеш, щоб тобі за те пискля довбешку рознесли?..

Сай пригнувся, наготувавшись оборонятись:

— Тобі доведеться вколювати мене просто серед табору! Не на болоті, де ніхто не бачить, а тут-таки, прилюдно!..

— Ану, гайда з нами до містера Кріді, а то я з тебе тут зараз решето зроблю!.. — Джеббо націлив на нього пістолет.

Сай випростався, міцно стискаючи ножа:

— Я то піду, але дитини ти не зачепиш, собако. Доки я живий, цього не буде.

Джерід важко зіп'явся на ноги, дивлячись, як Сай у супроводі Джеббо й Клага завертає за ріг барака. Надвір повискакували Клома, Крісті та Бенні з заціпенілими од жаху обличчями. Вимахуючи руками, мов навіжений, Дже-

рід загнав їх назад до кімнати, а сам, тримаючись за стіну, поволікся до повітки.

Під повіткою висів замашний, сталевий рогач до казанів. Джерід зняв його й повільно посунув попід огорожею. Вийшовши з-за барака, вгледів Сая: той стояв перед Кріді, і вони люто лаялись, тимчасом як Джеббо з Клагом стовбичили в Сая за спиною. Кріді також тримав у руці пістолета. Зненацька Джеббо з Клагом схопили Сая попід руки й поволокли до пікапа. Сай видерся і з ножем кинувся на Кріді. Джерід бачив, як Кріді навмання пальнув з пістолета, і Сай важко осів на землю. Джеббо з Клагом підняли його і з розмаху шпурнули в кузов пікапа.

Обливаючись потом, Джерід прокрався за автопрнчеп, щоб лишитися непоміченим. Вихопившись із-за рогу, він прискочив до Кріді; в останню мить той обернувся, і в очах у нього промайнув подив — і тут сталевий рогач опустився йому на голову. Кріді тупо витріщився перед себе й grimнувся навznak. Пістолет упав до ніг Джерідові.

Дзизнула куля й обпалила Джерідові ліве плече. Він упав і, схопивши пістолет Кріді, звів очі: Джеббо замірявся вистрелити вдруге. Джерід хапливо прицілився й натис на гашетку — куля влучила Джеббо в праву руку. Негр упустив пістолет і позадкував.

На мить Джерід укляк, відчуваючи, як під сорочкою цебенить гаряча кров. Потім звівся на ноги й посунув на Джеббо та Клага.

Віч-на-віч із дулом пістолета, що скакало у тремтячій руці, та з несамопитим поглядом Джеріда Клаг не витримав — одступив на крок назад і вереснув:

— Я не винен!.. Йй-богу, не винен!.. То все містер Кріді!..

Джеббо мовчки стежив, як тремтить пістолет у Джеріда в руці.

Джерід повернувся до нього:

— А тебе, Джеббо, треба порішити на місці. Не можна, щоб така погань, як ти, ходила по світу. — Він націлився у голову чорному велетневі й ураз завагався, немов обмірковуючи щось. Нарешті опустив зброю: — Слухайте мене уважно. Зараз ви вийдете за браму й побіжите і будете бігти як ошпарені до самого Хомстеда не озираючись. Ясно?

Клаг згідливо закивав головою. Джеббо ж, не ворухнувшись, кинув:

— Ти здурів, білий!..

Джерід підняв пістолета й вистрелив. Куля одірвала Джеббо клапоть шкіри од черевики. Негр відскочив і ки-

нувся за Клагом до брами. Джерід дивився, як обидва щодуху тікають путівцем до шосе.

З-за рогу барака вискочив Бенні й прожогом кинувся до батька, істерично вигукуючи:

— Татку, тебе поранило? Поранило, так?..

Джерід заспокійливо поплескав сина по плечу.

— Бенні, біжи чимдуж до крамниці, хай подзвонять у поліцію офіцерові Драммонду, помічникові шерифа. Скажи, щоб негайно їхав сюди і щоб швидко викликав, бо тут є поранені. Зробиш, синку? Мерщій тільки.

— Зроблю, татку. Я враз.

Бенні стрімголов вилетів у ворота і, стинаючи кут, погнав до шосе навпрошки через поле.

У голові Джерідові стугоніло. А ще — нестерпно боліло поранене плече. Та він лиш міцніше зціпив зуби. Провівши Бенні поглядом, підійшов до розпростертого долі Кріді. Той не ворухився. Джерід переступив через цю гору сала, сів Кріді вєрхи на груди й наставив пістолет просто йому в обличчя. Рука затремтіла дужче, коли він поклав палець на гашетку.

І тут позаду розлігся крик:

— Містере Джею! Містере Джею!..

До нього повз Сай. Джерід був уражений, він-бо гадав, що того вбили.

— Не треба, містере Джею!..— кричав Сай.— Не стріляйте, не треба! Облиште, прошу вас!..

Зненацька, стискаючи руків'я пістолета, Джерід пригадав, як Сай колись був застеріг його: «Зрештою ви наброїте такого, чого звичайно зроду б не зробили». Він кинув пістолет на землю й підійшов до Сая.

Сорочка на грудях у негра просякла кров'ю. Джерід схилювся над ним і спитав:

— Рана небезпечна?

Сай через силу спробував усміхнутися:

— Краще б, звісно, її не було зовсім. Але брехня, вичухаюсь. Я чорний, я живучий.

Джерід зазирнув йому в вічі:

— Коли все це минеться, Саю, почнімо щось разом, гаразд? Яке-небудь діло, вдвох.

— Воно б добре,— ледь вимовив Сай.— Тільки ж на яке діло ми годні, хіба помідори збирати?..

Джерід обхопив Сая руками й спробував підняти. Гострий біль пронизав поранене плече, але Джерід таки зумів доволокти негра до кімнати і втягти на лежак.

Навпроти під стіною сиділа Крісті, стискаючи в обіймах ганчір'яну ляльку — подарунок Джефа Біллінгса на-

передодні від'їзду з Західної Вірджинії. Джерід обернувся до дочки:

— Крісті, прошу тебе, займися Саєм, поки Бенні викличе швидку.

Крісті не відповіла — здавалось, вона взагалі не бачить Джеріда. Тільки глибше забилася під стіну, ще дужче тиснучи до себе ляльку.

— Крісті! — крикнув Джерід. — Чуєш чи ні? Поможі Саєві!..

В очах їй заграв божевільний вогник і зненацька, зірвавшись з місця, вона дико заверещала й кулею вилетіла геть.

Спотикаючись, Джерід вибрався надвір шукати Клому. Дружина з дитиною на руках сиділа долі по-турецькому й співала, розгойдуючись із боку на бік:

— Хри-стос ро-див-ся... Бог во-пло-тив-ся... Анге-ли спі-ва-ють... Ца-а-ря ві-та-ють... Чу-да, чу-да по-ві-да-ють...

Якусь мить Джерід ошаліло дивився на неї, немов уздрів примаду.

— Кломо... Що з тобою, Кломо?.. — боязко запитав.

Вона глянула на нього, не впізнаючи, й промовила:

— В Західній Вірджинії зараз сніг. Дітям буде важко до школи добиратися. — І знову стала розгойдуватись і співати: — Гей... Хри-стос родився... гей... Христос родився... гей... Христос родився... Ангели співають...

Джерід укляк біля неї, і з грудей йому вихопився крик:

— О боже мій! Боже милосердний!.. Що я накоїв! Що я накоїв!..

Усе ще не вірячи своїм очам, він дивився на дружину, боячись простягти руки й торкнутись до неї чи до немовляти — і нараз скажена лють засліпила його. Він схопився й кинувся вздовж барака, не помічаючи людей під стіною, настраханих і розгублених таборян, що, збившись у купки, проводжали його поглядами. Вскочив у червоний автобус, завів мотор і дав задній хід, — стара таралайка задиркотіла і з-розгону, на повній швидкості ввігналася в автоприцеп, перекинувши його на бока.

Джерід знову дав задній хід, розвернувся і помчав на північну огорожу. Автобус ударив у грубу дротяну сітку і відскочив. Паркан захитавсь і повалився.

Джерід виліз з автобуса і, мов сновида, рушив до пікапа, дивлячись перед себе осклілими з болю очима. В голові стугоніло, аж здавалось, вона от-от репне. Він завважив Кріді — той зумів відповзти і сидів тепер, привалившись до свого «Марка IV», але очі, як і раніше, мав заплющені.

Підійшовши до пікапа, Джерід шарпнув накривку бензобака й метнув усередину запаленого сірника. Вибухом його відкинуло вбік. Над машиною здійнявся вогненний гриб.

Розпластавшись на землі, Джерід із холодним серцем дивився на пожежу, потім підвівся і через браму вийшов у поле. Видер із корінням кущ помідорів і пожбурих його геть, потім ще і ще, жбурляв і жбурляв їх з усього маху. Так він ішов уздовж ряду, а за ним летіли в повітря понівечені кущі, аж доки не розітнулося виття поліційної сирени. Пронизливий звук отямив Джеріда — він крутнувся й рушив назад.

Карета швидкої допомоги їхала слідом за поліційною машиною. Спереду, поруч із помічником шерифа, сидів Бенні. Джерід відступив убік, машини промчали повз нього, в'їхали в табір і зупинились. У вічі Джерідові, який з останніх сил заквапився до швидкої, бурхнула біла курява.

Тримаючись за передні дверцята, він сказав у машину: — Мій друг у десятій кімнаті, поспішіться. Його тяжко поранено.

Відчув, як навалюється темрява, — і гримнувся на землю.

Коли він розплющив очі, то побачив схиленого над собою лікаря швидкої. Збоку стояли помічник шерифа і Бенні.

— Як мій товариш? — спитав Джерід.

— Дісталось йому добряче, — мовив білий халат, — але повинен би вичухатися.

— А Кріді?

— Це той здоровило?

— Так. Він помер?

— Чого б то йому помирати! Може, виявляться поломи черепа, але таке нам не первина. Ми таких щодень стосами з цих таборів вивозимо. Ну, а за голову він завтра таки подержиться, то вже напевно. Нічого не скажеш, славно ви, хлопці, тут поколядували.

Помічник шерифа схилився над Джерідом:

— Буде йому від чого й без полемів хapatися за голову. Ваш син повторив мені все, що ви тоді розказували, а тепер, може, й інші заговорять. Кріді за все відповідь, і за кулю, яку всадив у вашого друга, теж.

Але на Джеріда ця звістка не справила жодного враження. Ні Кріді, ні Місто Ангелів його більше не обходили, не тішила навіть думка, що на Кріді чекає розплата, — він радий був тільки, що не вчинив убивства.

— То байдуже,— зронив Джерід напівпритомно.— Таких, як він, усюди хоч греблю гати...

Помічник шерифа знову схилився до нього:

— Про родину свою, як і про всіх, хто лишається в таборі, не турбуйтеся. Я пришлю сюди працівників із соцзабезпечення, вони зроблять тут лад.

Бенні підступив ближче до батька:

— А що ж ми тепер, татку? Що ми робитимемо далі?

— Не знаю, Бенні,— через силу вимовив Джерід.— Просто не знаю, що тобі й сказати. Може, та фруктова ятка ще десь чекає на нас, а може, доведеться вертатися в гори, і я піду на шахту. Якось уже влаштуємось. А тим часом мама, малюк і Крісті лишаються на тебе. Поки мене не буде, за них відповідатимеш ти. Чуєш, синку?

— Я все зроблю, тату,— сказав Бенні.— Я догляну їх, не турбуйся.

Джерід відчув, як його піднімають на ношах у карету швидкої. Він стис сина за руку й благально мовив:

— Прошу тебе, Бенні! Вони ж зараз зовсім безпорадні.

Блимаючи сигнальними вогнями, машини промчали по путівцеві й виїхали на шосе. Дехто з натовпу, що юрмився під баракком, почвалав назад до себе в кімнату.

Решта обережно посунули до воріт. Якийсь час люди стояли мовчки, озираючись на барак, на повалену огорожу, на обгорілий корпус пікапа, який іще курився,— а тоді непевно рушили по дорозі. І раптом стрімголов кинулися бігти просто через поле до шосе, аж земля задвигтіла у них під ногами.





Мануель С. Олівелья

Я БАЧИВ НІЧ



*Я споглядав річки,
Старі і темні, крізь вік Землі.
І разом з ними, такими старими й
похмурими,
Моє серце ставало глибшим.*

Ленгстон Х'юз

Віза в США

Коли на залізничній станції в Мексичі я вискочив з таксі, було вже запізно, щоб потрапити на поїзд, який віз мексиканських журналістів, запрошених урядом США на випробування атомної бомби на острові Бікіні. Так закінчилось моє багатоденне клопотання про дозвіл приєднатися до цієї групи як представникові мексиканського журналу. Дим з локомотивної труби, побаченої здалік, зачепив у мої душі чутливу струну — любов до мандрів. Я не шкодував, що не буду серед присутніх на атомному експерименті, який свого часу обвугливі тисячі людських істот у Хіросімі й Нагасакі. Більше, ніж культ смерті, мене цікавило життя американського народу, який я полюбив за творами Уолта Уїтмена і Ленгстона Х'юза. Ваш слуга творчий, вічний мандрівник, внаслідок спілкування з войовничим мексиканським народом змінив свій підхід до життя. Якщо раніше мене приваблювали маршрути й пейзажі, то тепер об'єктом моїх відкриттів стала людина.

Мандрівка до Сполучених Штатів давала мені змогу прилучитися до багатого життя американців. Жадова пригода, яка підсилювала мій ентузіазм, змушувала мене думати, що така подорож буде набагато легшою, ніж перетинати хребти центральноамериканських Кордільєр. Та вся ця ілюзія зникла, коли я дізнався, що було надто пізно; щоб приєднатися до групи репортерів, які відбули до Сполучених Штатів.

Через кілька днів мені трапилася ще одна нагода вирушити на Північ, якщо пощастить... Американські землевласники, в яких війна забрала тисячі працівників, потребували допомоги мексиканських селян для збору нового врожаю на великих південних плантаціях. Ще не зовсім чітко все уявляючи, я з'явився перед директором журналу «Маньяна» доном Рехіно Ернандес Льерго.

— Скажіть, — запитав я його, — як ви дивитесь на те, щоб я супроводжував мексиканських наймитів, які вирушають у Сполучені Штати?

Кмітливий розум директора швидко захопився за мою пропозицію. Він умить оцінив вагу майбутніх нарисів про злигодні співвітчизників, що наражаються на ризик у такій похмурій і чужій країні, як Сполучені Штати, і відразу ж відповів мені:

— Яким чином ви плануєте цю мандрівку?

— Дуже просто, ви оплачуватимете мені статті, які я надсилатиму. А решту я беру на себе.

— Гаразд.

— Та є одне але,— сказав я боязко.

— Яке? — запитав він з властивою йому відвертістю.

— У Мексичі я нелегально,— повідомив я і розповів йому про ті пригоди, що спіткали мене, коли я перетинав кордон країни. У нього викликали захват ці факти моєї біографії, які я приховував, щоб не ускладнювати мого співробітництва у мексиканських журналах. Донові Рехіно сподобалась моя втішна історія, і він великодушним тоном сказав:

— Ходімо зараз зі мною, і я допоможу вам владнати справу з паспортом, щоб ви могли просити візу в північно-американському консульстві.

У його чудовому червоному автомобілі ми відразу ж прибули до канцелярії урядового секретаріату всього за кілька кварталів від редакції «Маняна». Дон Рехіно, привчений оббивати пороги офіційних установ, випередивши мене, певно попрямував до своєї мети, він незворушно проходив перед здивованими обличчями брамників та відвідувачів, які, кинувши погляд на мого директора, заздрісно втуплювались у мене. У глибині канцелярії сидів урядовий секретар. Мій директор зупинився біля нього і замість того, щоб потиснути руку, почав удавано гудити:

— Ви зовсім не старанний охоронець кордонів батьківщини, і я прийшов вам це довести.

На обличчі чиновника з'явилася посмішка. Він був трохи здивований несподіваним звинуваченням свого друга і лаконічно відповів:

— Доведіть це.

— Цей сеньйор,— сказав дон Рехіно, показавши на мене,— два роки тому нелегально проник у країну. Відтоді він живе тут, і жоден з ваших чиновників не турбував його, хоч він і інкогніто, бо пише в наших газетах, працював для кіно і таке інше.

Тільки тепер очі секретаря вперше вп'ялися в мене з підозрою. Невиразке почуття, відоме мені з попереднього досвіду спілкування з еміграційними властями, змусило мене затрепетати. У цю мить я відчув себе злісним по-

рушником законів, останнім негідником. У мене з'явилося велике бажання покаятись. І коли чиновник запитав, чи правда, що оце сказали про мене, я ствердно нахилив голову не без удаваної посмішки. Я вже відчував, як весь тягар мексиканського закону падає на мої плечі, плечі людини, яка в усьому зізналася, коли раптом секретар вигукнув:

— Я визнаю себе винним. Надалі я обіцяю вам, Рехіно, охороняти краще, щоб подібний випадок не повторився.

— Я не вірю в це! — ввернув я, отямившись.

Очі чиновника розширилися з подиву, що я беру під сумнів його здібності. І навіть мій хрещений здавався розгубленим. Тоді я вніс ясність у свої слова.

— Я не сумніваюся, що ви й надалі перешкоджатимете нелегальним емігрантам проникати в нашу країну, але не заборонятимете народові Мексики дозволяти чужоземцю жити в цілковитому спокої, надаючи всі блага, як він учинив зі мною.

— Ви маєте рацію, мій народ дуже гостинний.

У такий спосіб я зміг легалізувати свій паспорт і попросити візу для поїздки до Сполучених Штатів.

Переселення

З портативною друкарською машинкою, деякими хірургічними інструментами, що їх мені подарував мій друг медик, та дещицею грошей за продані репортажі я вирушив з міста Мехіко в напрямі Сан-Луїс-Потосі¹, де збирались всі наймити, які вирушали до Сполучених Штатів. Уже стемніло, коли я прибув у це місто. Не милуючись його колоніальною архітектурою, я заходився розпродувати хірургічні інструменти, щоб поповнити зубожілі фінанси. Я відвідав кілька провінційних консультацій, що відрізнялись одна від одної лише портретами старих патріархів медицини або вигорілими естампами зі схемами внутрішніх органів людини. Медики, кинувши презирливий погляд на розрізнені інструменти: якісь щипці, розібране дзеркало гінеколога і сам не знаю які ще реліквії, мало не виганяли мене звідти.

Мені хотілося знайти молодого лікаря, якому могло б стати у пригоді це хірургічне знаряддя. Вже пізно ввечері я відвідав одного, що здавався мені багатим, оскільки він, крім шикарного автомобіля, що стояв біля входу в

¹ Сан-Луїс-Потосі — штат у Центральній Мексиці.

будинок, мав солідну консультацію і служницю-дівчину, напрочуд гарну в костюмі медсестри.

— Повідомте лікареві, що його хоче бачити колега,— сказав я сестрі, ховаючи своє залізниччя від її допитливих очей. Вийшов останній пацієнт, і лікар з утомленими очима прийняв мене. Мое становище здавалося жахливим, коли я помітив, що він поспішає, а надто, як побачив багатющий інструментарій, що виблискував під склом. А проте увага, виявлена до мене, була більша, ніж я міг сподіватися. Відчувши щирість у словах лікаря, я посміхнувся і звернувся до нього зі своєю смішною пропозицією, порівнюючи те, що приніс, з його чудовим хірургічним набором.

— Як я розумію,— сказав я, показавши йому свої дрібнички,— ви не зможете мені допомогти вирушити у Сполучені Штати.

— Помиляєтесь, лікарю,— відповів він після того, як я коротко розповів про свої медичні знання та мету поїздки.— Можливо, я зможу допомогти вам. А американські лікарі, які займаються оглядом наймитів, мої вірні друзі, і я попрошу, щоб вони сприяли вашій поїздки як журналіста-спостерігача.

Дуже рано у підвалах на площі Бою Биків у Сан-Луїс-Потосі я приєднався до армії селян, що прибули з усього північного району Мексики з надією вирушити у країну, яку вони вважали землею обітованою.

Я не вперше опинився серед мексиканських селян, але постава цих голубооких білих північан майже двометрового зросту змусила мене пригадати «Лос дорадос»¹ Панчо Вілья, чії селяни сіяли жах серед американців на догогах.

— Я з Коауїли².

— Я прибув з Монтеррея³.

— Мені казали, що прибудуть люди з пониззя.

— Неправда, сюди вирушають люди тільки з Півночі.

— Ми із Сакатекаса⁴, згодні на будь-яку роботу.

Я дуже уважно дослухався до їхньої розмови. В одній групі я почув про хитрий викрут. Себастьян Сапата, хлопець не повних п'ятнадцяти років, карячкуватий кремез, зізнався своєму другові, як у нього з'явилися мозолі на долонях:

— Два дні я змазував руки негашеним вапном, а тоді

¹ Дорадос — до революції в Мексиці 1913—1915 рр. так називали штаб відомого партизана Панчо Вілья.

² Коауїла — штат на півночі Мексики.

³ Монтеррей — північний штат Мексики.

⁴ Сакатекас — штат у центральній частині Мексики.

встромив їх у воду з галунами. Подивись, я схожий на старого землероба!

Себастьян був наймолодший син у селянській сім'ї з Сальтільйо¹. Троє його старших братів перебували за кордоном: один з них воював під американським прапором, а двоє інших наймитували в Каліфорнії.

— Моя мати не хотіла, щоб я їхав, оскільки вдома залишалась тільки сестра. Дуже шкода, але я не можу відставати від моїх старших братів.

Я довго спостерігав за ним, поки не переконався, що він усе-таки дитина, хоча через свої попечені вапном руки з огрубілою від галунів шкірою здавався дорослим і загартованим на польових роботах.

Один рудобородий чоловік запитав:

— Це правда, що компанія видає авансом одяг після укладення угоди? На мені тільки цей одяг.

Я уважно прислухався, щоб почути відповідь, але ніхто не зміг йому нічого сказати.

Площа Бою Биків наповнювалась селянами, і в мене склалося враження, що організовувалось велике військо. І що Мексіка віддавала найдужчих синів для великої битви. От тільки ворог людуства завжди залишатиметься невідомим. Ті люди ніколи не побачать його обличчя. І поступово, як кров витікає по краплині, зникатиме з них сила. Її заберуть великі плантації апельсинів, персиків, груш, яблук, де й подінеться їхня селянська мужність після повернення в Мексіку, якщо вони повернуться; колишні наймити шкодуватимуть, що продавали свою кров і молодість за жменьку доларів,— зовсім не те багатство, з яким вони мріяли повернутись на рідну землю.

— Це вже вчетверте я вербуюсь наймитом,— почув я від людини зі слідами втоми на обличчі.— Першого разу мене завернули, оскільки з'ясували, що я ще дитина. Я знову приїхав через рік, змінивши ім'я, і працював доти, поки не надвередив печінок. Лікарі сказали, що я забагато п'ю, і відіслали перечекати тут. Втретє мені вдалося зібрати трохи доларів, але батькова хвороба забрала і їх, і його життя. Тепер я самотній, і хоч як мені буде погано, я більше не повернуся.

Чекаючи на лікарів, я завів розмову з одним з американських чиновників, які відали вербунком. Я відрекомендувався йому журналістом, зацікавленим супроводжувати наймитів до їхнього місця роботи в Сполучених Штатах. Він відповів, що не заперечує проти моїх намірів, але

¹ Сальтільйо — штат на півночі Мексіки.

тільки в Керетаро¹ його начальство зможе дозволити здійснити мої плани.

— А поки що ви можете ставити мені будь-які запитання, що вас цікавлять,— додав чиновник дуже люб'язно.

Я залишився спостерігати за медоглядом, що його відбували наймити. Це було те єдине, що мені дала рекомендація молодого лікаря, оскільки його американські колеги, троє молодиків, не зрозуміли змісту перекладеного їм листа і не хотіли морочити собі голови моїм проханням. Як мене поінформували, цим лікарям, шойно звільненим зі своїх постів на фронті, снилися кошмари, і ночами вони схоплювалися з моторошними криками, проклинаючи війну.

Бідною англійською мовою я пояснив їм, що хотів би бути присутнім на медогляді. Без усяких заперечень мене впустили у підвал, що інколи правив за консультацію. Цілий ряд голих тіл, не дуже струнких, але сильних і грубих, вишикувався біля стіни. Лікарі були у білих штаних, без сорочок, у рукавичках — один оглядав рот, пахву і анальний отвір; другий — легені, а останній вислуховував серце. Протягом усієї процедури вони перекидалися найнеобхіднішими на огляді словами. Наймити вже знали їх, наслухались на попередніх оглядах, і знали, як їм треба повертатись, коли лікарі вигукували:

— Відкрити рота!

— Встати!

— Нагнутись!

Кожен наказ селяни виконували боязко, надто коли їм треба було нагнутись для огляду промежин, бо неохоче сприймали огляд передміхурової залози. І тоді лунав гнівний і буркотливий оклик лікаря:

— Нагнутись! Не будь дурнем! Нагнутись!

Не зважаючи на свою бідну іспанську мову, лікарі вже засвоїли образливі слова, але й вони інколи були безсилями перед упертим креольським опором, викликаним темнотою і чоловічою гідністю. Для них, грубих приборкувачів коней і гордих ковбоїв, цей акт був принизливим, а американському лікареві їхній опір здавався свідченням тупості.

Дібраний контингент мав приєднатися до інших у Керетаро. Багато людей прийшло на залізничну станцію, щоб попрощатися з родичами, що від'їжджали. Дружини, матері, діти, батьки й брати бажали всіляких успіхів своїм родичам. Я не почув з їхніх вуст жодного доручення. Ніхто не чекав ніяких подарунків, ті, хто проводжав, три-

¹ Керетаро — штат у центральній частині Мексики.

вожився за тих, хто від'їжджав, за їхню сумнівну долю, що затьмарювалась війною. Родичі усвідомлювали, що вони безсилі зупинити цей міграційний потік, спричинений притягальною силою долара.

— Прощай, сину мій, не забувай своєї старенької.

— Брате, тільки-но мені виповниться вісімнадцять, я відшукаю тебе там.

— Не забудь віддати хлопчика до школи!

— Дивись, щоб корова не здохла!

Поїзд набирив швидкості, уриваючи болючі спазми прощання. Всередині мого вагона почали зникати тіні на обличчях людей, і якась гітара допомогла піснею, що народилася сама собою, розрядити драматичний момент у житті цих північан.

Якби Аделіта пішла з іншим,
я б шукав її на землі та морях...¹

Голосів поступово більшало, вони зливалися водно, вносячи свою тугу в гуртовий спів. Паровоз із неймовірним гуркотом проходив по передмістю, і веселі прощальні вигуки линули з вікон, дворів та вулиць, напевно, як у ті часи, коли проводжали військо Панчо Віллі. Коні ставали дибки, і вершники намагались триматися у сідлах під ливом глузувань, що доносилися з вікон поїзда:

— Зараз його звалить!

— Тримайся, друже!

— Коняко, дай спокій цьому верхівцеві!

Цілий день ми їхали, зігріваючи душу співом. Я не чув, щоб хтось журливо згадував хвилини прощання. Всі кріпилися, мовчазно гасячи смуток. Надвечір поїзд прибув до Керетаро, і здалеку ми побачили силу-силенну людей, які чекали на поїзд. Не встигли ми зійти, як ще один ешелон із сотнями наймитів рушив на північ. Я дізнався, що сьогодні відійшло ще два поїзди, заповнені селянами, і тільки тоді усвідомив наслідки: Мексіка знекровлювалась.

Людське стадо

Я підійшов до начальника контрактації. Це був північноамериканець ацтекської крові, який хизувався своїм мексіканським походженням, щоб прихилити наймитів, а

¹ Мексіканська народна пісня часів революції 1913—1915 рр.

насправді за складом свого розуму був стовідсотковий янкі. Мої наміри пробудили в ньому навіть деякий ентузіазм, він розмірковував, удаючись до гучних патріотичних фраз про політику «доброго сусідства» та про те, як приємно, що представник мексиканської, а отже, й південноамериканської преси теж буде присутній; у такий спосіб, мовляв, компанія виявляє якусь турботу про наймитів. Начальник контракції навіть не підозрював, скільки клопоту завдасть йому присутність журналіста у конвої. Та незабаром він переконується у своїй недалекоглядності.

Того-таки вечора я спостерігав за дедетизацією селян. Величезний гучномовець переказував інструкції начальників своєму персоналові.

— Контингент із Сакатекас, приготуватись до від'їзду!

— Контингент з Гуанахуато, вдягатись!

— Контингент із Сан-Луїса, входить через двері номер вісім!

Почувши команду, всі завербовані із Сан-Луїса замешкали і з дитячою радістю побігли через подвір'я, обгороджені колючим дротом. Оскільки я не хотів прогавити жодної подробиці вербунку, то вирішив не розлучатися з тим контингентом, чії перші кроки мені випало спостерігати. Начальник вербунку наблизився до воротаря і, підкликавши мене, улесливо сказав йому:

— Дозвольте зайти цьому сеньйорові, він репортер відомого мексиканського часопису,— а тоді, звертаючись до мене, повідомив: — Нам уже не треба обстригати наголо людей, щоб запобігти появі нужі. Тепер трохи порошку ДДТ — і чистота забезпечена!

Я зайшов останнім в одне з приміщень, що являли собою довгі зали з низькою стелею та кількома рядами лав без спинок. Перелякані наймити шикувалися в ряд, соромлячись того, що їм треба буде робити. Коли ті п'ятсот чи вісімсот чоловік, що прибули із Сан-Луїса, заповнили зали, через мегафон пролунав солодкавий голос начальника, що розмовляв зі своєю конторою.

Чоловік цей чудово знав психологію латиноамериканського селянина і почав з жартів, що заспокоювали бунтівні душі. З гучномовця я почув історію про селянина, який не марнував часу, працюючи на північноамериканській апельсиновій плантації, а стежив за тим, як доглядати дерева. Повернувшись у свою країну, селянин зібрав дітей і розповів їм про все, чого навчився, щоб вони робили так само на мексиканській землі. Через рік їхні апельсини були кращі за північноамериканські.

Цей анекдот на сто відсотків фальшивий, але він досяг

своїєї мети, пробуджуючи почуття власної переваги в бідних наймитів.

— Кожен з вас зможе повернутися у свою країну землеробом, навчившись вирощувати яблука на землях, де сьогодні росте лише тунас¹.

На похмурих обличчях наймитів з'явилися посмішки, вони інстинктивно замахали руками, зохочуючись розпочати діяльність.

Та нове повідомлення змусило їх нахмуритись:

— Закон буде непохитний щодо питущих. Ледарів відпродажуватимуть у їхню країну. Кожен має суворо додержувати відповідних приписів.

Після кількохразового нагадування, що одяг слід покласти на лаву перед собою, було дано вказівку роздягтися догола. Незабаром з'явилося шість чоловік із розпилювачами ДДТ і повіли всіх людей хмарою інсектициду. Непередбачений душ викликав загальний сміх: люди, одяг, черевики, сандалі — були просякнуті смертодайним порошком. Всі сміялись, мов великі діти, побачивши себе пофарбованими в біле. Диявольський порошок потрапляв у горло тих, хто реготався, спричинюючи сильні напади кашлю.

— Нічого боятися. Порошок знищує тільки нужу й зовсім не шкодить людині, — лунав з гучномовця голос начальника вербунку.

Незабаром усі були оброблені ДДТ і, кашляючи та струшуючи порошок з одягу, по команді стали сідати у поїзд, що їх чекав. Через дві години після прибуття в Керетаро нас повезли поїздом, що вночі відкривав нам шлях за кордон.

Два дні я споглядав тяжку драму людей у залізничних вагонах. Вони терпіли без нарікань безсонні ночі, спеку, задуху, куряву величезних піщаних пустель. Але все це було принизливим для людини.

Що ж до використання ДДТ — продукту найпередовішої цивілізації, то все це нагадувало середньовікову картину в глибині галери, напхом напханої людським стадом. Дарма що ці сучасні каторжани сміялися, співали, раділи, з'їдаючи вперше в житті сандвіч із шинкою.

Керівники конвою зовсім зі мною розцуралися. Я підозрював, що то робота начальника вербунку, який залишився в Керетаро. Всілякими способами я намагався повернути їх до себе, щоб дістати рекомендацію для переїзду до кордону. І хоч мав візу на річне перебування у

¹ Тунас — плід кактуса, опунція.

Сполучених Штатах, проте знав зі свого невеликого досвіду, що коли для туриста, гостя Мексики, потрібно п'ятдесят доларів, то для іміграції в країну доларів не обійдешся й тисячею. Те, що я журналіст, давало мені змогу супроводжувати наймитів до місця їх призначення і трохи полегшити свій шлях.

Керівний персонал почав криво дивитися на мене через моє братання з наймитами. Я спав, як і вони, на твердій дощатій підлозі вагонів, серед їхніх теплих і спітнілих тіл, що тряслись, мов грона, у хисткому вагоні. Вночі лунав свисток від одного кінця поїзда до другого, а тоді — голос, який вимагав тиші та сну. І відразу ж ушухали розмови про мексиканську землю, де ми ще перебували, і пісня, що досі звучала натхненно, романтично. У мене було враження, що ми їдемо у бронепоїзді до окопів війни.

З валізами на землі

Перед тим, як поїзд підійшов до Сьюдад-Хуарес, один із чиновників компанії попередив мене, що в цьому місті я повинен зійти. Я пояснив не зовсім переконливо, що моя газетарська місія починається саме після переїзду кордону.

— Шкодую, — сказав північноамериканець, — але в мене є розпорядження залишити вас тут.

Я зрозумів, що на цих словах закінчилась «політика добросусідства» начальника вербунку з Керетаро. Він запевняв мене, що моя присутність буде дуже приємна для компанії. Те, що я побачив дорогою з Керетаро в Сьюдад-Хуарес, не вкладалося в голову; мексиканських селян вислали в залізничних фургонах. Такого уряд Північної Америки ніколи б не допустив щодо своїх білих громадян. Але все це було лише початком дискримінації, оскільки після прибуття на плантацію, за словами деяких робітників, які вже побували у Сполучених Штатах, перед ними виростала невидима стіна, що забороняла спілкуватися з робітниками янки та їхніми сім'ями. Селянам дозволялося спілкуватися тільки з неграми, і навіть у тих відчувався дух сепаратизму. Це була та кольорова «лінія», яка незабаром по той бік кордону набере чинності для мексиканців. Було цілком зрозуміло, що журналіст із Мексики не міг бути бажаним для північноамериканських фруктових компаній.

Коли я спробував наполягати, щоб і далі супроводжувати конвой, чиновник нахабно пояснив:

— Ви не фігуруєте у списках законтракованих. Якщо

хочете супроводжувати нас, користуйтеся власним транспортом.

Я піднявся у вагон, де були мої пожитки, розуміючи, що настав край моїм журналістським пригодам. Наймити, які подружилися зі мною, дуже шкодували, що я залишаю їх, і слова прощання ще довго лунали з вікон вагонів, поки я не зник на вулицях поселення.

Сьюдад-Хуарес був змішаним містом: наполовину мексиканським, наполовину американським. На головній артерії, тій, що пролягла через міжнародний міст над Ріо-Браво, повсякчас звучали як англійська, так і іспанська мови, добре зрозумілі всім. Кілька міжнародних автобусів прямували із Сьюдад-Хуарес в Ель-Пасо¹ по американському березі річки. Оголошення і вивіски були написані здебільшого однією мовою. Долар переважав над песо при комерційних операціях, водночас можна було користуватись і мексиканськими грошима. По обох тротуарах величезний похід рас відбувався без обмежень: негри, білі, індіанці, мулати й метиси, та за мостом, після переходу американського кордону, расові групи відособлювались, і кожна прямувала своїм шляхом. Це напружене відособлення, здавалося, сковувало ноги й думки. Уже перебуваючи в Сьюдад-Хуарес, я зміг зрозуміти це незручне становище. Негри із Сполучених Штатів мали звичку всамітнюватись у буфетах та ресторанах, куди приходили тільки люди їхньої раси або мексиканці, а білі збиралися в інших місцях.

В одному з таких барів я вперше побачив групу негрів, що танцювали під звуки власної музики. Захоплення ними, братами моїми, не давало спати мені всю ніч. Я був серед здорових і міцних негрів, усі їхні пори дихали радістю життя. Якийсь внутрішній ритм надихав усі їхні рухи: манеру тримати сигарету, носити капелюх, поправляти комір сорочки, їхні жести в танкові й під час співу. Музика, свінг та блюз, здавалося, розпалювали їхню чуттєвість і сентиментальність, впливали на них більше, ніж ковтки віскі та пива, що їх вони залюбки пили.

Я уважно приглядався до тих, хто вирізнявся серед інших. Один смаглий хлопець з великими очима і рівним волоссям особливо мав успіх у жінок. Той юнак — йому було не більше, як двадцять років — володарював над усіма офіціантками і, крім того, палко цілував одну мексиканку. На світанку він уже вимахував кинджалом перед іншим негром — набагато вищим і дужчим за нього, той

¹ Ель-Пасо — місто на півдні США.

стримував свої котячі рухи та силу, що дрімала в його м'язах, перед блискучим лезом кинджала свого супротивника, схожим на срібну луску серед спідниць кричущих жінок.

Залізні ворота

Назавтра, спозарання, я підійшов до контори, що займалася питаннями іміграції. Вона була поряд із постом на території Сполучених Штатів. Наївно сподіваючись перебороти всі труднощі від'їзду, я взяв із собою багаж, але тут, у консульських тенетах, я зіткнувся ще з більшою тупістю, ніж міг собі уявити. Перший чиновник, окинувши мене поглядом, відіслав до старшого. Це був товстун, невисокий на зріст, із великим обличчям та пронизливими очима, вдягнений у звичайний одяг. Він здивував мене своїм звертанням на «ти» та невдоволенням бурчанням.

— Куди ти їдеш?

— Я журналіст і їду за завданням.

Його поведження ні в чому не змінилось після моєї відповіді, яка здавалась мені чудовою візиткою. Він знову подивився на паспорт, який тримав у руках, вивчаючи пальцями й очима надруковані карлючки. У мене була готова відповідь на будь-яке запитання щодо ієрогліфів на моєму паспорті, та жало виткнулося з найуразливішого боку.

— Скільки в тебе грошей?

Я знав, що іміграційні чиновники не тільки запитують про гроші, а й вимагають показати їх. Було б помилкою брехати, і я відповів:

— Доларів п'ятдесят...

— Я дам тобі візу тільки на півроку, а для цього потрібно щонайменше шістсот доларів.

Від математики мене завжди кидало в жар; у цих підрахунках я не зрозумів жодної цифри. Я відповів заготовленою фразою, вважаючи, що ввернув її вчасно:

— Мої витрати в цій країні покриваються коштом мексиканського журналу, який я репрезентую. Прочитайте цього листа.

— Я вже дивився і побачив, що це лист, а не чекова книжка.

— Але там зобов'язуються...

— Зобов'язуватись легше, аніж надсилати. Ти не можеш прибути в іншу країну з п'ятдесятьма доларами. Та, враховуючи, що ти журналіст, я вимагаю від тебе тільки

сто, і тільки в разі, якщо журнал бере на себе відповідальність.

— Адже журнал...

— Це мій клопіт, а ти шукай сто доларів,— сказав мені товстун сухим тоном, що не допускає заперечень.

Я повернувся назад, пройшовши весь міст зі своїм багажем на плечі. І хоч справи мої ускладнились, я все-таки був задоволений, що заперечення прибрало конкретної форми: двісті п'ятдесят мексиканських песо. Я знову повернувся в готель, де влаштувався напередодні; вибачившись, звичайно, перед господарем за такий швидкий поворот.

— Перекрили дорогу? — прозвучало скоріше ствердно, ніж запитально.

— Так, я прийшов просити вас зберегти ці речі, поки я не повернуся.

— Гарзд, давайте,— і цей добряк, узявши мою валізу та друкарську машинку, поніс те добро у комірчину, що й була конторою. Вийшовши звідти, господар запитав мене наспростець:

— У вас є накладна на друкарську машинку?

— Ні,— відповів я трохи розгублено.

— Її не дозволять провезти без накладної. Я багато разів бачив таке.

Ту ж мить у мене промайнула думка, і я з ходу запитав господаря готелю:

— Вона вас цікавить, хазяїне? Якщо хочете, я вам її продам.

— Ні, не цікавить. Я ледве пишу карлючками і не думаю, що машинка поглибить мої знання.

Я вийшов на вулицю з машинкою та хірургічним інструментом, готовий продати їх за будь-яку ціну. Напад сентиментальності охопив мене, коли я вирішив позбутися машинки. Готуючи репортажі, я звичайно послуговувався самопискою моїх клієнтів. Мені ніколи не спадало на думку придбати самописку, бо я був переконаний, що можна бути репортером без ручки, але я не міг собі уявити, як виконувати місію журналіста без друкарської машинки, з якою я вже кілька місяців не розлучався в Мексичі. Крім того, то була пам'ять про одного друга-медика, який пожертвував машинку ради того, щоб я міг писати свої статті. Цього разу я навіть зрадив, що не знайшов покупця, хоч уже почав непокоїтися, чи пощастить учасно повернутися по свою валізу в готель і домогтися відстрочки в'їзду в сусідню країну.

Пропозиція контрабанди

Щоб заощадити гроші, я не влаштувався на ніч у готелі, а вирішив перебути ще одну ніч у барі, де збиралися негри, і постежити за ними. Я ще не встиг увійти, як мій незвичайний вигляд привернув увагу двох мексиканців, що сиділи в кутку розважального закладу. Я пильно подивився на них, бачачи, що вони з цікавістю розглядають мене, і навіть привітався, почувуючи себе ніяково через невідступні погляди. Один з них, худорлявий, з гарно підстриженими вусами, запросив мене до столу. Я пристав на його пропозицію. Перед тим як сісти, я почув голос північанина:

— Ти не місцевий? Правда ж?

— Правда.

— Тебе сьогодні вранці відправили назад,— підтвердив його попутник, вгодований, з короткою шиєю чоловік. Мені здалося, що він з прибережних місць.

— Ви з бережан? — запитав я з притиском, щоб довести йому, що я знаюся на людях.

— Атож, я з Масатлана. Я давно займаюся справами на кордоні.

Останню фразу він вимовив так значуще, що я вгадав її потаємний зміст.

— Так от, я зацікавлений перетнути кордон, але застряг через п'ятдесят доларів.

— Ти заробиш куди більше, коли пристанеш до нашої компанії для однієї поїздки,— сказав північанин, замовляючи пиво.

В його руці я побачив цілу пачку новеньких доларів.

— Що то за справи? — запитав я, коли офіціант пішов, залишивши пляшки з пивом.

— Справа легка,— відповів масатланець,— у нас машина, і нам потрібен помічник для поїздки в Коауїл. Після повернення ми тобі платимо сто п'ятдесят доларів. Та й квит.

— Згода! — Я розумів, що в цій справі була якась заковика, але в тому становищі, в якому я опинився, був згоден на все.

— Тримай руку,— сказав він мені, простягаючи праву руку.— Завтра ми неодмінно будемо тут рівно о десятій годині.

Коли мексиканці пішли, я задумався над нежданою пропозицією і новим поворотом моєї подорожі. В інші часи, коли сліпе завзяття штовхало мене на пригоди, такий по-

ворот здався б мені чудовим, але тепер, коли я був так близько від Сполучених Штатів і мав таку нагоду перетнути кордон, мені здавалося нерозсудливим збочувати зі свого шляху. Нерозсудливо! Голос розважливості озивався в мені вперше, відколи я поринув у мандрівне життя. Безперечно, я опинявся в непевному становищі й дійшов висновку, може, й покvapливого, що зовнішній вигляд моїх майбутніх компаньонів та їхня принадна пропозиція спокусили мене встряти в надто ризиковану гру. «Дарма,— сказав я собі,— мені конче потрібно заробити ці сто п'ятдесят доларів».

Не встиг я дійти чогось певного, як ще двоє чоловіків, з усього видно селян, наблизилось до мене.

— Сідайте, братці,— сказав я щиро, як звичайно говорять землероби.— Ви також недавно прибули в Сьюдад-Хуарес?

— Так, сеньйоре,— відповів старший чоловік років сорока,— але ми прибули раніше за вас.

— Послухайте, друже,— сказав другий,— ви подумаете, що ми втручаємось не в свої справи. Але ми бачимо, що ви порядна людина, й хочемо остерегти вас перед цією парою бандитів, які щойно пішли звідси.

Напевно, очі мої розширились, бо молодший відразу ж додав:

— Сказати бандит — замало щодо цих типів. Вони контрабандисти маріхуаною¹ й на підозрі в поліції. Вони вивозять наркотики до певного місця на кордоні, а звідти їх транспортують, здається, літаком до Сполучених Штатів.

У мене похолола кров, і знайомий дроз проїняв усе тіло.

— Ці люди вже давно на прикметі в поліції,— додав літній,— й ніхто не хоче мати з ними діла. От їм і доводиться шукати чужих. Кінець кінцем їх застукають із контрабандою в руках.

— Справді вони говорили мені про якусь поїздку, але...— нараз я прикусив язика. «Чи ці люди правдиві зі мною, чи, може, вони з тієї самої ватаги і хочуть переконатися, наскільки я язикатий і чи не пробовкаюся про свою згоду на поїздку?» — подумав я, відчуваючи всю дражливість мого становища в цьому барі. Мені вже здалося, що й негри, які з веселими вигуками танцювали в залі, й офіціантки, які зиркали на нас, і всі присутні селяни брали участь у міжнародній маріхуанній змові. Тривога

¹ Маріхуана — наркотик.

ще зросла, коли молодший селянин, якого я вважав за переодягненого, сказав мені:

— Якщо у вас труднощі з переїздом через кордон, спричинені недоглядами в паспорті, ми б вам показали, як пообратися на той бік. Сьогоднівночі ми туди проско-чимо і на вагонах вирушимо в Лос-Анджелес¹.

— Ні, велике спасибі. Мої документи справні й...

Я подумав, що було б розсудливіше не висловлювати своїх думок, і сказав:

— Дякую вам за поради. На добраніч.

— Прощавай, друже, нехай тобі щастить,— відповіли вони разом, простягаючи руки до своїх крилатих сомбре-ро. Цей невимушений жест переконав мене, що вони чесні люди. Я пішов звідти, передбачаючи ускладнення, якщо я пробуду всю ніч у барі, й поспішив до готелю, де залишив свою валізу.

— Ще не продали? — цим запитанням зустрів мене господар готелю, побачивши, що я тримаю машинку в руках.— Тут є один мандрівник, зацікавлений купити її.

— Де він? — запитав я радо.

Через півгодини я продав її за двісті мексиканських песо і був задоволений, хоч грошей ще трохи бракувало. Рано-вранці мені вдалося збути хірургічні інструменти одному медикові, який купив їх швидше з великодушності, ніж із корисливості.

— Хочу допомогти вам,— сказав він і показав, де купити долари з меншою націнкою. Перед десятою годиною я втретє проходив прикордонним мостом, тепер уже менш навантажений, але з більшим острахом, що мене завернуть: я мав побачення на десятю годину, проте радніше ні з ким би не зустрічався. Водночас я пригадав слова масатланця: «Тебе завернули сьогодні вранці з того боку». Обов'язково вони десь там шпигують за мною. Я прибув в імміграційну контору з усміхом на вустах, якого не погасив кругловидий чиновник.

— Сідайте,— сказав він мені,— я хочу, щоб ви відповіли мені на деякі запитання.

Я помітив, що він перестав тикати.

— Чим ви займалися в Мексичі?

— Вчився і писав до газет.

Я відразу ж зміркував, що цей товстун длубався у мому мандрівному минулому, і в мене не вистачило духу посміхатися далі. По правді, відмова на в'їзд у Сполучені Штати хвилювала мене менше, ніж зустріч із тією парою

¹ Лос-Анджелес — штат Каліфорнії.

контрабандистів, що, певно, чатувала на мене з того боку мосту. У мене було бажання виказати їх чиновникові, та оскільки це, навпаки, могло пошкодити мені, я змовчав, чекаючи нових запитань, які, на щастя, набрали іншої форми:

— Який фах у вашого батька?

— Він викладає в університеті Картахени¹.

Чиновник повернув мені паспорт з усміхом:

— Усе гаразд, ви можете йти, і хай моя країна вам сподобається.

— Дякую, дякую,— відповів я після того, як він вручив мені ті сто доларів, що їх зажадали від мене раніше на нижньому поверсі.

Великий міст

Залишивши Мексіку, я перетворився на дитину, здатну дивуватися всьому. В минулому селянський хлопець, я палко прагнув дізнатися, що становлять собою великі міста, величезні мости і будівлі, що дряпали хмари своїми шпильями. Щоправда, я вже бував у такому великому місті, як Мехіко, і бачив там ті самі, знайомі мені з дитинства речі, хіба що в збільшеному вигляді, проте я не міг собі докладно уявити американського міста. Я іноді запитував себе, чи не ріс в одному з велелюдних сучасних міст знайомий мені швець, мій односеlecь, власник магніта, до якого чіплялися маленькі цвяшки, що їх він підносив до рота. Ні, звичайно, такий простий і скромний чоловік, як він, не міг рости в Нью-Йорку або Сан-Франціско. Це було б такою самою дивовижею, як лісова квітка, що виросла під хмарочосом. Заглибившись у думки, я усвідомив, що мій перехід з валізою через міст, який роз'єднував Сьюдад-Хуарес і Ель-Пасо, мав велику вагу для об'єднання двох різних світів. Дві цивілізації розколювались темною стіною Ріо-Браво, а я ніс із собою знання про ту Америку, яку вчителі привчили називати варварською, незважаючи на високий дух і мудрість індіанців Майя, тяжкий досвід визвольної війни, рани нафтових свердловин, пробурених чужоземними машинами, та утробу, напхану сучасними то-варями.

У своїх мандрах я здобув більше знань, ніж їх нам дали університети, хоча я ще не позбувся прихованого комплексу дикунства перед чудовим світом, що відкривався

¹ Картахена — місто й порт у Колумбії.

перед моїми очима, очима лукавого індіанця, гордого іспанця та дотепного негра.

Уже в Ель-Пасо мені було легше вибрати шлях до центру країни. На сході простяглися землі ку-клуб-клану, куди я не поспів вирушити без попереднього ознайомлення з їх дискримінаційними акціями на Заході, Лос-Анджелес з його славнозвісною Меккою кіно — Голлівудом.

Я мав кілька сюжетів, які міг запропонувати цьому ринкові, й перетворився на ще одного прочанина. Звичайно, цей вибір був зумовлений ще й економічною причиною, як завжди дуже важливою. Оскільки моя спроба супроводжувати наймитів виявилася марною через те, що фруктові компанії відмовилися прийняти у свої володіння чужака, мені довелося оплачувати дорогу з власної кишені, і тих ста доларів ледве вистачило, щоб добратися до столиці Каліфорнії і ще втішатися невеликим їх запасом кілька перших днів. Я передчував злигодні, що спостигнуть мене, коли спорожніє кишеня, але ніколи не міг уявити конкретно справжніх їхніх розмірів.

• На величезному автобусі підприємства Грейхонд, що забезпечує всі автостради Сполучених Штатів, я подався до Лос-Анджелеса через Техас. За звичкою я сів на заднє місце і так уник необхідності підлягати принизливій забороні. На маршруті в автобус сідало дуже мало негрів, але я помітив, що всі вони рушали до задніх сидінь. Кілька місяців тому в автобусі цього самого маршруту я був свідком безсловесної дискримінації людей темної раси, для яких були резервовані тільки задні місця. Цього разу подорож минала безтурботно, я тільки дивувався все тому самому: людським обличчям та пустелям обаполи.

Я поступово відкривав для себе новий бік суспільства. Виходило так, що я дещо осягав розумом значно пізніше, ніж помічав і відчував. Зрештою я дізнався, що ми вже в новому штаті Арізоні тільки тому, що державні агенти у формі перевіряли наш ручний багаж у пошуках контрабанди. Я мусив сам у всьому зорієнтуватися перед тим, як щось робити. Я іноді поглядав, що роблять інші, але дуже боявся запитувати, бо побачив, що не розумію жодної фрази пасажирів через погане знання англійської мови.

Вночі автобус мчав серед справжніх апельсинових гаїв. Свіжий запах величезних плантацій, якими я милувався ще при сонячному світлі, їх простором і красивою геометрією, лоскотав мені ніздрі, воскрешав у пам'яті лимонне дерево, посаджене у великому глиняному жбані в нашому селі. Невдовзі я вже не встигав роздивитись у вікна мерехтливих вогнів, що рухалися з неймовірною швидкістю,

тіней у довгих блискотливих тунелях, а в перспективі — Лос-Анджелеса. Місто було схоже на всіяне зірками небо, попороте електричними метеоритами. Як добре почуватися дитиною перед таким незвичайним і чудовим світом і як боляче бути самому далеко від братів, з якими ти відкрив таємницю пороку в різдвяну ніч.

Опущені руки

Після двох діб мого побуту в Сполучених Штатах я почав відчайдушно боротися, щоб не опинитися у темних підвалах злиднів. Розраховувати на продаж у журнал «Маняна» статей про мексиканських наймитів у Сполучених Штатах, оскільки мені не дозволили їх супроводжувати, я не міг. Непередбачені обставини змусили піти несподіваним шляхом. Не маючи можливості працювати, оскільки я не був член Товариства соціального забезпечення і не міг ним бути, бо мав лише туристську візу, я намагався залишатися у «підвісному стані». Та якщо, живучи волоцюгою, я ще примудрився сяк-так перебиватися за латиноамериканської економіки, коли можна було, простягнувши руку, зривати лісові плоди, то в найрозвиненішій країні світу про це годі було й мріяти.

У мене майже не було часу, щоб зрозуміти механіку соціального тяжіння, що штовхала мене в прірву, і я хався за будь-яку соломинку, підкинуту моїм наляканим розумом. Найперше я вирішив, вважаючи такий захід за цілком здійснений, надіслати в Мексіку низку статей про найяскравіші лос-анджелеські події. Страйк робітників на кіностудії Уолта Діснея, як мені здавалось, мусив неодмінно зацікавити газету. Батьки Мікі Мауса, Плюто, каченятки Дональда¹ та інших відомих персонажів плівки відмовлялися випускати у світ своїх фантастичних дітей. Я попрямував у Голлівуд, але поліцейний кордон, який стримував страйкарів, не пустив мене. Довелось обмежитись відомостями, взятими з інформаційних джерел великих каліфорнійських газет, щоб терміново надіслати коментарі до мексиканських журналів. Увечері того ж дня я з подивом і розчаруванням дізнався, що кілька мексиканських газет уже опублікували великі статті з фотографіями про страйк: Юнайтед Прес випередило мене, виявивши більшу інформативну оперативність.

Я вирішив бути наполегливим, попри видиму перевагу

¹ Тварини — герої мультфільмів Уолта Діснея.

могутнього каблографічного тресту. Я плекав надію, що підписові латиноамериканського журналіста, очевидця подій у Сполучених Штатах, буде віддано перевагу в іспаноамериканських газетах. З такою мрією я пильно спостерігав нову шахову гру учасників неспокоїного каліфорнійського життя. Мої нові писання присвячувалися декретам президента Трумена про підвищення цін на м'ясо; злигодням ветеранів другої світової війни, які повернувшись із бойовища, зустрілися з сім'ями, викинутими на брук житловою кризою. Свіжу статтю відразу ж, навіть не зробивши виправлень, я надсилав у Мексіку авіапоштою, сподіваючись, що вона не запізниться і прибуде раніше, ніж вісті з Юнайтед Прес. А поки що запас моїх доларів танув із катастрофічною швидкістю. Та я не засмучувався, а невтомно надсилав статті, не будши певний, що вони не потрапляють у кошик. Це було те єдине, що я міг робити, щоб не бути зіштовхнутим у безодню.

Я потай проникав у редакцію однієї іспанської газети в Лос-Анджелесі й, хоч мене весь час відтісняли від друкарської машинки з англійським шрифтом без наголосу і пом'якшеної літери «Н», я кружляв навколо неї, очікуючи, коли вона звільниться, щоб удрукувати якусь думку, речення чи незакінчене слово. За цією безплідною роботою мене настигла фатальна мить, коли з кишені зник останній цент. Довелося забрати свою валізу і продовжити піст, перерваний тільки купівлею півкілограма персиків. З Мексіки навіть не відповідали на мої листи.

Полювання за зірками

Оскільки я залишився в Лос-Анджелесі без цента, біда збуджувала мій самозахист і до краю загострювала думку. Я блукав вулицями, сподіваючись на випадковість, але що ближче пізнавав великий столичний світ, то дужче відчував пригніченість, страх перед будівлями та людьми, які дедалі більше стискували кільце довкола мене. Іноді з'являлася якась рятівна думка, приміром, що, може, пощастило б продати кінематографічний сюжет чи кілька оповідань. Але не встигала вона запасти в голову, як тисячі перешкод усе руйнували. Як перекласти мій доробок? Як запропонувати його, коли я навіть не встиг воскресити свої мізерні знання англійської мови?

Я прагнув якось дати раду цьому лихові. У редакції однієї газети, що виходила іспанською мовою, якийсь лінотипіст, закоханий у поезію, запропонував мені послуги

як перекладач. Та на ділі він більше змушував мене слухати свої безконечні балади, оди та епоси, де оживали усі чудеса грецького політеїзму. Він був швидше псих, ніж поет. Його волосся було вимашчене друкарською фарбою: працюючи, він весь час витирив брудні руки об свою густу чуприну. Чорні нігті на пальцях і неодмінна цигарка, записана в них, надавали йому схожості з наркоманом, захряслим у розпусті. Проте він був чудова людина, яку, на жаль, музи перетворили на монстра. У короткі хвилини після тортур, коли я слухав вірші, лінотипіст супроводив мене по редакціях найвпливовіших лос-анджелеських газет і журналів. Зайве казати, що наші відвідини були безплідні, адже ми не могли потрапити навіть до секретаріату й обмежувались тільки реверансами перед байдужими брамниками.

Той-таки поет порадив мені спробувати щастя в Лонг-Бічі¹, куди я міг вирушити на якомусь латиноамериканському пароплаві, коли б мої ресурси зовсім вичерпались. Я зрадів цій ідеї, яка поклала б край кошмарові, яким були для мене голі міські стіни. Цього самого дня з валізою на плечі я зійшов з міжміського автобуса, який за десять центів завіз мене у передмістя Лонг-Біча. Я поставив собі за мету знайти порт, щоб спіткатися з іншим, не таким чужим світом. В одному вбогому шинку, де я трохи підкріпився, мені вдалося залишити на схов валізу. Без обтяжливого багажу я почувався вільним.

Мексиканці, яких я розпізнавав за їхньою мовою, зголосилися допомогти мені. Проте ні судна, ні чайки не потішили мене. Весь берег був усіяний дачами й дамбами. Кілька рибалок з металевими вудками похмуро закидали принаду. За винятком кількох купальників, решта людей робили кожен своє діло, відвернувшись від моря. Я пройшовся по молу, вдихаючи справжній запах моря, й тепер, далеко від міського гамору, з ностальгією згадав інший берег моря, то бурхливого, то тихого, чудового, яким воно буває тільки в тропіках. Вдалині корабель-конвоір країв безмежне море; кілька гідролітаків, наче дивні морські птахи, потривожили тишу шумом пропелерів. Марне було моє бажання злитися з оточенням, щоб заглушити свій великий відчай.

Трохи заспокоївшись на лоні природи і переконавшись, що ніде нема й знаку пароплавів, які б дали хоч найменшу можливість утечі, я повернувся на пляж. І тільки тоді помітив, що місто ще спало під промінням сонця.

¹ Лонг-Біч — місто і порт у США (Каліфорнія).

По гратчастих вітринах, замкнених дверях театрів та мертвих атракціонах з їх високими сталевими вежами й круглими майданчиками можна було визначити, що осереддя радощів мовчало в очікуванні запуску в повітря своїх механічних стрибунів. Надвечір берег ожив, а ще згодом засяяли тисячі вогнів, зчинилася метушня серед матросів, жінок та підлітків, які летіли небезпечним освітленим ліхтарями шляхом: на гігантському майдані із запаморочливою швидкістю по сталевих рейках мчало кілька вагончиків. Ще далі кружляли літаки, полоняючи відвідувачів рухливими вогнями, величезні споруди махали своїми механічними руками, неначе вітряки крилами, скрізь дзвенів сміх, лунали вигуки молоді.

Забувши про прикросі, я плентав за відпочивальниками. Деякі з них записували свій голос на маленькі платівки, інші фотографувалися коло ганчір'яних левів чи на горбу картонного верблюда. На одному майданчику я став свідком безглуздої гри: кидали м'ячі у голову негра, виставлену під удари тих, хто з гучною радістю каменував сина людського. І хоч я помітив, що той, кого принижували, білий, вимазаний у чорний колір, я зрозумів весь бузувірський зміст цього фарсу. Я пішов далі, прагнучи забути шойно бачене, і з жахом думав, що коли б безробіття загрожувало мені голодною смертю, я міг би замінити ціль, виставивши своє негритянське обличчя без гриму, щоб ці недоумки вправлялись у влучності. У мене забракло сил поділяти й далі людський ентузіазм, і я задумливо пішов на пляж.

Ясне небо широко розкинуло своє високе зоряне шатро. Грайливий бриз підмітав піщаний берег. Далеко від вогнів та каруселей на березі відстоювалась океанська тиша. Простуючи серед газетних клаптів, порожніх торбинок, яким грався бриз, я підійшов до краю берега, осяяного місяцем. Урочистість спокійного моря, порушувана лише кигиканням кількох нічних чайок, контрастувала з гуркіливою музикою далекої каруселі. Скільки разів дививсь я на море! Проте цієї ночі воно здавалось мені таким дивним і водночас таким рідним, аж не хотілось його покидати. Я ліг на пісок — хай моїми турботами займається вітер, і поринув у глибокий сон, що мав відсвіжити мене.

Прокинувся я під запнутим хмарами небом. У морі ходили хвилі, й холодний бриз змусив мене підвестись. Я повернувся спиною до вітру, який ніс дрібний пісок і сушив мої і так порепані губи. Я пішов куди очі світять, занурюючи ноги в пісок та обривки паперу, які кружляли й падали, наче сухе листя.

Орієнтуючись на світло лампочки, я попрямував до набережжя, щоб сховатися під мостом. Кілька пацюків шаснуло вбік і сховалось у норах. Вода вдарилась у захисні палі, але на основі можна було стояти, не боячись припливу. Якийсь предмет, схожий на гармату, загородив мені шлях. Я згадав військові пароплави та гідролітаки, побачені вранці, й подумав, чи не забрів у заборонену зону аеропорту. Я вже збирався залишити мол, коли хтось окликнув мене.

— Не хвилюйтесь, тут вистачить місця для всіх.

Я зупинився, дослухаючись, звідки цей голос, але помітив тільки постать біля гарматоподібного предмета. «Це вартовий!» — злякався я. У темряві спалахнув сірник, освітивши довгобразе обличчя і глибоко посаджені очі. Незнайомець був схожий на одну з фігур Ель Греко.

— Ось тут справа є місце, щоб лягти. Змагатися з бурею марно.

— Дякую, здається, буде дощ,— відгукнувся я вже довірливо.

Той, хто запрошував мене, закурив люльку, посадив мене в газетне кубло й запитав:

— Мексіканець?

— Майже,— відповів я,— я з Колумбії.

— Палите?

— Ні; хоча дайте одну.

Чоловік порився у своїй куртці і простяг цигарку. Потім чиркнув сірником і підніс мені в кошавих пальцях полум'я.

— Ви вартовий? — запитав я, заінтригований його щирсердям.

— Так, сеньйоре, але не земних багатств.

Голос його лунав глухо, але мене не збентежила його не зовсім звичайна, а скоріше дивна щирість.

— Ви охороняєте...

— Я астроном! — вигукнув він несподівано, ставлячи все на своє місце.— Оте, об що ви спіткнулися,— мій телескоп.

— Он що. А я подумав, що це гармата.

— Справді схоже.

Отак я зустрівся зі своїм новим начальством, людиною, що побувала в усіх американських штатах. Свого часу він розплоджував лисиць, купав слонів у звіринці, працював блазнем у цирку і був наглядцем в астрономічній обсерваторії, де йому спала ідея про телескоп. Він став мандрівним звіздарем.

Узявши близько до серця мое становище, цей досвідчений волоцюга став повчати мене, як викручуватися з ха-

леп та уникати неприємностей, що чатували на мене у великих містах. Наступного ранку я вже ніс саморобний довгий інструмент, ставши його помічником. Одним з улюблених занять астронома в його скитаннях було наводити імпровізований телескоп на Місяць.

Але справи були невтішні. Через негоду нічне світило не показувалося.

Того дня, коли нічний волоцюга загуляв за густими хмарами, він знайшов інший спосіб заробити кілька центів. Неподалік від місця, де розбився літак пілота мільйонера Говарда Х'юза, був поставлений і наведений на гігантські уламки телескопа.

— Дивіться на літак Говарда Х'юза в його смертному ложі.

За два кроки від нас брали по долару за те, щоб автомобілем відвезти цікавих до решток літака, але конкуренція мого приятеля не лякала.

— Заощаджуйте гроші і час! Всього за десять центів можна оглянути зіпсований двигун.

Кілька днів я не мав клопоту, працюючи помічником астронома,— так величав себе і змушував називати всіх знайомих Джеймс.

Я знав, що першого-ліпшого дня ця праця закінчиться, бо мій господар чекав на компаньйона, щоб податися на Аляску — ловити хутряного звіра. Оскільки їхати з ним я відмовився, він весь час навчав мене мистецтву жити у великих містах, де завдяки своїм здібностям, змінюючи професії, він набув неабиякого досвіду, став великим мандрівником.

— Не забувай, що у великому місті, якщо не крутитися, помреш з голоду,— постійно повторював він.

Він не відмовляв мене від мети, навпаки, захоплював до роботи.

— У крайньому разі, якщо не знайдеш якогось харчу, лови голубів у парках. Вони смачні навіть сирі.

Скільки разів ослаблий від недоситу у Нью-Йорку я був близький до того, щоб з'їсти одну з голубок, які підходили і клювали мої руки, такі ж пусті, як їхнє воло і мій шлунок. І тоді я чув за спиною приглушений голос:

— Якщо ти пухнеш із голоду, чому б тобі не впіймати одну і не скрутити їй голову? — Проте в мене ніколи не вистачало мужності застосувати на практиці цей нехитрий урок.

Того дня, коли астроном вирушив до Аляски, замість телескопа, який він хотів мені подарувати, я одержав кілька доларів. Покладаючись більше на них, ніж на мудрі

висловлювання свого вчителя, я повернувся в Лос-Анджелес, готовий підкорити його чим завгодно, навіть чорною магією.

Моє життя у Хорхе

Зрозуміти сенс північноамериканського життя допоміг мені мій друг. Його рідні були німці, сам він народився в Англії і потрапив у Сполучені Штати після першої світової війни. Він розкрив мені емоційний комплекс людини, подібної до мене, яка розвивалась у всесвітньому горнилі Латинської Америки. Завдяки своєму досвідові та спостереженням Жорж зрозумів сутність болісного воскресіння північноамериканського негра, пересаженого на ґрунт дискримінаційної для нього цивілізації; помітив мовчазну боротьбу вигнаного на чужину без будь-яких людських прав китайця; побачив жорстоке гноблення мексиканського індіанця, який піддався натискові завойовника ковбоя, зарозумілу і педантичну гордість японця, який рятував свою традицію перед лицем іконоборської північноамериканської цивілізації. Поява голодного розгубленого новачка, ладного більше зрозуміти, ніж завоювати, була цілкомитою несподіванкою для нього, і його великодушність розкрилася переді мною, наче ясний розум вченого у ході якогось експерименту.

Причину такої уваги я спочатку не зрозумів. І тому трохи насторожився, коли Жорж сказав:

— Житимемо разом. У мене вдома ти почуватимеш себе як у своїх батька-матері. Але коли хтось запитає, що ти тут робиш, скажеш, що ти мій слуга.

Його бездоганна англійська мова доходила до мене важко, і мені здалося, що я неправильно зрозумів його слова. Та він пояснив:

— Усі сусіди білі, вони дозволяють жити в цьому секторі, якщо ти чийсь слуга.

Спершу я не повірив цьому. Та через кілька днів я зрозумів усе, коли одна літня крикливо вдягнута краля, яка ціліснікні дні терзала вуха сусідів диким виспівуванням арій, запитала в мене:

— Що ви робите у 7125-му Вест? — Вона мала на увазі номер Жоржевої квартири.

— Я його помічник-механік, — відповів я, ніяк не зважуючись вимовити слово «слуга». Підтоптана блондинка була задоволена відповіддю і пішла геть з роздутими ніздрями, наче щойно винюхала сатану. Коли я розповів про це Жоржеві, він пояснив:

— Якби ти не назвався моїм слугою, то через кілька годин від мене зажадали б переїхати разом з тобою у негритянський квартал.

Наче давньому другові, Жорж показав мені мою квартиру — дві кімнати з ванною та кухнею. Я зупинився перед гарним автоматичним програвачем, не наважуючись доторкнутися до механізму. В мене виробилося своє ставлення до механічних чудес цивілізації. У батьківському домі ніколи не було таких механізмів. Ми жили в оточенні простого грубого креольського начиння, і навіть на третьому курсі університету я не вмів поводитися з радіоприймачем, коли випадково побачив його в будинку друга. Навчання не усунуло моєї стриманості перед механізмами, і ця боязкість не залишилась непомітною для Жоржа, який зруйнував усі мої забобони. Він увімкнув апарат і примусив мене проробити те саме без допомоги.

— Я боюся зіпсувати його.

— Я вже сказав: усе, що є в цьому домі, належить тобі. Тримайся так, наче ти тут господар, — відповів він, показуючи, як треба вмикати. Я боязко пробував повторити його рухи. Жорж, здавалось, не надавав значення тому, що відбувалось, але мені здається, він угадав, що допоміг мені перебороти феодальний комплекс. Я здивувався ще більше, коли він приніс із собою дискотеку з класичною музикою.

— Тут Бетховен, Дебюссі та інші.

— Між іншим, і Римський-Корсаков, один з найулюбленіших моїх композиторів. Я не міг не згадати свого першого вчителя музики, який намагався виправити мою музичну неосвіченість і ніколи не дозволяв навіть найкращим друзям доторкатися до його платівок. Жорж, навпаки, передав мені всі платівки, щоб я навчився користуватися програвачем. Він знову заспокоїв мене:

— Віддаю їх у твоє розпорядження, у мене руки не туди стирчать, і я вже розбив добру половину.

Відтоді мені здавалось, що я маю право розбити півдесяток, не зробивши цим замаху на культуру.

Потім він навчив мене послуговуватися плитою. За п'ять хвилин я призвичаївся готувати сандвічі з яйцем, шинкою чи мармеладом з грінками та маслом. Залишалось тільки заpastися продуктами. Пилосос та пральна машина також стали об'єктом мого навчання. Невдовзі на дроті, натягнутому між деревами нашого саду, сушилася моя білизна. Я вже міг вважати себе «цивілізованою людиною».

У маленький садочок, якихось два квадратних метри, Жорж ходив не стільки копати землю для вазонів та роз-

садника, скільки засмагати — на цій розбитій на ділянки каліфорнійській землі він мав право на сонце. Він ставив шезлонг серед капусти, моркви та помідорів, щоб понижитися на сонці і почитати у темних окулярах журнали. Але пізніше винахідливий Жорж придумав «солярій»: одержувати штучне сонце в будь-якому кутку приміщення. Ця ідея спала йому в голову, коли він сидів у своєму карликовому саду, де сонце бувало тільки вранці. І він вирішив спорудити для себе маленьку портативну сонячну систему.

Моє безладне життя на берегах Картахени, надмір сонця на пляжах, дармовий бриз і розкішні місячні ночі у тропіках, заважали мені зрозуміти, навіщо Жоржеві створювати в саду маленький куточок живої, немістифікованої електрикою природи, адже навіть у розведених рослинах мені вбачалося щось механічне. Ніколи я не уявляв, що куплю в магазині насіння помідорів, щоб посіяти його в горщиках і спостерігати народження сходів — адже у Каліфорнії можна придбати помідори на кожному кроці.

Через три дні після поїздки до Сан-Франціско мій друг не без подиву побачив раптом на лозі достиглий виноград.

— Виноград у моєму саду! — вигукнув він, не вірячи своїм очам, адже перед від'їздом на гілках не було навіть цвіту.

— Виноград, і дуже солодкий! — вигукнув я, зриваючи кілька виноградин з гілки. Здивований, він простяг руку до ягід, але вколовся об колючий дріт, яким я прикріпив куплені у магазині грона.

— Дурило! — вигукнув він. — Але нехай висять, вони зовсім природні! Нарешті виноград у моєму саду! — зітхнув він, охоплений веселістю.

Цей товариський чоловік майже не мав друзів. З ним дружила негритянська балерина, завдяки якій ми й познайомились. Один мій друг янкі, який жив у Мексіці, чудовий художник, написав мені записочку для неї. Я застав у балерини Жоржа і її подругу Рут, голубооку блондинку. Вони проводжали балерину в Мексіку. Якби я затримався на кілька хвилин, то навряд щоб у кипучому і безладному житті Лос-Анджелеса зустрів Жоржа. Я поїхав з ними на вокзал, де прощання з балериною викликало в нас охоту до мандрів. Ми відчули духовну спорідненість і, марячи про якісь незвідані маршрути, попрямували до китайського ресторану. Рут і Жорж, стріпувались, як гончаки, намагаючись уявити той світ чудес, який я відкривав їм своїми розповідями про Латинську Америку.

— Фантастично!

— Чудово! — вигукували вони, зачаровані повістю про моє селянське життя на березі річки Сіну з її золотистими

рибками, про морських коров, американських мавок... і про зусилля нашого народу розірвати пута феодалізму. Їм сподобалось моє захоплення Панчо Вільею і Августо Сандіно, які були відомі їм як звичайні розбійники. Почули вони і про розквіт мексиканського живопису завдяки революції Еміліано Сапати. При цьому імена Лінкольна і Уїтмена допомагали нашому кращому взаєморозумінню. Збиралися на кухні. Я чистив картоплю, Жорж готував різні коктейлі, а Рут — якусь страву.

Часто чувся крик:

— Не клади мені стільки гірчиці! — І лунав регіт.

Найбільше їх цікавила психологія латиноамериканського негра, зовсім протилежна північноамериканській. Різне було виховання, ставлення до інших рас, традиції навіть найзаможніших верств і расові забобони. Моїх друзів також цікавив наш фольклор. І не так формою, як психологічним змістом. Не раз Рут, яка перейняла у Маудель ритм негритянського танцю, намагалася станцювати кумбію чи колумбійську порру, наслідуючи мене. У тьмяному світлі програвача Жорж захоплено стежив, як рухаються наші тіла, схожі з тінями на стінах приміщення.

У Голлівуді

Після провалу моїх спроб прожити в ролі кореспондента мексиканських газет я повернувся до давньої думки продати кілька сюжетів голлівудським продюсерам. Відкладати в довгий ящик я не любив, отож сценарій про африканського раба Бенкоса Біоса, який в індіанській Картагені підняв на визвольну боротьбу проти могутніх іспанських колонізаторів тисячу негрів, «Король утікачів» було написано. Мою першу перешкоду — переклад англійською мовою — було подолано завдяки ентузіазмові Жоржа та Рут, які віддали цій справі вільні години. Однак мій земляк уже десять років перебував у студіях Метро, куди його привело скоріше акторське покликання, ніж робота технічного радника, яку він там виконував. Я звернувся до нього. У консульстві моєї країни його рекомендували як людину добросовісну і великого значення людських душ. Він мав протягти мій сценарій через поставлений продюсерами бар'єр, рятуючись від доведених до відчаю мільйонів тих, хто, як і я, намагався пробитися, зробившись сценаристом.

Одного ранку земляк по телефону викликав мене у свою контору на студії Метро. Сповнений радісних передчуттів, я підходив до кіномістечка. З острахом глянув на

брамника. Той церемонно прийняв мою заяву і вказав на білу будівлю сучасного стилю, де я повинен був навести довідки. Мене вислухала всміхнена дівчина, а потім я ліфтом піднявся вгору. Руки у мене спітніли, я йшов на ватяних ногах. І все дивився на носачи своїх зашкарублених і порваних черевиків. Мої плечі також дивно пережались. Довгі коридори тяглися, неначе горизонталі кросворда. Я шукав на дверях таблички, але написів не було. Я запитав у першого-ліпшого в коридорі. Якби не його жестикуляція, я б нічого не второпав. Прямуючи у вказаному напрямі, я постукав і увійшов у контору, вікнами звернену на вулицю. Через них я побачив оддалік табличку студії «Двадцять століття».

Два чоловіки схилились над інженерними столами. Коли вони оглянулись, в одному з них я впізнав знайомого. Він радісно мене привітав і потяг до іншої кімнати, де ми залишились віч-на-віч. Я відразу ж розповів йому, в якій скруті я опинився. Мій друг пояснив усе дуже просто.

— Ваш сценарій не сподобався. Є багато перешкод до того, щоб його прийняли. Головна дійова особа негр, а в Голлівуді не роблять картин, де в головних ролях разом з білими виступають чорні.

Я роззявив рота з подиву. Значить, моя віра у виграшність цієї теми даремна. Героїчний африканець, борець за свою волю! Я навіть уявляв у ролі героя Поля Робсона. Я не міг змовчати і назвав картини з участю Робсона.

— Ці фільми знімалися в Англії, а не в Голлівуді.

Побачивши моє розчароване обличчя, друг додав:

— Нині деякі кольорові меценати створюють спеціальні фонди, щоб знімати фільми з участю акторів-негрів.

— Де? — запитав я, приховуючи кволу надію, що ворухнулась у грудях.

— Здається, в Чикаго чи в Нью-Йорку...

Ясно, що моя місія в Лос-Анджелесі провалилась. Треба звернутись до негритянських видавництв і кінематографічних підприємств. Я знову згадав про рукопис мого роману, який лежав на споді валізи, і твердо вирішив знайти людей моєї раси.

Пауліна, огрядна симпатична брюнетка з Чикаго, належала до четвірки тих одержимих, які збиралися в помешканні Жоржа. Хочу нагадати, що всіх нас об'єднувало прагнення пізнати чужі краї. Пауліна тільки й говорила про свої десять чи дванадцять місяців роботи, які б уможливили їй турне по якомусь куточку землі. Позналикомилися ми під час її першої поїздки по Мексиці. Вона попросила мене супроводжувати її. Наша дружба ще більше зміц-

їла після зустрічі в Лос-Анджелесі. Вона працювала у Центральному шпиталі медсестрою. Одного разу я зайшов у контору і запитав про неї своєю каліченою англійщиною. Коли нарешті моє мурмотіння і жести зрозуміли, її викликали. До її приходу я потерпав, щоб не прийшла інша жінка, оскільки не був переконаний, що мене правильно зрозуміли. Але ця тривога зникла, коли Пауліна, ще трохи сонна, привітала мене гучними вигуками.

Кількома словами я виклав їй свою одісею і розповів про теперішні клопоти. Слухаючи розповідь про мої викрути, вона сміялась. На службу я не міг влаштуватися тому, що не був член Товариства соціального забезпечення. Пауліна звернула увагу на мої медичні знання і запропонувала:

— А чому б тобі не піти до нас помічником? У шпиталях таких приймають.

— Чудово! — відповів я, згадавши про мої колишні медичні студії.

Через три дні я стояв перед начальницею медсестер з документом про закінчення п'ятирічного медичного навчання та іншими потрібними паперами. Начальниця сказала, щоб я прийшов наступного дня у білій формі, білих черевиках, з наручним годинником і самопискою. Хоч я ще й не знав, як усе це добути, проте почував себе щасливим. Виходить, і мене беруть. Інакше не вимагали б від мене екіпірування.

Моя славна подруга дала мені в борг тридцять доларів. Вона особисто супроводжувала мене по крамницях. У мене ніколи не було годинника, й, дивлячись на нього, я радів, хоч і знав, що він поганенький.

Після того, як я простояв у черзі разом з іншими кандидатами на роботу в шпиталі, мені повідомили, що скеровують у травматологічне відділення. Там начальниця персоналу медсестер, помітивши в моїй картці слово «практикант», відразу сказала вдягнути форму і показала робоче місце. Я зайшов у палату, де лежало близько п'ятнадцяти хворих. Ними опікувалася метка й симпатична негритянка.

— Бетті, а йди-но сюди.

— Серденько, де моє печиво?

Я відразу ж зрозумів, що ця дівчина була радістю і втіхою поранених на війні, які лежали на спині з піднятими ногами, в гіпсі чи з ампутованими руками. Я звернувся до чорного янгола, щоб пояснити, хто я.

— Ура! — вигукнула Бетті.— Прибув ваш помічник! Тепер ви дасте мені спокій.

Ті голови, які могли повертатися, дивились на мене, чия невдоволено, чия привітно.

— Це новий асистент! Латиноамериканець! — підтвердила дівчина весело, почувши мій акцент.

— З якої ви країни? — крикнув ветеран з почорнілим від пороху обличчям, одне око в якого було заліплене пластиром. Пізніше я дізнався, що в нього вийняли очний кришталик.

— Я з Колумбії.

— Колумбія, Колумбія, — повторив хворий, пригадуючи. — Так! Колумбія, Південна Америка!

— Йєс, йєс, — насмілювався я відповісти англійською мовою. Я знав, що з цієї хвилини можна не боятися за мою югану вимову. Ціла злива запитань спала на мене. Прикуті тривалий час до ліжка, хворі жадібно ловили будь-яку новину. А тут ще до них з'явився екзотичний південноамериканець. Чудова нагода поговорити про незвичайні речі. Хворі відразу ж охрестили мене Джо. Пізніше я довідався, що так ласкаво звертаються янки до негрів.

— Джо, а йди-но сюди!

— Джо, розкажи мені...

Тут Бетті, удавши роздратування, гукнула:

— Не зважай на них, а то вони розтерзають тебе своїми запитаннями.

Схопивши мене за руку, Бетті попросила допомогти поміняти постільну білизну одному хворому. Коли вона показувала мені, як це робиться, я подумав про якесь непорозуміння. Але я не хотів казати їй про це й охоче допомагав перестелити ліжко інвалідові. Коли вона зажадала від мене зайнятися хворим із пролежнями на спині, я вирішив відкрити карти.

— Вибачте, але мені здається, тут якась помилка. Я колишній студент-медик. Я знаю, що прописати таким хворим. По-моему, міняти постільну білизну не мій обов'язок.

Чорні оченята Бетті засвітились дивним вогником.

— Вибачте, але я вирішила, що ви новий помічник. Ходімо зі мною.

Що сказала Бетті скоромовкою директорці, я не розібрав. Директорка запитала мене:

— Ви Мануель Бапата, Сапата, Олівея, Олівейра?

Моє ім'я перетворилось в устах цієї жінки на скоромовку. Я відповів ствердно. І на мій подив вона відповіла:

— Оце вам і є робота асистента.

— Тут, певно, якась помилка. Я майже лікар. Я прочився п'ять років. Крім того, мене примусили купити білу

форму, годинник. Невже все це для того, щоб перестилати постелі та купати хворих? Тут, либонь, якась помилка.

— Можливо,— погодилася начальниця, насилу зрозумівши мої слова,— підніміться на четвертий поверх і поговоріть з керівництвом медпункту.

Не знаю, чому обличчя в начальниці раптом посуворішало, наче я образив її. Трохи підбадьорений дружньою усмішкою Бетті, я рушив коридорами шпиталю. Вислухавши, начальниця медпункту журливо відповіла мені:

— На жаль, оце тільки й можемо вам запропонувати. Можливо, згодом дамо вам відповідальнішу роботу.

Я знову повернувся в травматологічне відділення. Що ж, буду працювати. Прибирати палату й міняти постільну білизну, може, й принизливо для того, хто вважав себе за учня Гіппократа. Але підбадьорювати хворих і допомагати інвалідам — хіба це не змілювати їх? Я згадав, як Уолт Уйтмен лікував виразки у поранених солдатів, і стис віника, неначе тримав у руках зброю людяності.

— Спочатку дуже важко,— сказала Бетті підбадьорливо,— але потім самі хворі ідуть тобі назустріч.

Коли б мені давали все золото світу, я б не був такий вдячний, як за ці слова.

— Завжди, коли опоряджатимеш «шістнадцятого» (хворого з пролежнями), клич мене на допомогу.— З усього було видно, що Бетті дуже хотілося втішити мене, і вона ставилася до мене, як до своїх пацієнтів-калік.

Нові друзі

Під час обіду, який ми одержували в госпіталі, Бетті привела мене до своїх товаришів з такими словами:

— Мені дуже приємно відрекомендувати вам друга латиноамериканця!

Обличчя півдесятка юнаків та дівчат, майже всіх морних, заблищали з подиву та радощів. Почались розпити про мою країну, про расову проблему. Моя англійщина викликала в них усмішку, але вони терпляче вислуховували мене. За столиком, де ми сиділи з Бетті, зібралось найбільше людей. Зацікавлені нашою розмовою, підходили нові й нові особи.

— Томе, у нас тут друг латиносе!

— Френсісе, ось тобі нагода попрактикуватися в іспанщині.

Бесіда набирала комічного відтінку, оскільки я спілкувався більше на мигах, а Френсіс, висока блондинка з Канзасу, обізнана з іспанською, намагалася бути мені за

перекладача. Останні хвилини обідньої перерви закінчилися, і всі розійшлися по місцях. У палаті Бетті попросила мене підмести, оскільки сьогодні день відвідувань.

Невдовзі почали з'являтися перші родичі, і хворі, крутячись у ліжках, радо звіряли їм свої думи та переживання протягом минулого тижня. Ті, хто рухався за допомогою крісел чи милиць, вибиралися на терасу, щоб побалакати на свіжому повітрі. Палата тепер мала святковий вигляд, бо навіть важкохворі й ті силкувалися всміхатись. На тумбочках лежали кульки з яблуками, грушами та виноградом. Дехто лущив горіхи. Інші старанно жували гумку. Мене кликали з різних кутків, щоб викинути недопалок, поправити подушку, замінити наволочку чи щоб дати на чай.

Пам'ятаю перші одержані чайові. Їх дала мені бабуся парубійка, що страждав гігантизмом, загального улюбленця палати. Шістнадцятирічний парубійко був двометрового зросту. Коли він ставав на ліжку, його голова торкалася стелі. Це було смішно і водночас сумно, бо на попереках ортопедичного ліжка він був як у гігантській колісці. Про фінал своєї невиліковної хвороби цей славний хлопець і гадки не мав.

— Мамо, дай кілька монет Джо! — вигукнув він, коли я приніс стільця для бабусі. Сеньйора розщепнула сумку. Як реагувати на цей великодушний жест, я не знав. Я спаленів від сорому, аж на очі набігли сльози. Мені ще зроду не платили за ввічливість, і ось доля так помстилася мені. Лукаві очиці Бетті, що стояла поряд, захочували мене взяти датку. Я простяг руку, і кілька монет упали на мою долоню, а тремтячі пальці жінки ніжно торкнулися моїх.

— Дякую, бабуся, — сказав я в синівському пориві й відвернувся, щоб приховати своє збентеження. Прямуючи до наступного хворого, я почув янгольський голосок Бетті:

— Ваш син і Джо великі друзі.

— Атож, мамо, — підтвердив парубійко, — колись я виступатиму як найбільший у світі гігант у найкращих театрах Південної Америки!

Я стояв спиною до них, але уявив, як бабуся підносить хустинку до очей. Вона знала, що її внукові із злоякісною мозковою пухлиною не дожити до здійснення цієї мрії.

Коли я розповів Жоржеві та Рут, яка в мене робота, вони почали вмовляти, щоб я не повертався до шпиталю. Як жаль, що я не міг послухатись їхньої поради! Але перебувати в непевному становищі, жити коштом їхньої великодушності у мене бракувало вже сил.

Несподіваний герой

Прикрий інцидент ускладнив мою долю. Вранці для спостереження випадку гігантизму: прибула група студентів-медиків з викладачем. Студенти оточили ліжко хворого, вражені його зростом. Викладач попросив хлопчика підвестись, і його дитяче обличчя стало пихатим, коли він побачив себе в оточенні пігмеїв. Я забув про свій віник і наблизився, щоб послухати лекцію про кісткові перетворення, пов'язані з бездіяльністю гіпофізу. Викладач запитав одного студента, де звичайно з'являються злоякісні пухлини. Я знав про це з історії хвороби, а що студент мовчав, то підказав йому на вухо.

— Які у вас тут обов'язки? — гримнув викладач, почувши мій шепіт. Я не на жарт злякався й обіруч ухопився за віника, свою єдину точку опори. Що мені відповісти на це погрозливе запитання? Понад двадцять сірих і зеленкуватих очей здивовано витріщилися на мене. Нарешті мої губи змогли розтулитись, і я з гордістю відповів:

— Я санітар, але...

— Так от, виконуйте свої обов'язки і не заважайте!

Я відійшов, машинально шурхаючи щіткою, а сам усе дослухавсь, як викладач лаяв того студента. Я пройшов уздовж палати, всміхаючись хворим, які, здавалося, співчували мені, хоч і не знали, в чому річ. У кінці палати Бетті зустріла мене усміхом. Вона, либонь, подумала, що я допустився ще однієї зі своїх численних похибок. Коли ж я розповів, що до чого, поплескала мене по плечу:

— Любий лікарю, ви вчинили погано, але я вас вітаю.

Назавтра вранці Бетті проінформувала мене:

— Викладач вчитав студентові, що той дозволив підказувати негрові. Ба він поскаржився начальству, і сьогодні тебе поставили чистити нічні горщики.

Мені було і гірко, і радісно. По лукавому обличчю Бетті я помітив, що вона не натішиться моїм вчинком, і їй буде що розповісти своїм друзям за обідом.

— Не здумай дезертирувати, як би тобі скрутно не було. Ти тепер чорний герой. Що більше вони пнутимуться принизити тебе, то краще:

Я оцінив її слова, тільки коли опинився в оточенні шістьох чорних хлопців, у кімнаті, де чистили нічні горщики. По ланцюжку біля конвейера з рук у руки передавали горщики, які треба було занурювати в різні антисептичні розчини. Крайні мили їх водою і висувували над парою. Ще два хлопці розвозили горщики на ручних візочках по палатах. Цього дня, стоячи біля конвейера, я здобув новий

фах. Через наші руки проходили сотні посудин, випорожнених у суміжній кімнаті від екскрементів і поставлених на конвейер.

Мої нові товариші були безтурботні хлопці, з невичерпним гумором. Вони вже звикли до своєї роботи і, судячи з їхньої байдужості, змирилися з долею. Я ж, навпаки, був обурений не так вимушеним миттям горщиків, як тим, що вбачав у цьому помсту. Отак доводилося розплачуватися за порушення расових бар'єрів. Я на власній шкірі відчував, з яким витонченим садизмом білі принижують негрів з духовними запитами. Вийшовши з мийниці, я попрямував до товаришів, які чекали на мене в їдальні, намагаючись триматися прямо, хоча спина в мене ніла, наче після кийовного бою. Я згадував слова Бетті: «Ти чорний герой, і що більше тебе принижуватимуть, то краще». Я зрозумів, чому не повинен коритися: таємний опір був основою негритянської гідності!

Попутники

Пауліна з Рут провели мене на автостанцію не так прощатися, як пом'якшити своєю присутністю моє величезне розчарування.

— Чікаго більше сприятиме твоїм починанням, — сказала Пауліна, з усієї душі сподіваючись, що її рідне місто буде ласкавіше до мене. Автобус рушив, і дві руки, які махали на прощання, одна біла, друга чорна, здалися мені голубами, що звітували світ любові для людей усіх рас.

Невдовзі дійсність розбила вщент мої мрії. Поруч зі мною їхав огрядний матрос, що знай тис мене до вікна. Він владно показав, що я мушу поступитися місцем, аби він міг милуватися пейзажем. Але я ні за що в світі не помінявся б із ним: ще напередодні я вибрав саме це місце в транспортному агентстві й заплатив за нього. Він всіляко показував своє невдоволення, сопів і скреготів зубами, наче вепр іклами. Потузі його татуйованих рук протистояли моя затятість, мовчанка та байдужість. Нарешті він шарпнув мене за плече і якимось незрозумілим жаргоном дав узнаки, щоб я пересів:

— Можете не сумніватися, що я не поступлюся місцем, — сказав я.

Моя іспанська мова на мить збентежила його, але після коротких роздумувань він рішуче рушив до кондуктора. Цей гігант привернув до себе увагу всіх пасажирів грубими манерами: гучно жував гумку і штовхав кожного, кого

тільки минав. Я не зрозумів його мови, але, безперечно, йшлося про мене, бо всі сповнені цікавості погляди і погано стримувані посмішки звернулися на мене. Я так і не пересів.

Автобус нарешті виїхав за місто і вже на автостраді, обсаженій великими помаранчевими плантаціями, ми вмощувалися на своїх місцях, щоб продовжувати багатоденну мандрівку. Матрос, наче компресор, притискав мене до вікна. Його дратувало моє сусідство. Разів кілька він відпихав мою руку, наче боявся заразитись, хвицаяся ногами, займав майже все сидіння. Становище моє ще погіршало, коли він, знеможений сном, навалився на мене, і я марно намагався визволитись від цієї людини-гори.

Решта пасажирів спокійно читали чи спали, злегка похрюпуючи. Мені було годі й думати, щоб спостерігати одноманітну панораму. Двічі я стусонув матроса, щоб розбудити його. Прокинувшись, він тільки гидливо сахався від мене. Тоді я міг випростатися і трохи відпочити від його ваги. На щастя, мій каверзний попутник вийшов у Аустині Неваді. Пасажири з полегкістю зітхнули, надто ж я, хоч тоді ще не розумів, що його обурлива поведінка була продиктована расизмом.

Натомість поруч сів католицький панотець, і я негайно поскаржився на негожу поведінку його попередника.

— Джоні завжди такий! Він з однієї сім'ї в Міссісіпі, що так і не позбулася расових забобонів, хоч загалом вони непогані люди.

— Я не сумніваюся, що вони непогані люди. Ви їх знаєте і можете судити про це. Але його поведінка — наслідок поганого виховання, — сказав я.

— Відразу видно, що ви чужоземець. Інакше, ви були б задоволені, що сиділи поруч нього, хоч воно й не зовсім зручно.

— Сказати по правді, я абсолютно не розумію, що ви мені кажете. Я тут спостерігав явища, незрозумілі навіть для католика. У Лос-Анджелесі я дізнався про конгрегацію негрів, які жили відрубно, не змішуючися з білими. Чи сприяє церква такому расовому розподілу серед правовірних?

— Свята католицька церква — ворог будь-якої дискримінації, але їй доводиться миритися з фактами...

Молодий худий священник з витрішкуватими очима вказав неабияку наполегливість, щоб втокмачити в мій розум латиноамериканця причину таких непорозумінь. Та хоч я і добре розумів його бездоганну англійську мову, переконати мене якимось невідпорним доказом на виправдання християн він не зміг. А проте завдяки його пояснен-

ням я усвідомив деякі неписані закони, що вкоренилися у психології янки.

Ранок застав нас на березі Ляго Саядо¹. Незважаючи на холод, що обпікав обличчя, всі пасажири вийшли з автобуса подивитися на чудову картину безкраїх солончаків. Якби я раніше не чув розмов про наближення до знаменитого озера, то подумав би, що це вкрита снігом рівнина. Яскраве сонце, відбиваючись від поверхні, засліплювало очі. Пригадалися вапнякові пустелі Коста-Ріки під ту пору, коли я, завзятий мандрівник, об'їжджав білі землі Ліберії².

Більшість попутників почали фотографуватись. Священик попросив мене позувати задля контрасту між кольором моєї шкіри і неозорою болотною сіллю. Я залюбки погодився. Пасажири, що за всю мандрівку не перемовили зі мною слова, і собі, вибачаючись, з удаваною поштивістю навели на мене об'єктиви фотоапаратів. Водій натис на клаксон, поклавши кінець розвагам. Весь час, поки автобус об'їжджав величезне озеро, ми із священиком продовжували урвану розмову. Тож коли він сказав, що вийде в найближчому місті Солоного озера, я щиро шкодував. Розмови про расові стосунки у Сполучених Штатах навели мене на гадку, що чужа душа — морок.

— Напишіть мені до Чікаго! — сказав панотець на прощання. Та от лихо: відрекомендуватися один одному ми забули. Коли він зійшов, моя особа зацікавила моїх найближчих попутників, зокрема одну літню жінку з паралізованими ногами. Її попутниця, красива ясноволоса дівчина, весела й послужлива, підкорялась їй наче під впливом телепатії. Жінка ще не встигне рота розкрити, а вона вже поспішає вчинити її волю. Я подумав, що вона племінниця або внучка. Я спитав її про це, але дівчина відповіла не так, як я думав:

— Я супроводжую сеньйору до Лінкольна після відпочинку в Каліфорнії.

— Ви обидві зі штату великого президента?

— Лише сеньйора. Ваша бесіда з священиком її вельми зацікавила.

— Ваші докази мені дуже сподобались. Я не знала, що в Південній Америці так правильно сприйняли ідеї Авраама Лінкольна, — озвалася літня жінка, поспішаючи висловити свою антирасову солідарність.

— Ідеї Лінкольна універсальні. Вони належать усім чесним людям, — сказав я із задоволенням.

¹ Ляго Саядо — Солоне озеро.

² Ліберія — столиця косто-ріканської провінції Гуанакасте.

— Так воно і є. Лінкольн отримував вітальні листи з найвіддаленіших куточків світу. Раз листа надіслав сам індійський імператор.

Від збудження жінка крутилася на сидінні, вихваляючи ідеї лісоруба, як єдину справжню філософію серед стількох брехливих пророків.

— Для мене він Ісус Христос. Він Бог і через це був убитий нищим південцем.

Супутниця жінки мимоволі позирала на пасажирів, боячися, щоб серед них не знайшлося якогось захисника рабства і щоб в автобусі, який мчав на великій швидкості, не спалахнула нова суперечка.

— Тепер уже все змінилось: світло і любов осявають совість тих, хто ще вчора перебував у сутінках,— мовила дівчина примирливо.

— Брехня! Брехня! Як ви вважаєте, юначе? Нині більше, ніж будь-коли, забуті Лінкольнові ідеали. Ось вам, будь ласка. Південь знову піднімає свій прапор рабства. Хіба ви не читаете газет? Лінчувати двох чоловіків та їхніх жінок у Джорджії в середині двадцятого століття! Боже мій, що скажуть про нас цивілізовані країни!

Дівчина вважала за краще промовчати, щоб не розпалювати ще дужче жінчиного гніву. Лише поглядом вона благала не суперечити хворій. Якщо хто в автобусі й не погоджувався з її думкою, то принаймні нічого не казав. Пасажири лише кивали і ховалися за розгорнутими газетами та журналами. Опівночі ми прибули у Лінкольн Небраску і під дощем, що лив на місто, я допоміг онукові, який зустрічав жінку, перенести її в автомобіль.

— Прощайте, юначе. Хай щастить вам на вашому шляху...

— Дякую, бабусю,— відповів я, подаючи їй руку, яку вона на знак солідарності потиснула.

Симпатична дівчина встигла поруч з онуком біля керма і всміхнулася мені на прощання.

На маршруті водії змінювались на певних зупинках. Іноді змінники чекали автобус, стоячи навпроти своїх власних будинків. У сірих тужурках, вовняних сорочках і сукняних штанах, вони вітали один одного, скидаючи кашкета. Обкинувши поглядом пасажирів і перелічивши їх, сідали за кермо і продовжували шлях. У Дес-Майнес, штат Іова, ми пересіли в іншу машину. Щось чи не зіпсувалось, бо не встигли гаразд від'їхати, як одразу повернулись на зупинку.

У нас була вільна година для відпочинку, і ми вирішили розім'ятися. Тільки дві дами, єдині з тих, хто сів у Лос-Анджелесі, залишалися на своїх місцях, як дві марію-

нетки. Більшість автобусних пасажирів — це ті, що перебираються на нове проживання з одного міста в інше. Пішохідців на шосейних дорогах майже не траплялося, хоч я читав у газеті, що багато сімей вирушають у подорож пішки, а один ветеран війни з немовлям перетнув цілий континент.

Серед моїх останніх попутників було троє маленьких дітей, які гралися в автобусі, наче у себе вдома. Їхні батько й мати влаштувались біля виходу з автобуса, звідки наглядали за ними, дозволяючи їм робити все, що заманеться, аби тільки не наближались до дверей. На всі їхні пустощі вони оглушливо реготали, виказуючи таку радість, аж я їм позаздрив. Після того, як діти вирвали газету в одного сеньйора й під регіт батьків забралися на коліна до двох маріонеток, які їхали з Лос-Анджелеса, вони підійшли до мене. Я затіяв з дітьми міньбу. Діти давали мені галети та шоколад, а я малював їм на аркушиках картинки. Помітивши, як тануть продовольчі запаси, батьки знову зареготали, але харчі сховали.

Отак діти скрасили мою автобусну тридобову подорож від берегів Тихого океану до голубих вод озера Мічіган.

Плач у вишині

На автобусній станції в Чикаго з валізою на плечі я вийшов у велелюдному центрі великої столиці. Високі міцні кам'яниці видались мені середньовічними фортецями. Гігантські сталеві мости перекидали в повітрі свої арки, і над лісом заводських димарів висіла сіра густа хмара. Я чимчикував під високими дорожніми мостами, покладаючи надії на кілька доларів, що лежали у кишені й захочували до пошуків готелю.

Найубогіший будинок, прикрашений готельною вивіскою, обіцяв мені дешевий прожиток. Який же був мій подив, коли я дізнався, що господарка — панамка і що її заклад перенаселений латиноамериканцями. Я вирішив пошукати серед пожилиців дружніх облич. Але ці люди вже втратили що мали в собі іспанського. Вони розмовляли тільки англійською і не виказали ніякої цікавості до іспанськомовного прибульця. Що то міське відчуження! Мені також відпала охота зближатися з ними. Дешиця доларів у кишені давала мені якусь незалежність. Я оглянув свою кімнату, сходяв під душ у брудній ванній і знічев'я пішов вулицями знайомитися з великим містом.

Усе довкола було чуже, і я розгубився від зливи нових вражень, що несподівано обрушились на мене. Повітряні

поїзди розбуркали пам'ять про мое дитинство та механічні іграшки, яких у мене ніколи не було. І, дивлячись на потужні поїзди, я радів, неначе нарешті справдилася давня дитяча мрія. Численні пасажири піднімались і спускались високими металевими сходами, від швидкого ходу вагонів двигтіли стінки та бруківка.

У повітрі стояв і немовби просякав самі думки якийсь запах: то було дихання великого міста. Я вже звикав до цього густого запаху, коли почутив у ньому подих застоюлої морської води та портового мастила. Відразу ж у пам'яті ожив запах смоли і великих передмість Картахени. Мені мріли морські обрії, великі склади, звідки, можливо, надходили соснові палі, що впинались у набережжя мого міста. За рогом кварталу моїм очам відкрилась ціла мережа каналів.

Води озера Мічіган були обмежені високими мурами. Цілий ліс металевих щогол, круглих спокійних баркасів, плавучих будинків з арками та кранами творили пейзаж корабельні, нічим не схожий на береги, захарашчені каное та вітрильниками, на яких мої співвітчизники виходили на зустріч з морем.

З одного мосту я відкрив для себе панораму ще одного міста, інакшого, ніж те, в якому я перебував. Воно здіймалось проти морського обр'ю здібленими брамами хмарочосів. Спершу я мав таке враження, ніби переді мною естампи з численними подібними картинками міст. Приваблений хмарочосами, як колись засніженими вершинами Анд, я рушив вулицями до підніжжя повітряного міста. І вже коли опинився у володіннях гігантів, мені здалося, ніби вони роз'єднуються, і те, що раніше здавалося мені гірським пасмом, перетворилось на збіговисько найвищих веж.

Біля будинку Рівглей, куди вищого від інших, я дізнався, що за яких десять центів можна піднятися на найвищу оглядову вежу. Запрошення у цей незнаний світ здалося мені чимось фантастичним. У ліфті, крім ліфтера, нас було шестеро, разом зі мною піднімалися дві жінки і двоє дітей. Я спробував спостерігати за їхніми виразами — як-не-як нам зараз відкриється така картина! — але не побачив і натяку на хвилювання. Діти сварилися за жувальну гумку, а літні жінки трималися від мене чимдалі. Обпершися спиною об стінку ліфта, я намагався боротися з силою тяжіння. Ми досягли вершини. Двері відчинились, і діти кинулися до виходу. Жінки забалакалися і трохи затрималися. Я почекав, коли вони вийдуть.

Діти загарбали два телескопи, поставлені на майданчику вежі. Інші екскурсанти дивилися з відкритих арок,

захищених подвійним поруччям. Я знайшов місце, звідки було видно глибоку перспективу озера Мічиган, різноколірного, як південні моря. Я помітив, що первісна однакова для всіх людей природа не викликала в мені власницьких почуттів. Води, простерті аж до берегів Канади, не належали мені. Досі я вважав Сонце, Місяць, моря і вітри нічійними. Та це озеро було чиясь, чуже. Можливо, тут далася взнаки людська дискримінація; відмінність між твоїм і моїм; білим і чорним; багатим і бідним; англійським і латинським.

Охоплений суперечливими почуттями, я стояв на оглядовому майданчику, спорудженому людською наукою — мірилом могутнього людського розуму. Там, далеко, за сотні метрів під моїми ногами, це люди здавались комашками, на квадратах вулиць лівиво рухались автомобілі та трамваї. І вся ця вистава коштувала мені лише десять центів. А проте скільки поневірянь зазнав онук Анжели Васкес, яка працювала на тютюнових плантаціях біля берегів Сіну¹, син скромного вчителя математики перше, ніж піднявся на цю чудову вежу хмарочоса? Скільки доріг мені, змученому голодом і втомою, довелося пройти. Скільки разів я відмовлявся від далеких мандрів у пошуках незнайомого світу, якого нарешті досяг випадково, в ту мить, коли злидні брали мене за горло?

Дивлячись у холодні очі американських дітей, які без будь-яких зусиль та цікавості цілились своїми телескопами на добре знайому їм панораму, я думав про своє минуле, сповнене злигоднів та самопожертв. Я повернувся до них спиною і дав волю своїм сльозам. Моїми втомленими очима плакало тяжке дитинство селянських дітей, ніяк не спроможних осягнути, що воно за диво — аероплан. Плакали тисячі університетських студентів, тих, хто говорив про північноамериканську цивілізацію, як про Афіни Сократа чи інший світ поза часом і простором. Хіба мої кузени-вантажники, тітки-тютюнниці, брати-селяни не мали права, як і я, з висоти хмарочоса дивуватись фантастичним виторам людини?

Без ДДТ

Я вже був знайомий з багатьма сторонами життя американських міст. І якщо одного разу я плакав перед їхньою величчю, то знайшлися сльози і для їхніх злиднів. На третю ніч мого перебування в Чикаго довелося шукати деше-

¹ Сіну — річка в Колумбії.

вого притулку. Ночувати на вулиці я боявся. З озера вічний прохолодний бриз, а тут ще страх, нав'язаний читанням детективів про чикагських бандитів. Я тримався чимдалі від парків. Мені подобався торговий центр міста — його вулиці, дарма що я проходив ними сотні разів, залишилися для мене невідомими. Я намагався вижити у цій м'ясорубці, а спробуй вижити, коли ти безробітний. Поступово танули останні долари, незрадливі мої супутники в мандрівці з Лос-Анджелеса. Від кількох монет, які ще подзенькували у кишені, залежало моє сьогодні і непевне завтра. Головне тепер було швидше знайти притулок, щоб відпочити після виснажливого ходіння. Оголошення про житло, відповідне до моїх статків, — п'ятдесят, шістдесят центів — висіли на деяких будинках у середмісті. Я не раз піднімався і спускався сходами — і все намарне:

— Вільних покоїв немає!

Я вирішив перебути ніч на ногах — надійсь, не підведуть мене до ранку! Розваживши так, я відчув себе тим мільйонером, якому завжди бракує для купівлі якоїсь речі всього кількох центів, і він відмовляється від неї, хай це буде навіть якась страва. Оскільки в мене вціліло кілька монет, то я навіть дозволив собі купити за цент-два газету. При світлі вуличного ліхтаря я читав на її сторінках про новини такого нібито далекого американського світу. Тепер, коли котрийсь із друзів запитує мене, скільки часу я пробув у Сполучених Штатах, мені хочеться відповісти: «А хіба я коли там був?» Проте пережиті там події я не забуду повік.

Цієї ночі чистим випадком я знайшов помешкання, де великодушно давали притулок за сорок п'ять центів. Мені пощастило нашкрябати такий мізерний капітал. Я попрямував до готелю, навіть не мріючи знайти там вільне ліжко. Перестрибуючи калюжі, перетнув двір і наблизився до похмурих сходів, які губилися в мороці. Мерзенний вигляд будинку не розохотив мене, і, зійшовши на другий поверх, я спитав про кімнату. Яйцеголовий чоловічок з булькати-ми очима, ще збільшеними товстими скельцями окулярів, ліниво кутаючись у брудний домашній халат, відповів:

— Коштує сорок п'ять центів!

Його репліка скидалася на крик аукціоніста.

— Гаразд, — зрадив я.

— Гроші! — вигукнув чоловічок, збираючись продовжити перебитий сон у комірчині, звідки він з'явився. Він виврав у мене монети з рук, неначе боявся, що я передумаю. У сутіні я пройшов по коридору з багатьма дверима обабіч у пошуках дев'ятого номера, що назвав адміністратор.

Хиткі картонові стінки розділяли комірчини. Досить було зайвого кроку, щоб опинитись у сусіда. Я штовхнув двері дев'ятого номера і побачив у неймовірно загидженій злиденній кімнатчині погано застелене металеве ліжко. З-під брудної ковдри визирала не менш брудна подушка. Тут не могли не водитися комахи. Втома мене долала, тіло гуло, і я вирішив ризикнути. Я розіслав на ліжку газету і, не роздігаючись, упав на неї.

Умить мене обліпили паразити, кусаючи й жалячи. Я підвівся, воші і блощиці посипалися на газету. Я схопився на рівні ноги, гидливо обтрушуючись. Коли мені здалося, що вже спекався паразитів, я витрусив газету і зважився лягти на підлозі. Яка вже тут гігієна, моє хворе, розбите і стомлене тіло так прагло відпочинку! Мені здавалося, що я відпочину хоч на холодній підлозі. Але й там кишіло від паразитів. Вони цілими процесіями спускалися по стінках, сунули з усіх кутків. Гуллівер — і той не чув такого страху перед цими голодними кровососами, як я.

Я здався і втік, чухмарячись до крові. Вже надворі під світляною неоновною рекламою мені спала думка: і це в одному з найсучасніших міст Сполучених Штатів, у чіїх лабораторіях вчені винайшли ДДТ. Довго ще горіли на шкірі укуси блощиць, а я все не міг повірити в те, що на власні очі побачив у пекарській нічліжці, де платять по сорок п'ять центів за ніч.

Пастки

Де й подівся той наївний мрійник, який гадав у мандрах вивчати життя і споглядати красу. Тут, у Чікаго, треба було вже рятувати власну шкіру. Я зрозумів, що заблудився у бетонованих джунглях, де шокрок чигає небезпека.

Якось уночі, коли я, плентаючись вулицею, втратив лік годинам і не міг дібрати, темніє вже чи світає, мені впав у вічі на одному з кіоскових прилавків згорток. Я подумав, що в ньому може бути їжа, несподівано для самого себе схопив його і, як злодій, дав ходу. Тікаючи, я побачив тінь людини на стіні, не інакше, як свідка. Я припустив ще дужче і, оглядаючись, сховав холодний пакет під сорочку. У мене було таке почуття, що за мною женуться чігагські гангстери чи там слідці. У скронях гупало молотком:
— Злодій! Злодій! Злодій!

Нарешті я зупинився перед зустрічним пішоходом. Я чекав, що він простягне руку і злапає мене. Але він, встромивши в кишені пальта руки й убгавши голову в комір, пройшов геть. Ніхто мене не переслідував. Я відкрив

пакет, сподіваючися знайти їжу. Леле! То був згорток газет єврейською мовою! Через купу паперу на прилавку кіоска я ризикував волею і честю. У мене навіть забракло духу повернути пакет на місце, і я викинув його у першу ж урну. Аж до рання ходив я, зупиняючись біля дверей ресторанів, звідки йшов апетитний запах кухні. Щодня заспокоював себе словами:

— Сьогодні я напевно знайду роботу!

Негритянське Чикаго

Чикаго — душа негритянського опору. Там видаються часописи, книжки, брошури та програми, які закликають боротися з расизмом у самому Чикаго, Нью-Йорку, Вашингтоні та в дискримінаційних твердинях Півдня. Тому, ввійшовши в його видавничі кола, я не втрачав надії розпочати газетярську кар'єру. Я вже мав кілька готових статей про становище негрів у латиноамериканських країнах і про потребу координувати на всьому континенті єдиний фронт боротьби проти «Вищості білих». Ця думка визріла у мене ще в Мексичі. Щоб об'єднати розпорошені сили Америки, було створено і названо ім'ям бразильського скульптора центр «Франсіско Антоніо Ліжбоа».

Я вирушив у редакцію газети «Чикагос Дефендер», негритянської газети у США, яку я читав ще в Лос-Анджелесі.

Після кількадечної облоги редакції я зміг побачитися з її директором. Мені казали, що він дока у лінгвістиці. Це був чорний курдупель із гречними манерами. Я поспішив спитати, чи знає він іспанську мову. Але його філологічні знання обмежувались мертвими мовами. Щоправда, він розмовляв ще й французькою. Директор пообіцяв опублікувати одну-дві статті, якщо вони сподобаються газетярам.

Хоч я був захарчований і кволий, у мене вистачило снаги перекласти статті англійською мовою і принести до редакції. Цього дня, як і в інші дні, проведені в Чикаго, я побачив байдужість заможних негрів до расових проблем. Холодність їхнього прийому контрастувала із закликами до боротьби з дискримінацією на сторінках їхніх газет. Я переконався: ця газетна тема давала їм багаті заробітки, і тільки.

Людське тепло я знайшов у негритянських кварталах. Одна знайома, учасниця засідань «Франсіско Антоніо Ліжбоа» в Мексичі, від щирого серця запропонувала мені зупинитися в неї. Мое життя у велелюдному місті намагався полегшити один колишній боець американських авіаційних

сил у Європі, з яким мене познайомив його брат-мексіканець. Саме вони допомогли мені перекласти свої статті про расове питання в Латинській Америці.

Найбільше мене цікавило негритянське гетто. Я цілі години ходив по Саус Парк Евін'ю, найжвавішій артерії районів гетто, і додивлявся до пішоходців. Невтомно ганяли на роликівих ковзанах діти. Бейсбольний м'яч часто ціляв у вітрини перукарських салонів, куди негритяночки приходили вирівнювати свої кучері і робити найхімерніші зачіски. Радість панувала в кінотеатрах, на перехрестях вулиць, у багатьох торгових осередках, де продавали платівки із записами негритянських зірок естради. Мінилися різнобарвні вивіски, гуркотіли важкі старі трамваї, що обслуговували негритянські квартали, бо сучасні перевозили білих, обличчя людей на вулицях були наче вирізьблені з чорного дерева.

Проте мої враження були втішні. Часто якесь дитинча просило в мене їсти, інше у драних штанах та старому капелюсі, завелюкому для маленької голівки, тягло за собою візочок із фруктами чи пхало тачку, ідучи з рідними. На перетині головних вулиць із Саус Парк Евін'ю тинялися жінкуваті хлопці. Такі сцени, надто часті нічної пори біля будинків та на вуличних перехрестях, викликали в мене незрозумілий біль.

Чорне хрещення

Релігійні негритянські обряди завжди небияк мене цікавили і глибоко зворушували. Я вивчав африканське коріння традицій моєї країни і, начитавшись бразильського африканіста Ніна Родрігеза, шукав схожості в обрядах північноамериканських та латиноамериканських негрів, оскільки і ті, й другі африканського походження.

Бачачи розчинені двері якоїсь релігійної секти, я, спонукуваний цікавістю, безстрашно заходив туди і, примостившись десь іззаду, спостерігав церемоніал. Молільники жадібно слухали проповіді про кінець світу та інші пророчтва, ледве зрозумілі для мене через типовий негритянський сленг.

Жерці у спеціальних костюмах чи туніках поринали в глибоку задуму, аж уподібнювались до медіумів у божеественному трансі або до демонічних духів у нападі конвульсій. Вірні плескали долонями по голові чи несамовито гупали ногами об підлогу.

Часто якась свіжонавернена падала в конвульсивному трансі, та братство не вважало; а то, бувало, ціла юрма

братів корчилася в екстазі на підлозі. Іноді галасливо містичні сцени доповнювалися співом кількох хорів; з великим чуттям виконувано «спірічуелзи». То був зворотний бік самореклами. Духовна цільність, екстаз поєднувалися з найвищим мистецтвом людського гблосу.

Один випадок поклав край моему захопленню релігійним культом. На майданчику, оточеному крамнищами та майстернями, кінець вулиці з великим рухом, увагу перехожих привертав яскравий намет із гучномовцями, звідки по черзі лунали то проповідь, то крикливі релігійні пісні.

Я зайшов, наступивши на дрiт від мікрофона, і сів на задню лаву. Кільканадцятьоро чоловік з похиленими головами слухали гучноголосу проповідницю в білому одiннi з голубим завоєм на голові; у неї було чорне блискуче обличчя з біснуватими баньками. Я подумав, що вірні опустили голови під палючим вогнем її зіниць. Під накриттям я побачив і молодого негра, що молився з біблією в руках.

Раптом писклявий голос жінки досяг неймовірно високих нот і, тицяючи в мене пальцем з довгим, як у китайських патріархів, нігтем, вона вигукнула:

— Дивіться, брати, на з'яву грішника!

Всі миттю підвели очі, в кого напівсонні, в кого червоні від плачу, а в кого біснуваті й вибалушені, як у жриці. Жінка без упину називала мене то «грішником», то «посланцем бога», то «братом».

— Вибачте,— гукнув я,— не розумію я вас! Я — латиноамериканець, мене привели сюди ваші голоси, я...

— Бог сказав: «Прийдуть брати з далеких країв: вони не розуміють твоєї мови, але сприймуть твою правду». Чудо! Справджується пророцтво. Прибув посланець із далеких країн, зваблений голосом божим! Підійди-но сюди, брате! Прийми хрещення нашої конгрегації! Чудо!

— Чудо!

— Чудо!

— Чудо!

— Чудо!

І ці люди заспівали хором алілуя.

Радість їхня лилася через вінця, вони не наважувалися зійти зі своїх місць і тільки лупали на мене очима. Під час співу жриця взяла мене за руку і, перш ніж я встиг заперечити або пояснити, хто я, повела мене в куток і посадила на стілець перед членами братства. Потім молодий пастор, що стояв позаду, різким голосом прочитав над моєю головою якісь рядки з біблії, заглушувані лементом молільників. З гучномовців, напевно, чувся пекельний гвалт, незгірший, як у дурдомі. І що ж, люди байдуже ми-

нали намет. Проїжджали автомобілі та трамваї — адже все те діялося на одній з вулиць Чикаго, найбільшого промислового міста Сполучених Штатів. Коли пастор прочитав рядки, жриця покклала мені на голову важке євангеліє, змусила покласти руки на книгу і вимагала від членів братства повторювати її слова.

Не знаю, скільки тривав церемоніал, я був ніби в прострації. Думав про безглузде видовище і чим усе це може закінчитись. Нарешті після співу члени братства накинулись на мене з розпитами, на мій подив, ніяк не пов'язаними з релігійним культом. Прощаючись, жриця захотіла записати моє ім'я та адресу і радісно вимагала, щоб я прийшов завтра на спеціальне збіговисько, там вона відрекомендує мене іншим членам конгрегації. Я ледве встигав відповідати на лавину натяків, запитань та підморгувань.

Цей інцидент уже забувся, коли одного разу я побачив у трамвайному вікні жрицю, яка вигуками і жестами, здавалось, вітала мене. Я відповів їй усміхом, але злякався, що вона зійде з трамвая. Справді, невдовзі трамвай зупинився, і я побачив, як вона вискочила з дивовижною для її віку моторністю. Тільки-но жриця торкнулася землі, я кинувся навтікача, забіг у якусь крамницю і сховався за дверима, а тоді сів у перший-ліпший трамвай. Більше я ніколи не бачив жриці, від якої прийняв хрещення.

Безробітні ветерани

У Мексичі під час відвідин свого брата художника я познайомився з Ліонелем. Він уже повернувся з війни в Європі, де служив у льотних частинах негритянської ескадрильї із Сполучених Штатів. І хоч збігло вже кілька місяців, він ніяк не міг пристосуватись до мирного життя. Так само, як і в брата, у нього виявився малярський хист. Навчаючись у негритянській школі, він почав малювати. Та невдовзі сім'я опинилась у скруті, і школярам довелося піти працювати. Ліонель потрапив у механічний цех учнем. Тих грошей, що він заробляв, ледве вистачало для особистих потреб. А його брат поїхав до дідуся та бабусі на південь.

— Сідай, я хочу намалювати тебе, — сказав мені Ліонель. — Щось же та мусило залишитись.

Він малював мене олівцем на аркуші. Тверді лінії, різко накреслені на початку, закінчувалися несміливими розсіяними штрихами. Малюнок мені дуже сподобався. Цей

портрет, вдало віддаючи мій темперамент, чудово втілював у собі й художникову вдачу.

— Майже твій автопортрет,— зізнався я.

— Річ у тім, що ми схожі. Ти...

Після повернення з війни перед ним знову постали давні й нові проблеми.

— Я опиївся у скруті. Я забув усе те, що раніш умів приховувати, і в моїй душі проросло щось нове.

— Війна змінює суспільство, і ветеранові доводиться знову шукати місця в житті,— несміливо зауважив я.

— Саме це я відчуваю в собі. Я став іншим і переглянув свої давні ідеї. Мистецтво вбивати людей навчило, що вбивати гріх...

І раптом, згадавши про сумну дійсність, він сказав сам собі:

— І всі клопоти зводяться лише до одного: знайти роботу.

Після марних спроб улаштуватись льотчиком у якусь комерційну установу Ліонель зрікся єдиних корисних знань, що дала йому війна.

— Я можу стати військовим льотчиком, але мене не беруть за цивільного пілота. Чому? — запитував він себе як дитина, неначе не міг збагнути дискримінаційного походження цієї кривди.

Одного разу спозаранку Ліонель почав пакуватися. Він думав, я ще сплю на дивані. Перехопивши мій погляд, він сказав:

— Ушиваюся.

— Куди?

— Не знаю.

— Ти не обрав собі місця?

— Я їду на машині одного ветерана, який виїжджає в Огайо.

— А!

— До речі. Я сказав своєму другові й про тебе, і він відповів, що знайдеться ще одне місце. Виїжджаємо опівдні.

Я зрадів, немов дитина, що пускає нову мильну бульбашку, коли стара лопне. Відшукав карту і переконався, що Огайо на сході. А там уже недалеко Нью-Йорк, що притягував мене як магнітом. Після Лос-Анджелеса та Чикаго — місто хмарочосів, порт, через який пролягатиме маршрут нового Сіндбада. Час від'їзду наближався. І мені ставало ясно, що самого автомобіля, як, приміром, у Латинській Америці, ще не досить для подорожі й відкриття для себе нью-йоркського світу. Нелегко мені далось знайомст-

во з попередніми містами, і, хоч я вже не новак, страшно було вирушати в дорогу без єдиного долара в кишені. Я порився у своїй валізі, шукаючи, що б можна продати, але знав, що нічого не знайду. Папери, ганчір'я та кілька ампул аметину, збережені ще з часів моїх мандрівок по Латинській Америці. Нічого з цього не можна було обернути в гроші. Раптом я побачив одяг, куплений для роботи у Центральному шпиталі в Лос-Анджелесі. Я знайшов годинника та самописку. Але скільки можна виторгувати на цю дещевинку?

Недовго думаючи, я вирушив на пошуки скупних магазинів, бачених у негритянських кварталах Чікаго. Говорити щось Ліонеллю я не хотів — він і так заклопотаний своєю власною долею безробітного ветерана. Те, що мені запропонував єдиний скупник за мої «коштовності» — годинник та самописку (на одяг він і дивитись не схотів), здалося мені такою мізерією, що я відмовився. Тоді я вирішив запропонувати свої речі перехожим.

— Містере, чи не купите цей годинник?

— Джентльмене, з нужди продаю цю самописку. Скільки хочете, стільки й дайте за неї.

Та моїм товаром ніхто не цікавився. Люди морщились або відверталися. Проте я виявив упертість. А мої клієнти, як на зло, відповідали мені:

— Дякую, у мене є.

— Не маю грошей.

— Навіщо мені ці дрібнички?

Нарешті я звернувся до однієї негритянської дами:

— Сестро, купіть у мене годинник і ручку. Терміново потрібно трохи грошей. Це питання життя і смерті.

Сеньйора окинула мене дружнім поглядом, ніби побачила давнього знайомого.

— Де я могла бачити вас раніше? — спитала вона, поклавши мені на плече свою руку.

— ...Я...

— А!.. Тепер я пригадую. Ви той брат з Південної Америки. Чому ви більше не навідувались у нашу конгрегацію? У вас були якісь труднощі?

Я не пригадував її обличчя. Того вечора, коли я прийняв хрещення в релігійній секті, я запам'ятав тільки проповідницю.

— Так, у мене було багато прикрощів, і тому я не відвідував нашу конгрегацію. Та коли б ви купили ці предмети, я обов'язково пішов би туди.

— Ні, брате. Навіщо продавати те, що вам потрібне. Десять доларів зарадять?

Перед такою щедрістю мені стало соромно за свою брехню. Краще б зізнатися їй, щоб не чекала марно сю ніч на релігійному сеансі. Зрештою це почуття взяло в мені гору.

— Так, мені стануть у великій пригоді ці десять доларів... але...

Жінка розщібнула торбинку й добула звідти десять доларів:

— Що, «але»?..

— Я сьогодні ж маю виїхати з цими грошима. А повернуся — відразу ж знайду вас у конгрегації.

— Гаразд, брате. Не клопочіть собі голови, як повернути гроші! Головне, щоб ви самі повернулись до нас. Хай вам бог помагає.

— Дякую, сестро. Я докладу всіх зусиль.

Вона зробила це не з святенництва, а лише щоб допомогти мені. Я залишився стояти на тротуарі з грошима в одній руці та клекотливим годинником у другій.

Останньої марки «Форд» плавко рухався проспектами Чикаго. Я тут ніколи ще не бував, і мені стало шкода залишати місто. Мені були ворожі лише торгові осередки й негритянські гетто. Саме там я проводив весь свій час. Красиві громадські будівлі, особняки, проспекти, засаджені тінявими деревами, повз які ми оце проїздили, здавалися справжньою мрією.

— Хіба все це жене мене з рідного міста? — сказав Ліонель, коли я поділився своїми враженнями з молодим негром, водієм Петером.

— Саме це погнало нас на війну, і, на лихо, ми повернулися живі. Чому нас не наздогнала куля, як Тома та Самуеля?

Запитання зависло в повітрі. Ліонель насупив брови, як завжди, коли замислювався, а Петер, здавалося, далі ставив собі запитання, на які не було відповіді. Довгенько ми сиділи мовчки. Надвечір Петер на моє прохання почав розповідати про себе.

Він народився у Франкфурті Кентуккі, де провів усе своє життя на березі Міссісіпі, ловлячи рибу, займаючись рільництвом, розвантажуючи та навантажуючи кораблі. Дядько відвіз його до Луїзіани в середню школу, а згодом, уже дорослого, той самий заможний родич улаштував рахівником на залізничній станції. Там його і застала війна. Хлопця записали до тієї самої ескадрильї, що й Ліонеля, там вони подружились. Після повернення Петер марно шукав роботи в Сан-Франціско. Один земляк попросив перегнати автомобіль, яким ми оце їхали, в його рідне

місто, тимчасом як сам він, білий дука, плистиме пароплавом у Європу, щоб одружитись.

— Не знаю, чи залишать мене шофером його родичі, чи знову доведеться тягати вантажі на Міссісіпі.

Петер був безжурний юнак, говорив з оптимізмом і, здавалось, без тривоги за майбутнє. Він жив сьогоднішнім днем. Наостанку він заявив:

— Я залишу вас у Колумбісі. Там мені треба підібрати родича мого господаря, щоб відвезти до Контуккі.

Таке повідомлення було несподіванкою для мене. Для Ліонеля це не мало значення, бо він уже надумав вирушити до Пітсбурга, де була потреба в робочій силі на великих заводах. На станції Пітсбург ми розлучились. Помітивши мою геть пошарпану валізу, Ліонель сказав:

— Візьми собі мій армійській речовий мішок. Можливо, він стане тобі в пригоді. А я позбавлюсь цього сувеніра-пам'яті про минулу різанину.

Сідаючи в автобус із мішком, прикрашеним ініціалами повітряних сил Сполучених Штатів, я відчув себе ветераном, та й пасажирів дивилися на мене з більшою повагою.

Нічний притулок

Серед вокзальної метушні автобуси, які прибували щохвилини з різних кінців країни, привозили з Греймунд Стейшн нових пасажирів, поповнюючи лави тих, хто чекав автобусів до інших міст. З численних вогнів я зрозумів, що було ще надто рано, аби починати свій безцільний шлях з вулиць Нью-Йорка, і вирішив подрімати на лаві. Пильнуючи, коли звільниться місце, я вивчав внутрішнє приміщення станції. На горішньому поверсі умивальники та дзеркала чекали своїх клієнтів, здебільшого — простодушних завойовників неприступного світу. Продавці лез для гоління, мила та краваток дошкуляли цим новітнім аргонавтам без валіз і з мізерною сумою грошей, які збиралися добути золоте руно, нібито сховане у великому місті. Я швидко вмився, оскільки з піджаками та сорочками в руках нетерпляче чекали черги інші, котрі потім без усякого багажу зникали в тисячах напрямів, у космополітичному густо заселеному місті.

Рано-вранці під покровом густого туману, що зволожив вулиці, я побачив острів, прикрашений хмарочосами. Я був у самій серці Нью-Йорка, у нижньому Манхеттені, куди сходились мільйони людей у пошуках своїх контор чи крамниць, розміщених в одній із стільникових комірок, що від-

чиняли вікна на бокових стінах хмарочосів. Розмаїтий світ метушився на проспектах, де змішувалися слабкі звуки з гуркотом молотів на будівельних майданчиках. Сотні розкрилених голубів ширяли над головами та плечима пам'ятників, сягали неба високо над вежами. Інші дріботіли між автобусами та нескінченними рядами приватних автомобілів. Поки я з речовиком на плечі марно шукав притулку, що дав би мені зорієнтуватись у лабіринті незнайомого міста, одна думка уроїлась мені в голові: якщо голуби переборюють свій трепет перед Нью-Йорком, то з більшим правом зроблю це і я.

Ніч застала мене втомленого і без даху, що звільнив би мене від страхів прочанина. Навіть ночі, коли я бродив по сельвах, не лякали мене так, як безсонні блукання нічним Нью-Йорком. Ті долари, що я мав, були безсилі відчинити мені двері готелю. А іншого житла не було. Кругом рясніли оголошення з фатальним текстом: «Вільних кімнат немає».

Випадковість привела мене до залів Пенсільванського вокзалу, осереддя міської залізниці. Юрби людей, які сунули в усіх напрямках під низкою вслетенських арок, супроводжували мене обабіч, поки я не побачив вільних лав.

На них спало кілька чоловік. Я й собі ліг на одну. Не знаю, скільки я спав, лишень пам'ятаю, що розбудили мене удари кийка. Я дивився на полісмена, не тямлячись від жаху. Та досить було побачити, як він обходиться з іншими сплячими, та спритність, з якою ті зіскакували й мчали до сходів на вулицю, щоб зрозуміти, що мені робити.

Бородатий дідуган, змордований боротьбою за існування, молодий негр, кремезний, з припухлим обличчям, та невисокий чоловік у шапці, напнутій до вух, курили й гомоніли при вході на вокзал. Я впізнав у них тих, хто, як і я, спав на лавах,— по негритянському хлопцеві, який повернув мою увагу, коли спав із згорненими на грудях руками, застиглий, мов скульптура. Тоді я подумав, що він роздумує, проте він міцно спав, голосно хропучи.

Побачивши його знову жвавим та бадьорим, я наблизвся до нього як до давнього знайомця.

— Все тіло болить від ударів,— поскарживсь я довірчо.

Чоловічок у шапці щось буркнув на адресу полісмена. Глянувши на мій речовик, негр відповів, пускаючи повз вуха мою скаргу:

— Згодом повернемося назад. Тільки так і можеш поспати, коли катма грошей на комірне чи на вхід до метро.

— Та й за гроші не знайдеш місця в готелі,— сказав я, згадавши марні цілоденні пошуки.

— Тут неподалік є одне місце.

— Я вже стільки обійшов.

— Усього за шістьдесят центів кімната на ніч.

— А є вільні? — запитав я, боячись нового розчарування й добре пам'ятаючи про намет ветерана, який нещодавно повернувся з бойовища. Не мавши де жити, він напнув намет у Центральному парку, щоб оселитися там з дружиною та дітьми. Помітивши, що його слова мене зацікавили, молодий негр кивнув:

— Якщо встати вдосвіта, то можна отримати житло. А тепер уже пізно. Все зайнято.

Бородатий дідуган позіхнув і знову запропонував зайти у вокзал. Я спитав у юнака назву готелю.

— А чи не хочете спати на лавах з того боку вокзалу? — спитав він у мене.

— Дякую, залишусь тут. — Я боявся, що полісмен не тільки поб'є мене, а й потягне за волоцюгство до в'язниці. Пізніше я дізнався, що безпритульні кидають виклик властям, лягаючи на лави. Адже вони ветерани війни, проливали свою кров за кращий світ і вірили політиканам. Ці люди будили жалощі.

Я почав блукати по суміжних вулицях. Незнайоме оточення підбадьорювало мене. На розі однієї з вулиць я побачив світну рекламу Трейсунд Стейшн. Назву цієї фірми я не раз бачив на рекламах та автобусах транспортної компанії. Я подумав, що скидаюся на пасажирів з речовиком на плечі, тож можу скористатися будь-якою лавою. Незабаром звільнилось одне місце під стіною, і я, скоцюрбившись на своєму мішку, що час від часу був мені за незручну подушку, міцно заснув. На світанку я прокинувся, дивуючися, що проспав цілу ніч, не розбуджений полісменами. Я зійшов на верхній поверх глянути у дзеркало на своє припухле обличчя. Умившись, побачив біля себе чоловіка з ящиком, де були мило, гребінці та голярське приладдя.

— Сеньйоре, чи не бажаєте чого-небудь? — спитав незнайомець.

Я купив лезо й, ніби в себе у ванній, зішкрябав, наскільки міг, зловорожу щетину зі свого обличчя.

Готель Мілза

Тисячі поз, перепробуваннях на невеликій лаві з бильцями, що не давали лягти, дуже швидко змусили мене шукати дешевого готелю, який нараїв мені негр. Орієнтуючись за телефонним довідником, я незабаром опинився біля го-

телю Мілза, що височів у осередді Нью-Йорка, за два кроки від Емпайр Стейт. Оглянувши чотирнадцятиповерхову будівлю, продірявлену гніздинками віконець, ніби голубник, я подумав, що молодий негр покпив з мене. Я кілька разів обійшов навколо будинку, все ще не ймучи віри, що ця сучасна будівля надає притулок за яких шістдесят центів.

Цілий полк сірих людей вийшов з його надр. Декотрі заходилися кашлем, інші, згорблені, з глибоко застромленими в кишені руками, нарікали на ранковий холод. Кількадесят безробітних стриміли біля входу та рогів готелю і про щось жваво розмовляли. Від них вийшло сивухою, незважаючи на густий вуличний чад. Я відразу ж зрозумів, що готель справді був притулком для знедолених протягом всієї історії Сполучених Штатів.

Я приєднався до черги безхатників, яка починалася від віконця всередині готелю, виходила на вулицю і перетинала тротуар. Усі ці люди намагались отримати кімнату на ніч. Я став у кінець черги і незабаром опинився посередині. З найближчих кафетеріїв того-таки готелю, з вузьких вулиць, звідусіль сходились люди, об'єднані спільною долею, про це свідчив їхній однаково злидений одяг. Черга посувалася швидко, і я невдовзі став перед віконцем. Там записала мої дані, я заплатив шістдесят центів, і мені дали квитанцію. Хотілося відразу ж залишити в кімнаті мішок, що я тягав на собі ще з минулої ночі. Та службовець пояснив, що ключ від кімнати дадуть тільки о четвертій годині, бо в будинку сила-силенна кімнат і їх усі треба прибрати.

— У підвалі,— додав він, розуміючи, що я хочу звільнитися від вантажу,— є камера схову, в кімнати не вільно заносити будь-який багаж. Якщо маєте кілька доларів, краще залишити їх в адміністрації.

Не сказавши більше нічого, високий і міцний службовець продовжував огляд присутніх. Я стояв і дивився на нього. Він справляв дивне враження. Нарешті я зміг визначити, що він схожий на приборкувача диких звірів. Ця перша думка, що спала мені, була навіяна його формою із золотими смугами на грудях. Трохи згодом я зрозумів, що готельний набрид — це ті, хто відчайдушно боровся проти соціальної жорстокості й міг поводитись агресивно, і тільки такі службовці — владні, зі статурою атлета — були здатні тримати всіх у межах пристойності: вчасно зупинити бійку і не давати виливати свою ненависть чи займатись самокатуванням.

У зазначений час, о четвертій годині, я повернувся до

готелю. Така сама черга, ті самі люди, такі самі ранкові квитанції. Натовп юрмився біля віконця, але вже всередині приміщення. Стелажі, заставлені книжками, стояли під стінами видовженого приміщення, посередині видніли довгі столи, де було багато чорнильниць та вимочок. Усе це більше нагадувало велику палітурну майстерню, ніж бібліотеку. Велетенська черга, закручена спіраллю навколо столів, виходила через двері і тяглася на всю довжину величезної зали, де безладно стояли стільці. Хоч квитанція забезпечувала кожного кімнатою, номер якої зазначався, всім чомусь нетерпеливилось якнайшвидше потрапити до своєї кімнати. Сотні людей задалегідь займали чергу і чекали на поставлених рядком стільцях.

Живучи з цими дивними мешканцями, я багато чого зрозумів. Лінивими їх зробила тривала виснажлива робота на полях та фабриках. Остання війна залишила сліди на більшості з них. У багатьох були покалічені руки, зранені ноги, що ледве носили їх. Поки що вони жили на пенсію, призначену державою на два роки. Цим людям хотілося б постійно спати, ніколи не прокидаючись, бути відсутніми в цьому житті, яке змусило їх стільки страждати. Коли їх зганяли вранці з ліжок, щоб прибрати кімнати, вони, підводячись, лаялись, чіплялися до службовців, і ті мусили вдаватися до сили. Ще сонні, вони купували свій убогий сніданок у першій-ліпшій забігайлівці, повертались у готель і сідали на стільці, чекаючи, коли знову можна буде залягти спати. Щиро кажучи, ці примари вже вмерли для життя, перестали існувати; заглиблені у свою смертельну втому, вони навіть не помічали гуркотливого навколишнього світу.

Першу ніч я спав на останньому поверсі в західному крилі будинку. Два старих ліфти піднімались і опускались, повні пасажирів. Іноді зависали на півдорозі, і тоді, сидячи в клітці, як орангутанги, люди грозилися зламати металеві брусн. Я переконався, що всі ці напівлюди мали між собою шось спільне: анархічне волелюбство, породжене затьотою боротьбою за існування. Це почуття робило їх іконоборцями, непокірними й асоціальними. Мало значення й бажання чимшвидше побачити себе в комірчині на два квадратних метри з ліжком та шафою. Це передостаннє благо для людини в цьому величезному і чужому світі, бо останнім є вузька й мулька домовина. Втім, ці два квадратні метри, ці маленькі келії готелю Мілда були тими-таки домовинами для живих. Я думаю, що господарі готелю, щоб запобігти клаустрофобії, силоміць виганяли звідти людей на десять годин — із шостої ранку і до чет-

вертої дня. У цій тісній келії люди теж мали право на клаптик неба, певніше, на віконця, бо неба однак не було видно через високі хмарочоси. Та ці люди вже не потребували ні повітря, ні світла, ні тепла. Вони відчиняли віконця, тільки щоб нишком викинути свої екскременти на вулицю чи вузький чотирикутний двору, туди, де розплодилася на покидьках — шматках запліснявілого сиру, хліба, ковбаси — ціла фауна гризунів та комах.

Незважаючи на задуху та інші невідгоди, моя келія була раєм проти годин, проведених на автобусній станції. В ній я перебув першу стерпну ніч серед інших неспокійних ночей, першу ніч у новому нью-йоркському житті, сірому, голодному, тривожному, — вона мала наснажити мої м'язи й зміцнити нерви у столиці, яка спочатку упосліджувала людину, а тоді ковтала її.

Хворобливий і сірий ранок застав мене, коли я віддирав від тіла паразита, про якого чув на лекціях із тропічної медицини і якого боявся не так через виліковний тиф, як через саму назву, одержану на фронті, — окопна воша.

Той, хто поклоняється Святому Отцю

Мізерний капітал — долар і п'ятдесят центів, з яким я прибув у столицю світу, дозволить мені переночувати в готелі Мілза. Прокинувся я з кількома дрібняками в кишені. З четвертої ранку голод почав настирливо нагадувати про себе. Я не знав, як угамувати його з такими мізерними грішми. Зрештою терпець мені урвався, більше я ні хвилини не міг тримати при собі свій «капітал» — єдиного друга в метрополії з вісьмома мільйонами жителів. Лихо навчило мене не розлучатися з убогими грішми до останнього моменту. Такий момент настав.

Коли я вийшов на вулицю, ноги мої тремтіли, заледве витримуючи вагу тіла. Через недокрів'я в очах пливли райдужні кола. У нерішучості я сперся на готельні двері поруч із чистильником взуття. Дивлячись, як спритно він орудує щітками, я згадав дні, коли сам був чистильником у Гватемалі. Я пройнявся довірою до хлопця — як-не-як негр, брат по расі, — й ледь не заходився набиватися йому в помічники. Проте вчасно стримався, бо знав, що не здужаю навіть махати щіткою, і натомість вирішив пошукати ресторану.

— Послухай, хлопче, — сказав я чистильникові, — ти чимом не знаєш, де можна дешево поїсти?

— У ресторані Святого Отця.

— І скільки там коштує обід?

— Обід з овочами, м'ясом, кавою з молоком, хлібом і десертом коштує п'ятнадцять центів,— відповів він.

Я не повірив своїм вухам. Чи ж може таке бути, що в ресторані Святого Отця годують так дешево, коли звичайний бутерброд із шинкою коштував п'ятдесят центів?

Мало вірячи в те, що почув, я зібрав рештки сил і після нескінченної, як мені здалося, їзди в метро прибув у заклад Святого Отця, гідний порівняння хіба з житлом покійного президента Рузвельта. Сім поверхів для різних категорій суспільства; нижні поверхи займали прості віруючі, останні — ангели. То був рай на землі. Я дуже добре пам'ятав слова одного мого брата, що визнання земного раю — головне, чим відрізнялася нова релігія від давніших. Святий Отець нічого не обіцяв у потойбіччі: усіх прикросів і радощів треба зазнати в цьому світі.

В палаці я не побачив нічого шикарного. Під майже зруйнованим металевим мостом за нью-йоркськими негрівськими кварталами виднів великий цинковий дах, де звичайно збиралися ангели. Враження таке, ніби за кращих часів ця будівля була механічним цехом. Довга черга виснажених людей з голодними очима, у жебрацькому одязі, змілася з внутрішнього приміщення.

Усе ще не вірячи, що там годують майже задурно, я став у хвіст черги і поволі наближався до приміщення. Нижній поверх був поділений на дві великі секції: перша для ресторану і друга для ритуалів. Специфічний запах ударив у ніс. Усе тут пахло однаково: їжа, тарілки, службовці, молитви і музика. Впадала в вічі сила нахлібників, які крутилися довкола багатой їжі. Що менше ставало їжі, то дужче розпалювався апетит,— я вже почав аж тривожитися. Один дід, що стояв за мною, дуже чорний, з широким симпатичним обличчям, по акценту впізнав у мені чужоземця. Пройнявшись до мене симпатією, він заходився давати поради як новому членові общини.

— Тут нікого не силують чинити всупереч власній волі, але якщо ви справді будете влячним, то замість просто-го «дякую» скажете: «Дякую, Святий Отче». Адже все, що ви тут одержуєте,— з його божої ласки. Мої власні слова, усе це походить від його могутньої влади.

— Дякую,— відповів я, киваючи на знак згоди.

— Дякую, Святий Отче,— поправив мене мій добрий чичероне.

Знітившись, я повторив його слова, вперше проказавши найуживанішу літургійну фразу братства. Відтоді я помітив, що будь-яка дія тут супроводжувалася словами, які

натякали на безмірну щедрість Святого Отця. Я відкрив, що стрижень тутешнього культу — доброта.

Коли попереду залишилось тільки двоє, я стривожився не на жарт: казани були порожні. Невже я зостануся без сніданку?! Я не стримався і промимрив щось старому про свій страх.

— Святий Отець принесе ще їжі, не хвилюйтесь, — заспокоїв він. І справді, з'явилися інші казани з новими стравами. Клієнти обговорювали їх у міру того, як одна із сестер змінювала назви в меню. Їхні слова передавалися з вуст у уста, доносячи приємну новину тим, кому не було видно меню. За прикладом інших я взяв із прилавка тацю, щоб одержати страви. Я вагався, бо не знав їх назв англійською мовою.

— Брате, ви латиноамериканець? — ласкаво спитала кремезна негритянка, що подавала страви.

— Так, я з Південної Америки, — відповів я, вибачаючись за затримку черги. Всі в цьому приміщенні звертались один до одного як брати і сестри. Сестра дала спокій стравам і, переповнена радістю, спитала:

— А в Південній Америці теж знають нашого Отця?

— Певна річ. Там його поважають не менш, як тут, — відповів я.

— У нас вдома є великий портрет Святого Отця, ми всі його глибоко шануємо.

Своєю відповіддю я здобув прихильність головного ангела ресторану й відразу переконався в цьому, діставши щедрю пайку за мізерну плату. З повною тацею я бадьоро почимчикував за старим, який опікувався мною, взяв кілька шматків хліба з тарелі й на додаток до всього — склянку чаю.

— Дякую, Отче!

— Дякую, Отче!

Заінтригований цими подячними словами, я не втримався і спитав:

— Хотілось би знати, де перебуває Святий Отець?

Вражений таким невіглаством, старий відповів:

— Отець приявний скрізь. Тут — у їжі, там — у музиці, всюди, де він являє свою безмежну доброту.

Тут я пригадав газетне оголошення про шлюб Святого Отця зі своєю секретаркою, канадською блондинкою, і зауважив:

— Але ж його тіло повинне десь перебувати. Недавно я дізнався, що він узяв шлюб.

Перше ніж назвати місце перебування Чорного Бога, старий визнав за доцільне розвіяти мої сумніви й пояснив:

— Цей шлюб — найвищий доказ ласки нашого Отця: він хотів своїм чином довести нам, що між його синами та дочками не існує расової відмінності, є тільки міра досконалості. Його спілка підноситься над плоттю, то єднання духовне, і тільки. Живе він у Пенсільванії, але його великий приклад — у серцях усіх вірних.

Усі, хто поклонявся, розташовувалися в глибині зали, зайнявши стільці першого поверху та лави другого. Переважали негри, але було чимало й білих, ще більших фанатиків, які займали місця поруч зі своїми братами. Величезний портрет Отця вирізнявся серед паперових гірлянд та гасел, що пропагували доктрину Нового Бога. Раптом на помості якась літня жінка заволода в мікрофон, розпачливо простягаючи руки й плачучи. Певна річ, я був здивований, та мій супровідник поквапився пояснити:

— Це грішниця. Вона розповідає братам про свій гріх і про те, як Отець повернув їй спокій душі.

Хор голосів відповідав на запитання жінки:

— Так воно і є!

— Безперечно!

Водночас із появою жінки біля мікрофона оркестр заграв мелодію, схожу на блюз. Я зрозумів, що то народна музика, бо всі заспівали, навіть грішниця урвала свою нудну сповідь і приєдналася до співаків, плескаючи з усіма в долоні. Аж ось на поміст зліз чоловігя і, вхопившись за мікрофон, став ридати й молотити себе кулаками в груди. Джазова музика гучнішала, багато хто підвівся, плескаючи в долоні й танцюючи. Я поквапився впоратися з їжею, щоб наблизитися до салону, де розігравалась ця вистава. Побачивши, що мій супровідник анітрохи не занепокоєний, я подякував йому за люб'язність і пішов зайняти місце серед молільників.

Я помітив, що мої ноги рухаються у ритмі музики. Довкола помосту безтурботно танцювала дівтора, додержуючись чимраз рвучкішого ритму. Заполонений музикою, я теж наче несамохіть зарухав ногами. Я не втримався від спокуси зірватися на ноги і прилучитись, хоч і повагом, до дорослих та дітей, які, наелектризовані музикою, танцювали з таким запалом, ніби відчайдушні вихильяси могли очистити їх від гріхів. За кілька кроків від мене одна жінка, елегантно вбрана, як і більшість присутніх, здійнявши руки й лементуючи, кидалася на всі боки, натикаючись, мов навіжена, на людей. Ніхто із потерпілих не ремствував, всі весело, навіть захоплено дивились, як жінку носить з одного кінця зали в другий. Мелодія вивершилася проникливими звуками. Тепер уже й решта жінок, а також чоло-

віки та діти, стали жертвою цього екстазу, і всі вигукували одну фразу:

— Отче, дякую!

— Дякую, Отче!

Мої ноги починали тремтіти, хотілося несамовито стрибати у такт бісівським ритмам, я зрозумів: ще кілька секунд серед юрби, охопленої гуртовим екстазом,— і я почну стрибати і кричати, як шаленець. Я насилу спекався білого папа, який, тримаючи мене за руку, кричав голосніше за будь-якого негра, і приголомшений вийшов з палацу Святого Отця.

Солідарність жебрущих

У перші ранкові години після прибирання залів та бібліотеки мешканці готелю Мілза квапливо займали стільці, щоб потеревенити, подрімати чи потай ковтнути віскі: вносити в готель спиртне заборонялося.

У загальній лазні, де за ті ж таки шістдесят центів видавали рушник та мило, я заходився вимивати нужу під теплим душем. Тут я познайомився з трьома нічим не примітними пожильцями, які повернули мене своїм щиро-сердям. Трохи згодом, коли ми вже розмовляли в залі, зайшли двоє нишпорок й, оглянувши всіх присутніх, підійшли до нашої групи і без будь-яких пояснень надягли наручники моїм співрозмовникам, залишивши мене стояти з роззявленим ротом.

То була мені наука надалі.

Відтоді я уважніше приглядався до оточення, намагаючися вгадати по спокійному чи, навпаки, несамовитому обличчю людини її минуле. Я ще більше зблизився зі своїми співмешканцями. Проте так і не знав, що змушувало мене досліджувати їхнє життя: зазирати їм у душу, вдумуватись у прокляття й добрі слова, що зривалися з їхніх уст і визначали суть і мету їхнього життя, ще не зовсім згаслого попри лахміття, голод і втому, невіддільні від них, як невіддільна пилюка від придорожніх дерев. Моя зацікавленість ними ґрунтувалась не тільки на допитливості, на бажанні навчитися жити у Нью-Йорку так, щоб не померти з голоду. Сьогодні, коли мої злигодні вже позаду, коли я тверезо все обдумав, я не можу знайти пояснення тієї могутньої притягальної сили, яку мали для мене бурлаки з готелю Мілза. Хоч зрештою мушу визнати: жодне інше місто Сполучених Штатів не справляло такого руйнівного впливу на мою душу, як Нью-Йорк. Було й

ще кілька чинників: один з них — моя втома після поневірянь у Лос-Анджелесі та Чикаго: ніде так не відчуваєш своєї самотності, як у містах із кількामільйонним населенням, де ти не маєш жодного друга.

Від розпачу й жахливої пригніченості мене врятували похмурі мешканці нью-йоркського дна. Невдовзі я приєднався до групи порториканців, серед яких вирізнявся Антоніо. Зблизившись із ним, я зрозумів, яка важка доля вигнанця, борця за свободу уярмленої батьківщини. Він кілька років студював право і був відданий під суд за образу честі порториканського трибуналу. Складаючи свідчення іспанською мовою, Антоніо навідріз відмовився перейти на англійську.

Він привів мене на кухню одного кафетерію, де ми мили посуд.

— Оце права, якими нам відшкодовують колонізацію,— часто казав він мені, передаючи витерти тарілку.

У групі був також Мануель — мексиканець «із того боку», як він визначав свою національність, підкреслюючи, що пишається своїм народженням у Мексиці. Добро у ньому вживалося із злом. Він промишляв маріхуаною. Я довго не міг дізнатись до ладу, в чому полягала його комерція, нарешті зрозумів з натяків, що йдеться про наркотики. Надто багато він мав у собі від індіанця, щоб розпускати язика. Цікавіший був другий бік його життя: жагучий потяг до освіти.

— Ти мусиш навчити мене письменницькому ремеслу,— часто казав він мені.

Я не брав наповажне його прохання, аж поки одного разу, будучи дуже голодним, він волів за краще купити іспанську граматику, щоб я навчив його правильній рідній мові. Того ж дня ми розпочали заняття, працювали в готельній бібліотеці, а іноді в комірці, яку він наймав поблизу. Своім звичаєм Мануель мовчки слухав пояснення, вдаючи, ніби не цікавиться тим, що я кажу, й ретельно чистячи нігті кінчиком невеликого кинджала, з яким ніколи не розлучався.

Часом до нас приставав Чіко, кубинець, про якого казали, що він із самої сім'ї. І хоч він не цурався чарки, був добряк і користувався загальною любов'ю. Достеменний паразит, але з тих, що подобаються кожному, хто з ними зіткнеться. Були серед нас і представники південного континенту: чілієць Аргуельєс і Че, здається, на прізвище Рамірес, хоч усі величали його по-народному на ім'я, як величають усіх аргентинців. Він був наділений проникливішим розумом, ніж інші латиноамериканці, що збирались

у готельних коридорах. Рамірес грав на гітарі, рідко мав поганий настрій і був чепурун.

— Судять по одягу,— любив він казати, розігруючи з себе джентльмена у витертих штанах та брудному піджаку, але при бездоганній краватці. Згодом з'ясувалося, що він жив коштом дівчат, чій серця здобував у барах.

Аргуельєс був матрос, але вмів робити все. Він мав непогану освіту й розмовляв зі мною на літературні теми.

— То пусте, що ти цілий день миєш посуд, зате після роботи на тебе чекає Шекспір. Ти читав його в оригіналі? Чудово. Тут у бібліотеці є повне зібрання його творів.

На жаль, Аргуельєс був з нами дуже недовго. Він подався на схід, сівши на торгове судно. На його прикладі я побачив, що читання — то своєрідне геройство. Звичайно, я повторював самому собі:

— Найгірший злидень не має права бути неуком. Треба перемагати себе.

У готелі я стикався і з деякими північноамериканськими неграми. Їм завжди боліла расова проблема. Джіно казав, що він лягає в ліжку лише з білими жінками.

— Їм подобаються негри, і вони вміють добре платити,— хизувався він, повертаючи до нас своє красиве обличчя. Він, певно, був метис, бо риси обличчя мав витончені.

А Маркус, як я міг забути бідолаху Маркуса! У цього двадцятип'ятирічного хлопця був нервовий розлад. Хвороба виявлялася в тому, що Маркус підносив руки до горла, наче хотів задушитись.

— Ця погана звичка з'явилася, відколи білі були накиннули мені на шию мотузок у Джорджії, щоб лінчувати нібито за женихання до білих жінок.

Його психічна травма була жахлива. Страх, що його знову звинуватять у спокушанні білих жінок, був такий великий, що навіть якби йому подарували гарний одяг, він однак у нього не вбрався б. Він вічно ходив у драних черевиках та брудній сорочці. Старанно приховував свою справжню негртянську вдачу: завзятого підкорювача сердець. І все ж у нього ще залишилося щось від веселого джигуна: вуса були підстрижені так ретельно, що здавалось двома чорними рисочками на темному обличчі.

Найцікавіший був Юджін, який ночами мив тарілки, вранці готував уроки, а ввечері відвідував лекції з хімії у Колумбійському університеті. У Луїзані він здобув середню освіту і мав хист поліглота. Та чого він прагнув над усе — це навчати своїх братів по расі.

— Ми повинні поміняти культ чемпіонства на культ

науки,— розмірковував він, гризучи кінчик олівця,— звичка, набута за довгі роки математичних студій. Юджін навчив мене чітко бачити чорну дилему в Північній Америці.

— Тут ідеться не про расову проблему, а про класову. Ось у чому правда.

Він говорив про це безсторонньо, наче дивився на світ з височини, недосяжної для всіляких хвороботворчих мікробів. Проте він кохав, доводив, втручався, виявляв цікавість, прагнути зрозуміти й охопити все.

Деякі цікаві постаті були серед французьких емігрантів. Джека діяли напади божевілля, на щастя, короткочасні. Він забрав собі в голову, що він чемпіон з боксу, і викликав на поєдинок усіх зряду. Але ніколи не нападав на суперника, якщо той не боронився. Що й казати, справжній лицар боксу! Андре — худий і жовтий, втратив око в окупованому німцями Парижі. Він був мовчун, понура, ніколи не сміявся. Я дізнався від Бастієна, що його сестру на його очах згвалтувала нацистська солдатнеча. Ніхто не міг розвіяти його, навіть Бастієн, п'ятдесятирічний кремес, що був для групи наче за батька. Надто опікувався він П'єром, веселим юнаком, щирим французом, одним з подвигів якого було одруження з гарлемською негритяночкою. Після заручин він привів її до готелю, а що жінок усередину не пускали, то зчинилася колотнеча.

— Я тільки відрекомендую її друзям.

Мусив утрутитися Бастієн, удавшись до найнепереконливішого аргументу — сили. П'єр провів дружину до бібліотеки, посадив її на стіл і відрекомендував мешканцям, неначе кіноактрису. Негритяночка була гарна кругом, її оченята аж грали від надміру почуттів. Свого чоловіка вона любила, як бога. Одного чудового дня французький пароплав позабирав усіх своїх емігрантів. Негритяночка прийшла попрощатися з нами. Її знову не пустили до готелю, і вона посилала повітряні поцілунки знадвору. Нам ще довго не вистачало французьких товаришів.

Мовчазне порозуміння між жебрущими з готелю Мілза було дивно забарвлене сентиментальністю і викликало навіть сльози, коли в котрогось із нас було горе. Наше спільне лихо — животіння на краю життя без будь-якої мрії. І в нас лишалася лише крихта тепла, щоб, обнявшись, сидіти гуртом, як сидять біля жаристого вогнища.

Гуртове життя

Жити гуртом було легше, ніж боротися одинцем. Отож мешканці готелю, латиноамериканці, створили щось наче товариство допомоги, яке, хоч і не мало писаного закону, повинне було думати про всіх його членів. Кожен, хто розживався на якісь гроші чи їжу, ділився з усіма. Тож-бо не було такого дня, щоб ми чимось не підживилися. Якщо хтось не заробив на ковбасу чи слоїк квасолі, то інший приносив покидьки з кухонь чи кафетеріїв, де мив посуд.

Та були вечори, коли ми без їжі й даху над головою никали в непевності біля кінотеатрів, розглядаючи фотографії кінозірок, світну рекламу Бродвея чи рухому рекламу світових новинок на Тайм Сквері. Якщо котрийсь із нас працював у ресторані, то решта чекали поблизу, доки товариш не з'явиться із сумкою недоїдків. Тоді ми забивалися в якийсь глухий кут і, підпираючи спиною стіну, ділили здобич: бутербродні, хлібні, м'ясні, сирні недоїдки й, о іронія долі, ще вологі від слини кісточки маєлин.

Але й це було не завжди. Іноді годі було влаштуватися у ресторан, бо то був хліб порторіканців і нам хоч-не-хоч доводилося давати їм дорогу, щоб наші брати-інваліди також мали що їсти. Ми намагалися ходити, а не стояти на розі вулиць чи тинятися біля театрів та установ, бо майже в усіх нас було негаразд із в'їзними документами. Надто ж сутужно доводилося мені, бо я не отримав з Мексика жодного цента гонорару і за браком роботи перетворився на дармоїда.

Че завжди починав свою прощу з барів Манхеттена, де в нього були подруги. Прощаючись, він завжди просив чекати на нього, але ми вже пересвідчилися, що коли він захопиться жениханням, то забуде про все на світі. Антоніо завжди вів нас у бік Бронкса, де жили латиноамериканці, а Джіно — у Гарлем. Оскільки то були суміжні квартали, до них ми завжди ходили однією дорогою.

Аргуельєс використовував ці вимушені нічні вилазки для довгих розмов про красне письменство. Якимось він зізнався мені, що написав два оповідання, але, на його думку, вони вийшли таким несусвітним, що він спалив їх і назавжди відмовився від прози. З поезією йому щастило більше. Я так і не дізнався, що тут його, а що ні, бо як власні, так і чужі поеми він читав, не називаючи імен авторів. Лише коли декламував якусь відому поему Неруди, Рубена Даріо чи Лорки, я міг угадати автора. Під час цих блукань по нью-йоркських проспектах він раптом починав

читати, і те читання було схоже на роздуми вголос. Коли ж хотів справити нам приємність, то декламував виразно, з жестикуляцією. Тоді він жалкував, що погано знає англійську і не може дати сольного концерту — мовляв, цього було б досить, щоб витягти нас із злиднів.

У мексиканця Мануеля був ящик чистильника взуття, чудесний ящик, він не раз рятував нас від голоду й холоду. Звичайно один чи двоє з нас щодня чистили взуття у центрі міста. Робота нелегка, але завжди можна було заробити один-два долари, щоб угамувати голод і заплатити за ночівлю у готелі.

Вечорами ми перелічували всі зібрані гроші, якщо вони були. Гамір суперечок, балачки, співи нам не заважали. Тільки Аргуельєс частенько видирав книжки з рук у тих, хто брав їх із полиць, щоб вирвати кілька сторінок для нотаток. Іноді доходило до скандалу, з якого наш декламатор завжди виходив переможцем: готельні службовці тягли руку за ним.

Підрахувавши гроші, ми купували яйця, ковбасу, квасолю та хліб або йшли в ресторан Святого Отця. Вечеряли завжди в готелі чи кімнаті Мануеля, де варили чорну каву або каву з молоком. Церемонія ця була закріплена за Мануелем, який іронізував, що оскільки він порторіканець, кухня дістається йому за конституційним правом.

— Так записано в листі Сполучених Штатів,— він любив посилатись на закони, як-не-як мав незакінчену юридичну освіту.

Одного разу я спитав у Мануеля, чому нам не можна спати в його кімнаті, на що він відповів:

— Я маю право на неї тільки вдень. Вночі вона заброньована для одного мого друга.

Він ніколи не розповідав про свого друга. То була його велика таємниця, але ми підозрювали, що вся справа у Мануелевих раптових зникненнях та грошві, що несподівано з'являлась у нього. Аргуельєс переконав нас порвати з мексиканцем, щоб не вийшло часом неприємностей з поліцією. Так ми і зробили. Але це поклато край існування нашої групи.

Коли Аргуельєс відплив пароплавом на схід, я не міг піти за його прикладом, бо не мав матроських документів. Я вже відійшов від готелю Мілза, хоч і не остаточно.

Ніч переслідує мене

Вдень я міг забути про своє незавидне життя волоцюги, відвідуючи художні музеї. Чудасія, та й годі, що робилося зі мною, коли я милувався картинами. Полотно застигала чорнота, мов пляма чорної туші, ховаючи від очей малюнок. То був привид ночі, невідступний, як манія, й реальніший для мене при денному світлі, ніж у темряві. Де спати? Цього запитання я боявся більше, ніж голоду. А ніч незмінно з'являлась у той самий час з хронометричною точністю. Сяйво рефлекторів було безпорадне. Мільйони засвічених лампочок, світна реклама на вежах будівель, усі нью-йоркські вогні разом узяті не могли сполохати ніч, що великим чорним ковпаком накривала освітлені острови.

Кількома способами я намагався позбутися цієї мани: ходив, спав на вокзалах, влаштовувався на ніч у метро. Коли я лагодився спати на вокзалі, то збирав в урнах газети, робив з них великий згорток, проходив як пасажир, займав місце на лаві, й сторожа не торбувала мене. Але незручні лави обертали години відпочинку в справжні тортурри. Тож я віддавав перевагу метро, але користувався ним лише коли мав п'ять центів, щоб спуститись. Це було важче, ніж роздобути якийсь харч.

Ночі в метро також не були позбавлені тривоги. Вмостившись на сидінні й обіпершись головою об вагонне вікно, я засинав. Сон тривав, доки вагони з шаленою швидкістю мчали від Нью-Йоркських островів до кінцевої зупинки, долаючи відстань під морським дном, проскакуючи гігантські мости. Через кожні дві — чотири години на кінцевій станції кондуктор звільняв вагони від пасажирів, що подібно до мене шукали притулку. З метро нас не виганяли, а тільки з вагонів, певні, що в наступному поїзді ми знову займемо місце, щоб продовжити перебитий сон. Кондуктори, працівники метро знали долю безробітних і не вдавалися до крайніх заходів, обмежуючись лише тим, що протягом ночі змушували раз чи двічі змінити вагони.

Душа мандрівника

Дуже рідко в метро з'являлися безпритульні жінки, яким ніде було спати. Якось уночі проти мене сіла білявка з великими чорними очима, які напрочуд пасували до барви її волосся. Її звали Ненсі. Напевне, ми відчули, що

подружимося. Так воно й сталося. Коли ми зустрілися очима, вона раптом усміхнулась, витягла з торбинки пачку сигарет і запропонувала мені. Тоді піднесла запальничку й мовила лукаво:

— Давно вже я не спускалась у бомбосховище. Відколи виїхала з Лондона.

Її англійщина була така американізована, що до мене насилу доходив її гумор, коли вона натякала на подібність ночей у бомбосховищах Лондона та в нью-йоркському метро. Сім років тому вона вже спускалася сюди, саме тоді дівчина приїхала з хутора Вайомінга, де жили її батьки. Відтоді вона добре пізнала ворожість нью-йоркського світу для тих, хто штурмує його, не маючи при собі нічого, крім райдужних ілюзій. Після тривалих поневірянь дівчина влаштувалася друкаркою в одному агентстві з працевлаштування. Та коли побачила, що її господарі торгують голодними безробітними, пішла звідти. Через кілька днів вона побралася з адвокатом, але невдовзі розірвала шлюб і добровільно пішла медсестрою на європейський фронт. З Європи повернулася місяць тому й, відвідавши рідних, подалася знову до Нью-Йорка шукати щастя. Всю пенсію ветерана війни переслала рідним, бо хотіла, щоб її молодша сестра вступила до університету. Вона знову була без роботи і без житла.

Я і собі коротко розповів про своє лихо, приховавши від неї своє голодування. Мене охопив сором перед цією козир-жінкою, яка не дала собі так опуститись, як я. Живі, проникливі очі Ненсі прочитали все те, чого я не доказував. Без будь-яких церемоній вона розщібнула торбинку і добула хліб, ковбасу та кілька яблук.

— Бачу, вам незручно казати про це, але відразу видно, що ви давно не їли. У вас на губах смага.

І тут мене прорвало: я побачив, що можу відкинути сором. Я розповів їй про свою боротьбу за виживання, і душа моя заспокоїлась, я відчув незвичайний приплив сили, цілком достатньої, щоб знову протистояти обставинам, що намагалися обернути мене у волоцюгу. Вранці ми попрощались, але вмовилися зустрітись уночі в тому самому метро на Тайм Сквері. Виходячи з метро, я, хоч і невиспаний, відчув таку бадьорість, наче позбувся багатоденної втоми. Вночі ми знову зустрілися. Насамперед я запросив її повечеряти в станційному ресторані.

— Бачу, ти став мільйонером! — вигукнула вона, жартливо трясучи мені руку.

— Бери вище, — відповів я, показуючи п'ять доларів, — я викладач іспанської мови, і мені вже заплатили за урок.

— Чудово! — її чорні вії метнулися вгору. — Тобі щастить!

На її запрошення ми пішли в кіно, потім сіли в поїзд метро і відразу ж поснули. Коли я прокинувся і глянув на її сонне обличчя, на торбинку, закинуту на плече, наче у солдата під час походу — цьому її навчила війна, — я зрозумів, що й сьогодні вона марно шукала роботи. На четвертий день нашого знайомства вона позичила в мене два долари, і більше я її не бачив. Наступного тижня, навідавшись у готель Мілза, я знайшов листівку п'ятиденної давності, де вона писала, що того ж дня сіла на торговельне судно, яке відпливало в Норвегію. «Не забувай мене, письменнику, колись ми знову зустрінемось на якійсь географічній широті. Ненсі».

Воскресіння

Тепер у мене був тільки один клопіт — вижити. Котячись по похилій, я міг перетворитися на людський покидьок, якби у мені не воскресло давне письменницьке покликання. Мое нове воскресіння відбулося на межі фізичного виснаження, у готелі Мілза — цьому пристановищі людських покидьків. Там я зіткнувся з найвищими душевними пориваннями, палким бажанням піднятися з дна, і це дало мені силу підвести голову й заплющити очі на злидні. Перший передав мені свій неспокій Аргуельєс. Постійно недоідаючи, він стеріг книжки у клітці, де людиноподібні звірі жерли сторінки з самого лише інстинкту руйнування.

— Якби міль знайшла собі замість книжок іншу їжу, вона почервоніла б, гризучи її. Але ці люди! Щоб витирати спітнілі ноги Шекспіром, треба народитись ослом! — кричав він, бачачи, як нищатья бібліотечні книжки.

І тоді я оглядався на власне життя і розумів, що пустим його робив тільки прокислий запах злиднів. Скільки разів я проходив повз факти, що страшенно обурювали мого друга Аргуельєса!

Приклад негра Юджіна ставив переді мною ще болісніші дилеми, здатні сколихнути найледачішу комірку мого мозку. Працювати вночі, здобувати знання в бібліотеці готелю Мілза чи Публічній бібліотеці, відвідувати університет, завжди підтримувати дух братів по расі і навчати їх, удосконалюватись політично, мити посуд у ресторані — й усе це задля того, щоб стати освіченою людиною. Юд-

жін був надто героїчний приклад для всіх, щоб залишатися байдужим до нього.

Навіть одне з перелічених занять здатне було вивести мене із стану заціпеніння. Та голоду не обдуриш абстрактними розумуваннями. І треба було надіятись на краще харчування, щоб віднайти згублений шлях до літератури. Тут мені вчасно допоміг поет Ленгстон Х'юз.

Я постукав до нього з надією, що він допоможе мені продати якусь статтю в негритянську газету. Я вдався саме до нього, бо захоплювався ним як людиною і поетом — цьому сприяли його розповіді про своє життя і ті його кілька поем, які я знав. У поеті я знайшов те, чого потребувала моя змучена душа. Ба навіть більше — я знайшов друга.

У нас зав'язалася жвава бесіда, наче ми давно вже були знайомі, зустрічались у далеких портах Африки чи Європи, де він бував свого часу. Його життєрадісність вплинула на мене благодатно і поступово, наче прокидаючись, я дедалі ясніше описував своє життя, поки туман, що був у моїй голові до зустрічі, не розвіявся. Ленгстон слухав, іноді вставляв репліки, стверджуючи мою думку, заохочуючи до ще більшої відвертості та довіри. Мої розповіді збудили в ньому спогади, та найбільше його зацікавили нові вісті з Південної Америки, які він чув ще в Мексичі. Поет пожвавішав, коли я розповідав про декотрих друзів, яких він знав ще замолоду в Мексичі. Ленгстон пригадав поетів і революцію, аромат Ксочімілько і сніги Попокатепетля.

Він заповзався визволити мене з лабетів злиднів. Після моїх марних спроб перекласти для антології Гарсія Лорку англійською мовою він знайшов одну даму, охочу вивчити іспанську мову. Моя учениця була дружиною негритянського актора та співака Кенета Спенсера. Вдома у нього збирались негритянські артисти, художники, письменники, музиканти та критики. Я відвідав кілька таких вечірок і побачив серед інтелігенції могутній провід у боротьбі за визволення раси, здатний протистояти кривдам, що викликали палку полеміку. Ленгстон майже не брав участі в дискусіях, лише усміхом чи кивком голови схвалюючи ту чи іншу думку. Згодом він пояснював мені деякі незрозумілі моменти із жвавої полеміки, піддаючи суворій критиці те чи те положення. Я відчував, який великий тиск чинить нове оточення на моє мислення, спрямовуючи розрізнені думки у нове річище.

Моїм письменницьким амбіціям сприяла й зустріч із великим перуанським романістом Сіро Алегрією. Досить було йому почути про моє голодування та духовну самот-

ність, як він заговорив про корисність мандрів по світу: Алегрія не став мене повчати, хоча був викладач Колумбійського університету. Щойно ми познайомились як він запросив мене пообідати, щоб підкріпити мої сили. На прощання Алегрія позичив мені портативну друкарську машинку, щоб я міг передрукувати й показати йому кілька своїх статей.

Одного ранку я відніс йому оповідання та чернетку свого роману. Світло, падаючи з вікон, освітлювало наші спини. Сіро Алегрія проглядав одне з моїх оповідань, які я збирався віднести в редакцію «Норте».

— Їм сподобається,— сказав він, закінчивши читання.

— У такому разі, маестро, все ж не марно я вештався по світу, схотівши колись стати письменником.

— Америці потрібні романісти, що зрозуміли б її такою, як вона є, і вказали б шляхи у майбутнє,— відповів він, суплячи брови. Незважаючи на ірландську кров, у його співучій мові розкривалася душа міцного, проникливого індоіспанця.

Зустріч із Алегрією у годину болю і породженого ним світла остаточно врятувала мене від загибелі.

Привиди в метро

Я дедалі рідше давав уроки іспанської мови своїй учениці, і нарешті їх число зменшилося до одного-двох на тиждень. І знову повернулися всі давнішні труднощі. Коли я не спав на станції Грейхонда, то спускався в метро. І хоч я чудово орієнтувався в лабіринтах центральної станції Таймс Ескуайр, де перетиналися усі лінії, проте якось уночі помилково сів у поїзд Восьмого проспекту і виявив, що шлях уривається на горішній станції, тобто поза метро. Довелося цілу ніч іти пішки, щоб повернутися до передмістя, бо в мене не було грошей, щоб знову спуститися в метро. Холодний досвіток — провісник зими — застав мене біля Центрального парку. І хоч було росяно, я кинувся на траву, бо не мав більше сили ступити бодай крок.

Метро гнітило мене, бо я зіткнувся тут із трагедією тисяч бездомних, які силкувалися вижити, перебуваючи на суспільному дні. До того ж мене обурювали люди, чкі, стомлені волоцюством, виснажені голодом, не маючи сили піднятися чи спуститися до поїздів, які це робили я та інші бездомні, зберігши хоч якусь мускульну енергію, зачинялися у вбиральнях на станціях метро і спали там,

сидячи на унітазах. Їх не шарпали кондуктори, але натомість вони вдихали сморід людських екскрементів.

Уолл-стріт

Уолл-стріт викликала в мене огиду. Я відвідав її якось, коли отримав грошовий переказ від одного мексиканського журналу, де я виступив. То був чек на десять доларів, і надійшов він саме в той час, коли мене обсіли найстрахітливіші злидні. Отримавши його, я почував себе так, наче виграв головний приз у лотерею. Переказ був на банк у Лос-Анджелесі, а звідти його переслали до Нью-Йорка. Окрилений радісною новиною, я навіть не уявляв, які на мене чекають труднощі, пов'язані з цим переказом.

Як мені сказали, банки містилися на Уолл-стріті, за тридцять чи більше кварталів від місця, де я перебував. Я вже ладен був одмовитись розмінити чек, оскільки голод і втома владно вимагала, щоб я перетворився на деревце, яке закорінюється у будь-якому місці. Але я не піддався кволості, й, не мавши п'яти центів, щоб спуститися в метро, ледве тягнувши ноги, але сповнений ілюзій, наближався до Уолл-стріту із чеком на десять доларів. Поблизу бухти, повитої туманом, місцевість, помережана тисячами мостів, кудюю рухалися важкі поїзди, з гніздами хмарочосів, серед яких височіла і біржа грошових магнатів світу, гнітила душу. Завулками і проходами між будівлями я дістався на Уолл-стріт. Вулиця була наче змашена жиром, світло не досягало її глибини, а тут ще й дощ — враження гнітюче. Одні за одними відчиняв я двері банківських контор, але — от неталан! — ніхто не захотів міняти мого чека, усі, наче змовившись, правили, що я можу розмінити його тільки в Лос-Анджелесі.

Я зовсім знесилів від втоми та голоду, ноги мені терпли. Я мав десять доларів... і знову мусив долати довгий тридцятиквартальний шлях. З важким почуттям, несучи у серці досаду й образу, я тікав від холодних стін Уолл-стріту, гнаний вітром та дощем.

Колумбійці у Нью-Йорку

Після трьох місяців життя в Нью-Йорку я знайшов заняття, що, можливо, не забезпечувало мені регулярного харчування, зате на певний час віддаляло мої три-

валі постування. Я навідувався в консульство своєї країни і пропонував послуги гіда колумбійським туристам, прибулим у це велике місто. Поїздки до Статуї Свободи, підйом на Емпайр-Стейт, відвідини музею природи — все це було неодмінним складником маршруту. Тих, кого могло хвилювати мистецтво, я виводив до художнього музею. А взагалі ж туристи прагнули в усі ті місця, про які їм уже доводилося чути, і приїжджали із задалегідь визначеною програмою. Тільки й чулось: «А де Рокфеллер-Центр», «Поведіть нас на Радіо-Сіті». Туристів-крамарів, а таких було найбільше, цікавили тільки комерційні контори.

Не скажу, що я зразу став бездоганим чичероне. Хоч я вже трохи знав Нью-Йорк, проте двічі чи тричі заплутувався разом із земляками у переходах лінії метро і виходив зовсім не там, де треба. Та й сподобні мені місця не завжди відповідали смакам відвідувачів. Якось я ризикнув повести одне подружжя в Бовері — певну частину китайського міста. Коли мої туристи побачили себе в оточенні жебраків та людей з похмурими обличчями, жінка заремствувала:

— Водить мене дивитися на чудеса Нью-Йорка, а не на цих брудних голодранців.

— Але ж ці голодранці, землячко, — заперечив я, — частина чудес міста. — Невже вам не дивно бачити цих жебрущих за два кроки від Уолл-стріту?

— Уолл-стріт, Уолл-стріт, — повторив її чоловік, — чи це не та сама вулиця банкірів? Поведіть нас туди!

Найприємнішим компаньйоном був колумбійський композитор і диригент Сантос Перес. Він палко прагнув ознайомитися з музикою Гарлему і тільки заявив про це, душа моя стрепенулась, і ми подалися до нью-йоркських танцювальних салонів та негритянських театрів. Я ще дуже розпалював його жагу пізнати музику кольорової раси, бо хотів нарешті побачити негритянські дійства, до яких не міг доступитися раніше. Перший вечір ми провели у відомому кабаре «Савоя», де в кращі часи збиралося європейське вельможне панство, приваблене співом і танцями негритянських музик Манхеттена. І хоч розкіш минулих років у кабаре вже поблякла, там і далі трепетала палка негритянська чуттєвість, ще стихійніша та глибша, і все було — сама природність. Ясноокий і білошкірий Сантос Перес був заповнений, мов найпримітивніший африканець, пронизливими звуками і несамовитим дрібцюванням танцюристів.

— Потанцюємо? — запропонував я, постерігши, як він запалився. Дивлячись на танцюристів і, захоплюючись

акробатикою бугі-вугі, він відповів мені не без лукавства:

— Я не хочу, щоб якась негритяночка розібрала мене на частини.

Я не поділяв його песимізму і вийшов на майданчик, блискучий і чорний, як шкіра моїх братів. Кілька дівчат відхилили моє запрошення. Вони вже танцювали кілька годин і ледве трималися на ногах. Нарешті мені вдалося запросити міцну, темну й неймовірно палку дівчину. Вона щойно прийшла, вся — сама свіжість, — і закрутила мене дзійгою. Я зі шкіри пнувся, щоб утримати рівновагу і додержуватися ритму музики, надто швидкого для моїх ніг, а найпаче, щоб доказати землякові свого. А він, дивлячись, як розтріпала мене партнерка, тільки реготав з утіхи. Від цього диявольського наслання мене врятувала зміна ритму музики: я вже збирався вибачитися перед партнеркою, коли раптом залунав мелодійний блюз.

Наступного вечора ми побували на музичному ревію Кеба Келлова¹. Театр був переповнений, дарма що цей чудовий актор і співак уже кілька тижнів виступав у Гарлемі. Келлою ніколи б не набрид Гарлемові: там його виступи сприймали палкіше, ніж у концертах для білих. Ще б пак, своїм мистецтвом він торкався найближчих для аудиторії сторін життя негритянського народу. Неважко було зауважити зв'язок коміка зі своїм народом у сатиричних діалогах, де часто висміювалися расові забобони білих.

Завдяки відвідинам консульства, мені довелося контактувати з деякими співвітчизниками, колишніми студентами-однокашниками, які вже з дипломами приїхали до Сполучених Штатів на спеціалізацію. З одним з них я зіткнувся на вежі Емпайр-Стейта. Нью-Йорк розгорнув свою перспективу: річки, зелені прямокутники парків, дамби, велетенські пароплави вганялись у води бухти чи Гудзону. Свіжий морський бриз заражав веселощами і дорослих, і дітей. Милуюсь, отже, я пейзажем, коли це хтось кличе мене на ім'я:

— До ваших послуг, — я був здивований, хто б це міг звертатися до мене в такому місці.

У Сполучених Штатах я ще жодного разу не чув свого прізвища, та ще вимовленого з мексиканським акцентом. Обличчя того, хто гукнув мене, було знайоме, а проте я запитав:

¹ Кеб Келлоуаї — відомий негритянський комічний актор і співак.

— А ви ж хто будете?

— Вам досить буде знати, що я вчився в одному по-тоці з вами у Боготі.

Його суха, пихата відповідь зіпсувала мені весь вечір. Порівнюючи його новенький костюм з моєю гротескною фігурою, я зрозумів, що це зарозумілий дурень і пихатість його від того, що йому фортує у житті.

Забутий Гарлем

Відтоді, як я вперше відвідав свою ученицю — вона мешкала наприкінці Гарлему, — я щодня проходив його вулицями, став одним з його завсідників. Лише вночі я повертався в передмістя, щоб знайти притулок у готелі Мілза чи на вокзалах. Подібно до численних продавців фруктів, які велелюдними бульварами штовхали свої візочки з одного кінця Нью-Йорка в інший, я перетинав усе місто, спостерігаючи гірке, але не позбавлене веселощів життя негрів. Марно я шукав на вулицях негрят, що танцювали б свінг, і жінок у розкішних хутрах. Давно минули ті часи, коли Дюк Еллінгтон приваблював білу еліту в салони Коттон Клубу; коли Луї Армстронг змушував буквально співати свою золоту трубу перед зачудованими магнатами міста, що тільки й чекали наближення ночі, аби з'явитись у гарлемських аристократичних салонах. Від блискового минулого залишилась хіба легенда. На сумних обличчях малювались лише туга і біль.

Незабаром я налагодив зв'язок з негритянськими організаціями, що боролися проти расових законів. Одного вечора я стояв на капоті автомобіля поруч із дівчиною європейкою, яка зверталася до групи кольорових на розі Восьмого проспекту і 125-ї вулиці. Тут шовечора можна було почути кілька агітаційних виступів, спрямованих проти національного гноблення. Ми познайомились випадково, коли я був якось обурився дискримінацією. Дівчина наполягла, щоб я поділився своїми думками з тими, хто зібрався тут. Ніколи мене не слухало стільки чорних воднораз. Моя англійська кульгала, і я не міг до ладу висловлюватись. Я злякався, що своєю поганою мовою звезду нанівець благородні зусилля дівчини. Тоді вона, досвідчений діалектик, почала голосно ставити мені запитання. Слухачі схвальними вигуками вітали кожную мою відповідь.

— Правильно, сеньйоре!

— Так і повинно бути!

— Хлопець з Латинської Америки має рацію!

Того дня, коли в Гарлемі відкривали Джо Луїса¹, я приєднався до бідних негрів кварталу, з'юрмлених навпроти закладу. Його стіни були геть розмальовані. Малюнки зображували найвидатніших у Сполучених Штатах кольорових хіміків, лікарів, боксерів, адвокатів — гордість негритянської раси. Нікого з тих, хто оточував вітрину, мистецькі твори не цікавили. То були далекі від культури бідняки. Але серед безрадісної буденщини їм усміхнулося побачити майстрів кіно, рингу чи радіо, які в елегантних фраках вшановували великого боксера.

Вранці Гарлем прокидався в молодіжному убранні. Сотні юнаків через брак спеціальних кортів, таких, як у районах проживання білих, катались на роликівих ковзанах просто на вулицях. Негри задовольнялися дворами та нерівними вулицями Гарлему. Одні виписували кола своїми спритними ногами, інші закидали м'ячі у баскетбольні кошики чи грали в яскраву гру — бейсбол. Якимось мені довелося судити одну дитячу гру. Мушу признатись, мене ледве не розчавили, коли я визначив «аут» одному гравцеві, який прибув водночас із м'ячем. Мої кості врятувала тільки погана англійська мова, якою я намагався обґрунтувати своє рішення.

Проте Гарлем гнітив мене своєю безнадією. Нагромадження будинків із сотнями брудних, вироблених мешканців, які насилу могли всміхнутися в годину відпочинку. Іноді мені вдавалося побачити інтимний бік їхнього життя. Та навіть веселість не в змозі була стерти зморшок на обличчях — цього невитравного тавра нужди.

Молодь співає

Тепло непідробної ширості й веселощів північноамериканського народу я відчув завдяки кільком молодим друзям. Згадую Лукаса з італійської родини, який ніжно турбувався про свою дружину, захоплювався нею як художник. Він жив у передмісті, заселеному сім'ями італійського походження, які тепер рідко коли згадували свій теплий півострів. На вузьких вибоїстих вулицях здіймались будинки, де в помешканнях було багато кліток із птахами і скрізь панував бруд. Балкони, один навпроти одного, були фактично загальними — річ неможлива в жодному іншому місці Нью-Йорка.

¹ Джо Луїс — відомий негритянський боксер.

Лукас жив на четвертому, останньому поверсі в невеличкому помешканні з двох кімнат і кухні. Малярова дружина також була з італійців, хоч мала сірі очі, ясні коси й гарну нью-йоркську вимову, завдяки якій її було легко розуміти. Вона працювала в якійсь конторі, і, незважаючи на скромні достатки, сім'я жила щасливо. На стіні красувалося кілька картин. Спочатку я подумав, що то Лукасові полотна, але на превеликий подив дізнався, що їх намалювала його дружина. Малярство була головна підвалина їхньої спілки.

Недільними вечорами у них збиралися друзі. Гуртом готували обід, розмовляли про мистецтво, надто ж про малярство. Якось я запитав у Лукаса:

— Якщо тобі так подобаються настінні малюнки, чому б тобі й самому не спробувати?

— Для цього треба мати стіни,— відповів він з майже гіркою посмішкою.

— А ці? — я повів рукою по кімнаті.

Лукас затягнувся люлькою. Він був худий, з очима, звиклими спостерігати, тимчасом як пальці шукали собі заняття. Він забарився з відповіддю, наче мав їх, тих відповідей, надто великий вибір. Нарешті спокійно пояснив:

— Ці стіни належать домовласникові.

У розмову втрутилася дружина:

— Лукас уже був пробував щось почати у помешканні, яке ми наймали давніше. Ні, не настінне малювання, він просто хотів улаштувати в кімнаті майстерню. Коли господар про все дізнався, то відразу виселив нас, мовляв, ми загіджуємо дім.

Я слухав жартома:

— Ет, пусте. Завтра ти береш фарби і йдеш зі мною на Вашингтонський міст. Там не бракує простору для такого мураліста, як ти.

Через багато днів, під час прогулянки по великому мосту, Лукас сказав мені дуже серйозно:

— Твоя правда, колись цей простір буде використаний.

— Атож, колись...

Молодому художникові я завдячую знайомство з Бобом та Алісією. Боб був молодий хлопець, як і Лукас. Познайомились вони на війні й відтоді були побратимами. Боб, не те що його друг, був плечистий, хоч на зріст і невеличкий. Його підстрижена на німецький манір велика голова уподібнювала його до військового. Проте Боб ненавидів війну й волів не згадувати про неї, дарма що заслужив на фронті сержантські лички.

Суботніми вечорами ми збиралися в будинку Алісії,

жертви дитячого паралічу, яка була невільницею свого металевого крісла і надолужувала тілесну беспорядність гостротою розуму. Вона знала кілька мов, серед них і іспанську, здобула фах учителя-вихователя і навчала дітей гри на фортепіано. Алісія заздалегідь готувалася до наших зустрічей, запасалася солодощами, добирала популярні платівки, віддаючи перевагу негритянській музиці та іспанським творам. Вона любила говорити про поїздку в Перу, де колись їй пропонували посаду секретаря, і розпитувала мене про Південну Америку.

Алісія навчила мене кількох іспанських восьмистрофних пісень. Ці пісні вона запозичила у своїх баскських однокласників. Боб також знав їх, ми співали у супроводі фортепіано. Обстава у квартирі Алісії відзначалася простотою і добрим смаком. Портрети Шекспіра та Моцарта висіли один проти одного. То були два мистецькі божества дівчини. Та Алісія не належала до рафінованих інтелігентів. Вона цікавилася кожною новою людиною.

— Розкажи мені про своїх рідних. З чого вони живуть? Яке на вигляд твоє рідне село? Чому студенти Колумбійського університету не мають власного гімну?

Я докладно відповідав на її запитання. Очі дівчини блищали, іноді вона схвально кивала чи морщила лоба, не зрозумівши причин якихось соціальних явищ Латинської Америки. Потім вона звичайно намагалася знайти якісь прийнятні пояснення, змушуючи мене висловити свою думку. Іноді вона погоджувалася зі мною поблажливим «можливо».

Вона ніколи не протиставляла життя латиноамериканської молоді своєму власному життю. Сказати по правді, я ніколи не насолоджувався такою дружбою зі своїми співвітчизниками. Я не співав з ними в єдиному пориві хвильних пісень нашої батьківщини, тим паче іноземною мовою, як це робили ми в помешканні Алісії при світлі лампи, що стояла на піаніно і освітлювала наші такі різні обличчя, обличчя людей, які, незважаючи на відстань і прірву між цивілізаціями, дійшли братерського порозуміння.

Ярмарок розпродажу потрухів

До зими готувались геть усі. Вона дедалі частіше згадувалася у розмовах. Можна було подумати, що зима, наче могутній окупант, збирається напасти на місто. «Я ку-

пив пару добрих черевиків на високих підборах для наступного сезону». «Я віддав почистити пальто, перше ніж задошить». «У будинку ще не налагодили газових труб». Такі висловлювання дуже хвилювали мене і тривожили ще дужче, коли хтось запитував уже мене:

— Ти підготувався до зими?

Звісно, я відразу ж тріпав головою. У мене не було коштів гідно зустріти цього супротивника, який не тільки глумився з мене, а й загрожував життю. А вісники зими тим часом уже проникли в Нью-Йорк. Перші сонячні промені вражено натикались на великі хвилі туману, що гоїдалися над островами. Хмарочоси ховалися у його сірій безтілесній масі — видніли тільки їхні величезні підмурки, схожі на коріння гігантських дерев. Холодний солоний бриз підганяв людей, змушував їх утикатися носом у коміри пальт і застромлювати руки в кишені. Вночі було холодно в метро і навіть у тісних кімнатах готелю Мілза. Пожилці просили адміністрацію виділити їм номери на нижніх поверхах, бо на верхніх холод не давав спати.

— Чому вимикають опалення? — запитували всі. Холод панував не тільки в номерах, а й у салонах та книгозбірнях. Біля вхідних дверей більше не збиралися волоцюги — в надії дістати якусь роботу чи щось роздобути. Не було й негрів під стіною, куди вони звичайно сходилися грати в кості.

Та що найгірше — у підвалі готелю Мілза відкрився розпродаж речей, відданих власниками на зберігання, — тепер ті власники не мали грошей для викупу. Там-таки був і мій дорожній мішок із речами. На щастя, я встиг витягти з нього всі літературні праці. Сторож був у доброму гуморі і зглянувся на мої благання.

Спозаранку натовп незнайомих людей заповнив готельний підвал, і в залі, досі постійно зачиненій, почався аукціон. Купа чемоданів, речових мішків, взуття, пальт і пакунків з одягом пропонувалася жадібним прибульцям. Покупцями, як я дізнався, були лихварі. Придбаний тут товар розпродавали у бідняцьких кварталах, відкриваючи торгівлю просто на вулиці або розносячи речі по домівках. Брудні, у драному одязі власники розпродаваного майна стежили за аукціоном, і їхні очі спалахували ненавистю, коли вони бачили, як чийсь руки виносили одяг, що так їм був потрібен. Інші колишні господарі речей поминали розпродаж байдужі до всього, ніби то й не їхні валізи продавали з аукціону. Їх ніщо не обходило, як і померлих у цьому готелі з голоду.

Я був обурений: очі лихварів із жадібністю стерв'ят-

ників упиналися в здобич. Коли продавець пропонував товар, вони один поперед одного виказували свою скнарість.

— Хто дає більше? Один!

— Хто дає більше? Два!

— Хто дає більше? Три!

Якщо ніхто не набавляв кількох центів, товар продавали за початковою ціною. Лише зрідка ціни підвищувались — коли власник речі хотів повернути її собі. Якось лихвар двічі підвищив ціну, запропоновану колишнім власником. Нарешті той, не тямлячися з люті, пригрозив:

— Я плачу гроші, щоб повернути своє, і як ти ще раз спробуєш відняти в мене моє манаття, я поб'ю тобі пику.

Погроза змусила лихваря відступитися. Господар одержав свій пакет, але його попросили звільнити приміщення. Покупці мусили мати гарантії. Після цієї пригоди я покинув підвал, щоб не бачити, до чийх рук потраплять мої речі.

Велика клятва

Увечері того-таки дня, блукаючи вулицями міста, я помітив на розі будинку афішу про концерт Маріан Андерсон у Корнегі Холі. Я захоплювався цим рідкісної краси контральто ще з часів мого студентства, коли я боровся за визволення негрів. На той час, коли я прочитав оголошення про концерт, моє захоплення набуло містичного забарвлення: сама Андерсон здавалась мені ще величнішою, ніж її голос — голос усіх повсталих проти гніту негрів Північної Америки. Найдешевший квиток коштував два долари і, хоч я не спромігся роздобути грошей для викупу своїх речей, я, не роздумуючи, кинувся на пошуки цих двох доларів, щоб порозкошувати її співом перед величезною аудиторією білих і чорних, співом, що був для мене мов відлуння гімну повсталих.

Перед концертом, охоплений втомою і розпачем, що не добув грошей на вхідний квиток, я наблизився до театру, вже навіть не мріючи почути голос артистки. Та ноги самі привели мене до входу в залу, де мав відбутися концерт, що виріс у моїй уяві до розмірів епопеї.

Найвища нью-йоркська знать прибувала на концерт. Повз мене пропливали шикарні автомобілі з шоферами в мундирах. Багато водіїв були негри у білих рукавичках. Елегантні чоловіки тримали під руку дам, закутаних у манто, породжені фантазією найкращих шевців П'ятої авеню. Серед білих траплялись і кольорові. Дрібніша рибка приїжджала на таксі чи прибувала пішки. По очах цієї

публіки можна було вгадати, яку радість вона відчуває, стикаючись при вході до театру з аристократичним світом Нью-Йорка.

Дивлячись, як дефілює ця юрба, позбавлений радості слухати концерт, я пригадав початок своєї мандрівки, і перед очима поплив інший натовп, куди більший, ніж цей. Негритянські діти з Чоко, хворі й завошивлені, зморені працею робітники Панами, серед їхніх голодних очей я побачив і втомлені очі свого брата, каменяра із зони каналу; анемічні, хворі на малярію землевласники бананових плантацій Коста-Ріки, наймити, чиї діти помирали від авітамінозу; нікарагуанські жінки, які мололи маїс і щиро сердо пригостили мене кукурудзяною кашею в гарбузовій тарілці; босі й неписьменні гондураські солдати Карія Андіно, байдужі до нещастя своїх братів; гватемальські прочани-індіанці, які пройшли сотні кілометрів, харчуючись тільки черствим хлібом, несучи на спинах замурзаних дітей з безбарвними очима, вогні у парках Мехіко, де, притиснувшись одне до одного, голодні волоцюги й безземельні селяни рятувались від холоду, нічного спільника голоду. А тут, у Нью-Йорку, до цього каравану жебраків, що тягнувся з Південної Америки до Сполучених Штатів, прилаштувались привиди Бовері, хворого Гарлему, підвалів готелю Мілза, тремтячі від холоду, обсіпані вошами. Вони молитовно простягали руки, дивилися на мене своїми тьмяними очима й кричали прямо у вуха:

— Навіщо ти стільки мандрував, якщо тепер забуваєш про нас? Навіщо стільки мріяв, коли відвідував наші оселі? Навіщо ти заходив у вбогий курінь і просив притулку, якщо твоє перо не мстить за наш біль? Ти з наших. Згадай свою бабусю, збирачку тютюну, своїх тіток, що живуть під дахом, крізь який видно зірки, свою нещасливу матір. Ти не можеш сьогодні, як це не жаль, почути Андерсон, яка також наша і яку ображають її ж таки слухачі. Так от! Присягни, що відтепер, де б ти не був, що б тобі не загрозувало, ти боротимешся за нас.

Оплески всередині театру розігнали мої видива і, вже остаточно прийшовши до тями, я голосно вигукнув:

— Так, я клянусь!

Коли птахи вирушають у вирій

Якось уранці, вийшовши з метро, де провів ніч, я побачив перший зимовий сніг. Засніжені вулиці, віконні рами, парусинові ковпаки над вітринами крамниць іскрились під сонцем. Вперше в житті я побачив сніг, це біле ди-

во, подібне до того, що я колись спостерігав, коли сушилася бавовна на рідній моїй землі. Сніг випав давно, судячи з автомобільних шин. Я був у захваті, хоча сирість і холод проникали через драні черевики. Той ранок, світлий і яскравий, нагадав мені радість перших новорічних казок, почутих у дитинстві від батька. Стоячи на засніженому хідникові, я набрав жменю снігу, стис його, а тоді понюхав і навіть лизнув. Та за хвилину я урвав цю дитячу забаву, уздрівши за кілька кроків від себе полісмена, який спостерігав за мною. Боячись, як би не здатися йому божевільним, я почимчикував уздовж вулиці, грузнучи у снігу й відчуваючи, як крижані голки колють мої закоцюблі ноги.

Сніг сколошків моїх друзів з готелю Мілза. Його поява стала останнім нагадуванням для цих перелітних птахів, що засиділись у великому місті, нагадуванням про те, що час уже продовжити свою безконечну мандрівку по південних містах чи островах Карібського моря.

— Я повернуся в Техас,— заявив Мануель, якого я вже цілу вічність не бачив.

Че замріявся:

— Я чи не поїду в Маямі з однією подругою, вона все оплатить.

Підпийлий кубинський хлопець Чіко попросив у мене монету. Я пояснив йому, що вночі ледве не залишився надворі, не маючи п'яти центів на метро. Побачивши, що він чимось схвилюваний, я запитав:

— А ти куди поїдеш?

Він стеновав плечима й скривився:

— Не знаю. Боюсь, це буде моя остання зима...— і пішов, заточуючись, ледве тримаючись на снігу.

До нової сніговиці деякі друзі-негри схвалили мій намір податися у Мексіку через південні штати.

Юджін, студент-хімік, рекомендував мені вдатися до його рідних у Луїзіані.

— Вони радо привітають тебе у своєму домі. На Півдні ти побачиш обличчя расової дискримінації без прикрас.

— Як уродженець Півдня,— сказав мені один негритянський викладач,— раджу утриматись від подорожі. Випадки лінчування почастишали, і ви можете вскочити в лихо.

Один мексіканець, співробітник консульства, дізнавшись про мій план помандрувати на його батьківщину через південні штати, остеріг мене:

— Я на власній шкурі відчув там дискримінацію щодо латиноамериканців. Ви ж зазнаєте подвійного приниження: і як мулат, і як латиноамериканець.

Газети для чорних, а також і для білих не переставали публікувати повідомлення про хвилю расових переслідувань на Півдні. У Монрое — штат Джорджія — банда з тридцяти чоловіків у масках убила двох негрів та їхніх дружин. Одному негритянському хлопцеві шилом викололи очі. Лінчування мали місце в Теннессі, Техасі, Південній Кароліні та інших південних штатах. То були наслідки нестримної пропаганди «расової вищості білих».

Для мене ця мандрівка мала особливе значення. У ній я вбачав нагоду сповнити дану самому собі клятву — присвятити життя боротьбі з несправедливістю. Дехто з організації борців проти расизму допоміг мені грошми, тількино я запевнив, що після повернення в Мексикі напишу про все, що побачу і з чим зіткнуся на Півдні Сполучених Штатів.

— Багато негрів-латиноамериканців, відвідавши нашу країну, — бідкалися вони, — розповідають у себе вдома, що ми — американські негри — живемо як у раю. Річ у тім, що вони обмежуються лише відвідинами Нью-Йорка або інших міст, наприклад, Чикаго, де расова дискримінація не набула характерних рис. Це правда, що нью-йоркський негр, хоч і загнаний у бідняцькі квартали, проти негрів Міссісіпі живе як у раю. Ось чому вам не варто покидати Сполучених Штатів, не ознайомившись і не відчувши на собі, що таке расизм.

Їхні палкі промови були схожі на крик відчаю. Все це надавало моїй поїздки на Південь особливої відповідальності. І коли досі я крокував по світу без певної дороги, то тепер я вже знав, куди мені йти. Боротьба за відродження пригніченої людини, переслідуваної за колір шкіри, людини, оберненої на плантації чи на заводі в раба, стала для мене після пригоди з Андерсон ідеалом, який що не день, то глибше закорінювався у моїй свідомості.

За два дні після снігопаду я вирушив у дорогу неначе на бойовище, де міг віддати за волю своє життя. Гнаний холодом, як і решта моїх товаришів у біді, я пішов новим шляхом, куди спрямовувала мої кроки бурлаки зірка пригноблених.

Біля статуї Лінкольна

Позаду лишився Нью-Йорк, похмурий і привітний воднораз, яскравий і темний, як ніч. У Сполучених Штатах я пробув близько року. Життя цієї країни, що тіпалася в корчах, іноді завдавало мені болючих ударів, та побої

лише робили мене дужчим. Сидячи в автобусі, я і гадки не мав, що гіркий осад у моїй душі стане ще гіркіший і зміцнить моє прагнення боротися.

У Вашингтон ми прибули опівночі залитою світлом дорогою. Я не збирався затримуватися тут надовго, але нездоланий внутрішній голос вимагав конче відвідати пам'ятник Лінкольнові, чиї ідеали жили в моїй душі молоді пагони людинолюбства. Забувши навіть подумати про нічліг, я подався до ресторану «Грейхонд компані». Дві дівчини, біла та негрятянка, обслуговували відвідувачів. Бажаючи, як звичайно, вибрати щось дешевше, я нерішуче проглянув меню і зробив замовлення білій дівчині. Воно було відхилене, але чому саме, я не розібрав. Я вирішив, що замовлені страви у цей час не подаються. Бажання ознайомитися з містом було дужче за голод, тож я без особливого жалю залишив ресторан.

Зимовий мороз, хоч іще й не лютий, проймав до кісток. Рятуючись від нього, я сів до автобуса, щоб із його вікон спостерігати за нічним життям міста. Та вікна позамерзали, і крізь них майже нічого не було видно. До того ж і в автобусі було морозяно, й мені нічого не залишалось, як шукати іншого пристановища. Я обійшов кілька готелів, але все намарне. Продовжуючи пошуки, я угледів на будинку оголошення про вільні кімнати. Стоячи внизу, я гукнув у сходовий прогін, чи можна вірити оголошенню; зверху відповіли ствердно. Невисока горбоноса жінка років сорока, здавалось, була вражена моїм приходом.

— Мені потрібна кімната,— сказав я.

— У нас немає кімнат для негрів, забирайтеся звідси!

Відповідь застрягла мені в горлі, і я спромігся лише на усміх, чи то здивований, чи то іронічний. Спускаючися сходами, я здогадався, що як у вокзальному ресторані, так і в готелях мені відмовляли через колір моєї шкіри. Я знову рушив до ресторану, щоб упевнитись у своїх підозрах. Вже сіріло, й вулиці помалу заповнювались машинами. Двері в ресторані «Грейхонд компані» відчинила негрятянка; зміна закінчувалась, і вона вже збиралася йти додому.

— Дайте мені пудинг і склянку молока.

Дівчина зніяковіла:

— Я не можу подати вам. Хочете, винесу те, що ви просите, але їсти ви повинні поза цими стінами. Краще, коли ви підете самі, бо тут багато білих клієнтів, і вони так чи так примусять вас це зробити.

Дівчинина чемність упевнила мене, що акцент виказав моє чужоземне походження. Мені кортіло спитати, як це

все подобається самій кельнерці, але поруч уже стояв високий грінго у тегаському капелюсі, тож довелося покинути приміщення. Здогадлива дівчина змусила мене підвестися раніше, ніж білий устиг звернутися до мене. Тримаючи в руках пудинг та картонний кухлик із молоком, я повернувся до зали очікування. Тепер уже іншими очима дивився я на те, що сталося, і, бажаючи відчутти плече братів по расі, я почав відшукувати негрів серед пасажирів. Та серед тих, хто чекав приїзду чи від'їзду чергового автобуса, їх не було.

Я пригадав, що у підвалі біля умивальників працювали кольорові чистильники чобіт, і спустився вниз. Мені навіть не довелося заговорити, щоб відчутти їхню спорідненість: досить було почути їхній сміх і голоси, що лунали у тісному склепі. Поки одні чистили взуття, інші, утворивши коло, грали в кості. Один негр зголосився почитити мені черевики, і я радо згодився.

Мое серце заспокоїлось, коли я відчув міцні певні руки, які ніжними рухами наводили глянець на моє взуття. Не знаю, скільки часу пробув я з ними, дивлячись на їхню гру і слухаючи їхній спів. Один анекдот привернув увагу більшості. Його розповідав негр, колишній юнга.

— Було це в Голландії. Їх було двоє, дві білявки. А нас трое, двоє негрів і один білий... І вони пішли з нами, пошивши білого в дурні.

Вибухнув регіт. Молодий негр помовчав, разів кілька тернув щіткою по черевиках і розказував далі:

— А у Франції було ще краще. Один п'яний білий солдат із Чикаго уперся у кабаре і зажадав собі негритьянку, мовляв, чорні найкращі. Він зчинив таку бучу, аж господар покликав одну, що працювала на другому поверсі. Жінка спустилася вниз і ласкаво обняла солдата. Той розвеселився, взяв її на руки й радісно спитав:

«Як тебе звати?»

Чистильник перекривлював білого солдата, викликаючи в слухачів оглушливий регіт, натхненно імітував негритьянку, яка, морщачи носика, силкувалася зрозуміти солдата, а тоді відповіла:

«Не знаю англійської. Не розумію».

Останню репліку негр вимовив з таким французьким прононсом, що розсміявся навіть я. Мавпуючи солдата, він провадив:

«Геть звідси, мені потрібна негритьянка, а не біла!»

Оповідач пояснив, що солдат нагнав цю жінку, а господар тільки роззявив рота, неспроможен уторопати, що діється. Адже жінка була негритьянка, красива та пишна,

одна з найкращих дочок Африки. Знову наслідуючи французьку мову, чистильник вигукнув:

«Ви ж хотіли негритянку!»

«Еге ж, і тепер хочу! — комічно погодився чистильник-солдат. — Ця жінка не втне по-нашому, вона не є негритянка. Я хочу щирі чикагську негритянку».

Регіт чистильників досяг апогею. Вони захоплювалися дотепним матросом, який мав більше хисту оповідача, ніж чистильника. Решта чистильників облишили гру і приєдналися до гурту. Я майже забув про свої недавні митарства. Пішли спогади з минулого. Один хлопець розповів щось про Сан-Луїс, найгаласливіший — якусь детройтську історію. Зайшла мова про лінчування в Джорджії. Нарешті один старий, згорблений, певно від того, що весь вік чистив черевики, згадав за Лінкольна, волю та права негрів... До ранку я відводив душу з новими знайомими, слухав розповіді старого про людину, яка віддала життя за волю, омріяну групою чистильників.

Я зовсім не знав міста, тож вирішив удосвіта забратися на обеліск Вашингтонові, щоб з його височини зорієнтуватися і вибрати найкоротший шлях до пам'ятника Лінкольнові. Покружлявши серед парків та будівель, зведених у греко-римському стилі, я схвильовано наблизився до пам'ятника скромному лісорубові. Він сидів, відпочиваючи: погляд його був ясний, руки дужі, груди відкриті назустріч усім людям доброї волі. Величний пам'ятник вразив мене, а викарбувані на ньому слова, здавалося, йшли з глибин моєї душі: «У цьому храмі, як і в серцях людей, для яких він врятував Союз, вічно житиме пам'ять про нього».

Я оглянувся, і мені здалося, ніби я чую спів Маріан Андерсон перед велелюдним натовпом, з'юрмленим біля пам'ятника, де кілька років тому визнана світовою критикою співачка дала концерт на знак протесту проти заборони столичного вищого світу дебютувати їй у театрах Вашингтона тільки через те, що вона негритянка.

Кольоровий бар'єр

В автобус «Грейхонд компанії», що мав завести мене в Північну Кароліну, я зайшов один з перших і сів де мені сподобалось. За хвилину на прохання білої пасажирки кондуктор залишив свій пост на вході, де він відбирав квитки, підійшов до мене і чемно попросив:

— Будьте ласкаві, пройдіть за оце,— і показав на шматок шкіри, що звисав зі стелі за останніми осібними сидіннями, вирізаний у вигляді ґрат.

Тієї миті я не зрозумів, у чім річ, вирішив, що місця пронумеровані, й поступився своїм місцем. Мушу зізнатися, що коли б я і знав, що ця пропозиція не що інше, як акт дискримінації, то однаково поступився б, адже до моїх планів не належала протидія законам чи забобонам цієї країни, хоч би якими поганими вони були. Потрібно було небагато часу, щоб зрозуміти принизливе значення того шматка шкіри, який, здавалося, сміявся з мене своїми прорізами. Вперше я мав змогу ознайомитися з кольоровим бар'єром у його зримій подобі. Червоний вогник над аварійним виходом змушував шкіряну запону презирливо гримасувати, кидаючи на моє обличчя ґратчасті тіні. На душі було так, наче мені надавали ляпасів. Першої миті я зненавидів шкіряні ґрати, але в міру того, як автобус мчав по шосе усе далі й далі, душа втихомирювалась, і я відчув деяку прихильність до цього знаряддя дискримінації. Мені навіть захотілося прихопити його з собою у вільні країни, щоб демонструвати цей трофей як незаперечне свідчення дикості тутешніх звичаїв. У мене визрів намір украсти його: виходячи, я міг би сховати шкіру під пальто.

Опівночі автобус під'їхав до станції Річмонд Вірджинія. Я не знав, що треба пересідати на інший автобус, і був зовсім не готовий викрасти ганебну шторку. Не зважаючи на холодну ніч, я вирішив розім'яти замлілі ноги: відведені неграм місця були біля двигуна. Помітивши, що я виходжу без речей, водій спитав:

— Ви їдете в Уїнстон-Салем?

— Атож, сеньйоре.

— Тоді ви повинні пересісти тут на інший автобус. Забирайте свої речі.

Я повернувся до свого місця, а шофер чекав, поки я вийду, стоячи біля дверей. Мене охопило хвилювання: як же винести висячі ґратки? Кондуктор стояв до мене спиною. Я взявся за ґратки, не спускаючи очей з водія, і відчув твердість металевих прутів. Ще один рух — і вони будуть піджаком. «А що як шофер побачить? Вони такі громіздкі, спробуй сховай!» Коли кондуктор почав наближатися, я випустив з рук шматок шкіри і вийшов, сповнений досади: нічого не вийшло! Втім, я швидко заспокоївся: хіба в наступному автобусі не чекає такий самий шматок шкіри?

Хоч я і не здобув трофея, гіркота невдачі не позбавила мене апетиту, і я подався до ресторану. Двоє матросів, з

якими я сів за один столик, не звернули на мене уваги. Офіціант вийшов із-за прилавка і взяв у них замовлення. Мое ж прохання він пустив повз вуха. Я почекав, коли він подасть моїм співтрапезникам, і знову повторив замовлення. Але рябий офіціант, що спритно розносив страви, як і раніше, не помічав мене. Він обслуговував ще й інші столики, і мені, певно, треба було дождитися своєї черги. Матроси випили по великій склянці прохолодного напою і пішли, поступившись місцем двом жінкам. Потупцявши біля столика і про щось пошепотівшись, вони нарешті рішуче сіли, якимось дивно закинувши голови і, либонь, не дихаючи. Я мусив щось з'їсти, бодай бутерброд, і мені було не до жінок, які не приховували свого невдоволення. За недовгий час офіціант прийняв у них замовлення. Бачачи це, я ризикнув узяти його за рукав, щоб він нарешті звернув на мене увагу. Та не встиг я висловити свого прохання, як почув його роздратований голос:

— Таких, як ти, обслуговують на вулиці! Забирайся, негре! — закричав він, показуючи на двері.

Напруженість відразу зникла з облич обох жінок, а натомість з'явився потішений вираз. Відвідувачі, які сиділи неподалік, роздивлялися мене. І раптом я по-дитячому розреготався. Я сміявся так, як ми сміялись у школі, помітивши подив на обличчі вчителя, коли він намацував на своїй спині причеплений нами хвіст. Звісно, ті, хто намагався витурити мене з ресторану, осли, що прибрали людської подобу. Мені було смішно дивитись, як вони вдають цивілізованих людей. Їхня зневага не ранила мене: я був вище їхнього недоумства і сміявся веселим, відвертим сміхом негра, того самого негра, присутність якого вони сприйняли як образу.

Вийшовши з ресторану, я помітив те, на що не звернув уваги раніше. Це був напис: «Для білих». Гра цих слів зачарувала мене, і я став як укопаний. На мить мені здалося, що я сплю або став жертвою самонавіювання. Дійшовши висновку, що десь має бути напис: «Для чорних», я почав його шукати. Тисячу і один раз оглянув я все довкола, але так і не знайшов його. Нарешті я звернувся до одного солдата-негра, бо був такий голодний, що в мене бурчало в животі. «Фізіологія, — мовив я собі, слухаючи відповідь військового, — однакова і в чорного, і в білого». Солдат не зміг відповісти на моє запитання, бо сам щойно приїхав автобусом і чекав пересадки. Я покинув його, щоб продовжити пошуки. Несподівано до мене підійшла чорношкіра жінка років сорока. На руках вона тримала немовля, загорнуте у вовняні хустки.

— Чи не скажете ви, де тут ресторан для негрів? — спитала вона.

— Який збіг, я теж шукаю його, і теж марно.

— Схоже, тут такого немає. А моя донечка зголодніла, та ще й чи не хвора. Молоко їй би не завадило.

Кругле обличчя негритянки, що тулила до себе кількамісячне немовля, немовби втілювало біль усіх матерів, що марно шукають їжі для своїх дітей. Ніщо не нагадувало в ній жінок Боготи з худими, голодними обличчями, ані індіанок Гватемали із запаленими очима й пересохлими губами, ані втомлених мекеіканок, що йдуть на прощу до Святої Діви Гвадалупе. Та одне все ж єднало її з ними: біль за голодне дитя. Судячи з одягу негритянки та вовняних хусток, у які було сповите дитя, у неї в торбинці були гроші, та вона страждала так само, як і ті, інші, бо була чорна і прибула в Річмонд о першій годині ночі, коли там не було нічого для неї та її доньки.

Звідти, де ми розмовляли, було видно смаковиті страви, що їх наминали білі. Мати, певне, заздрісно дивилася на склянки з молоком, з яких для її маляти стало б і однієї. З жалю до дитини, чийого обличчя навіть не бачив, я зохотився супроводжувати матір у пошуках якоїсь кав'ярні для негрів, де можна б купити молока. Я сам уже не відчував голоду. Мій шлунок був наповнений обуренням.

Наші пошуки були марні: у двох найближчих кав'ярнях нас не захотіли обслуговувати через колір нашої шкіри. За півгодини мати з голодною і, може, хворою донькою вирушила до Нью-Йорка, а я у зворотний бік — до Уїнстон-Салема. Серце мені стискалося: я знав, що у Вашингтоні — столиці Сполучених Штатів — вона також не діждеться їжі для доньки у привокзальному ресторані.

Гудзик на незабудь

У Монгомері, штат Алабама, до нашого автобуса ввалився загін солдатів, що їхали у штат Міссісіпі. То були піхотинці: всього близько двадцяти чоловік. Перші ввійшли високі, біляві, червоновиді хлопці, сповнивши вагон веселощами. Останні ввійшли чотири негри. Їм довелося пройти через весь автобус, щоб сісти коло мене за ганебною розмежувальною лінією. Один з них зайняв останнє особнє сидіння, та коли зайшов білий солдат, — він затримався, купуючи сигарети, — негр поступився місцем.

Мені вже розповідали про дискримінацію в армії, та побачене викликало огиду. Вільних місць більше не було.

Я підвівся і по-братерському запропонував своє місце солдатів, який зазнав приниження. Він з усміхом подякував мені, розуміючи, що штовхнуло мене на такий вчинок. Весь час, поки ми їхали, решта солдатів-негрів також всіляко засвідчували мені свою повагу. Вони пригощали мене шоколадом та жувальними гумками, хоч ми майже не розмовляли. Один з них, худий, меланхолійний хлопець, відірвав від свого кітеля гудзик і, міцно потиснувши руку, залишив гудзик мені на незабудь.

— Я везу його з собою до Південної Америки,— сказав я, підморгуючи.

Білі солдати голосно сміялись, розповідали різні історії, співали пісень і зовсім не помічали своїх чорних товаришів. Поважні, тихі, зацьковані, дивилися мої брати на хатинки, бавовникові та тютюнові поля, які пробігали понад дорогою, шукаючи в них розради. Селяни помічали в автобусних вікнах чорні обличчя й вітали їх помахом руки. На зупинці Джексон загін зійшов, і чорні солдати на прощання міцно потисли мені руку. Уже стоячи в колоні, як завжди, в останніх рядах, вони підняли на мою честь пілотки. У відповідь я звів догори кулак, у якому стискав гудзик.

Як виготовляють сигарету

Мрячний дощик поливав невидимі в тумані вулиці. Невиразні людські силуети спотикалися, високі гумові чоботи дозволяли перехожим перебредати калюжі. Через негоду я вирішив не шукати своїх друзів в Уїнстон-Салемі, точніше, тих, кого мені рекомендували негритянські друзі в Нью-Йорку, а провести залишок ночі на задвірках вокзальної кав'ярні, де на кухонних дверях можна було прочитати промовисте: «Негри». Біля входу розмішувались туалети, звідки ширився жахливий нудотний запах. Поряд з кухнею було приміщення, відокремлене від неї дерев'яними лавами. З отвору, який виходив на кухню, виглядали обличчя двох негритянських дівчат, що світили білками своїх очей, наче кішки в темряві.

Для дівчат цей отвір-вікно був виходом у світ. Люди, що зібралися в залі, розмовляли, жестикулювали, сміялись і спали — хто на лавах, хто на дровах. Три надто поважні жінки, що сиділи в кутку, судячи з їхнього вигляду, були заможні. Мені стало їх шкода. Статки відмежовували жінок від негритянської бідноти, але водночас їх зневажали

білі. Дівчата, які обслуговували пасажирів через вікно, весь час сміялися, не інакше, як із цих трьох жінок. Я замовив страву, і вона здалася мені найсмачнішою в світі. Хіба ж можна було порівняти її з кулінарними виробами річмондських білих, що кілька годин тому відмовились обслужити мене!

Погода була препогана, і тільки рано-вранці, хоч усе ще було холодно і стояв туман, я рушив шукати рекомендованих мені людей. В автобусі мене знову відтіснили назад, до негрів. Усі їхали мовчки. Ніхто не хотів розтуляти рота, остереігаючись холодного вранішнього повітря. Я зішов з автобуса на одній із зупинок і наблизився до дерев'яного будиночка, який нічим не відрізнявся від по-близьких будівель.

Марта, профспілковий лідер,— я мав до неї рекомендаційного листа,— виявилася цікавою людиною. Вона була огрядна, але метка й енергійна. Її негритянське обличчя дихало симпатією. Кількома словами я пояснив їй мету своєї мандрівки. Вона не гаючись дала мені поїсти й відразу ж заявила, що готова супроводжувати мене на «свою фабрику». Завваживши мій скептичний вираз, жінка розтлумачила:

— Вона більше наша, ніж їхня.

У її словах звучала переконаність. Потім Марта дала:

— Скоро вона буде наша вся.

Її лукаві очі світилися вірою в революційну боротьбу робітників. Поки ми йшли вулицями до фабрики, вона виклала головні соціальні проблеми міста.

— Уїнстон-Салем — маленьке фабричне містечко,— розповідала вона.— Його єдина промисловість — тютюнова. Можна сказати — типовий південний індустріальний центр. Ви чудово зробили, що приїхали. Далєбі.

Містечко здавалось величезними легенями, які весь час курили тютюн. Від тютюнового духу, яким просякло буквально все, дерло в горлі. Певно, тому всі автобусні пасажири й не розмикали вуст.

Ми прийшли саме на кінець нічної зміни, її мала заступити та, в якій працювала Марта, і ненадовго затримались біля дверей одного з численних фабричних цехів, сполучених між собою мостами, на яких красувалася марка фірми «Кемел», величезної сигаретної монополії. Здавалось, мою супутницю знають геть-чисто всі. Сотні робітниць, хто у забруднених тютюном фартухах, хто з ганчірками на голові, але всі негритянки, залишали сиру темну будівлю.

— Рут, іди-но сюди, познайомлю з нашим латиноамериканським братом.

— Мері, ось друг, який хоче з тобою познайомитись.

— Джейн, розкажи йому, скільки пачок сигарет проходить за день через твої руки.

Руки робітниць простягалися до мене, і я відчував у своїй долоні їхні мозолі й спухлі пальці. Надто ж я відчував м'якість цих принижених рук, їхню теплоту. Надвечір, коли закінчилася Мартина зміна, жінка принесла добру звістку: вдалося дістати для мене дозвіл відвідати фабрики.

Темна будівля, де працювала Марта, була триповерхова. Ми мали дозвіл на відвідання лише останнього поверху. Білий службовець-гід поквапився вибачитися, що ми не відвідаємо перших двох поверхів, мовляв, вони нічим не відрізняються від останнього. Я помітив, що хитрі Мартині оченята ніби про щось застерігають, і промовчав. Втім, потреби допитуватись, чому мені показують лише останній поверх, не було. Цей поверх був відведений тільки для кольорових робітниць, як і другий. А що моя знайома була негритянка, гід, міркуючи по-своєму, вирішив, що мені треба спілкуватися тільки з людьми моєї раси.

Я не дуже зважав на розповідь гіда про роботу машин, про взірцеву чистоту на виробництві. Мої очі бачили тільки біле й чорне, машину і людину, чорний тютюн, що набивався у білі циліндрики.

Кожна машина виконувала лиш одну операцію зі швидкістю і точністю, на яку був здатний тільки механізм. Тут не було чудес. Та що мене вражало до болю, то це вигляд робітниць із плоті й крові, заклопотаних тим, щоб устигнути за безперервним і невтомним ритмом машини. Найменша неуважність, випадкове слово, швидко стерта з лоба крапля поту — і у виробничому процесі з'являвся брак. Лічильна машина показувала точне число зіпсутих сигарет, за які, напевно, вираховували з платні обслуги. Я ні за що в світі не згодився б стати рабом цієї машини, надто коли дізнався, що за годину роботи жінки отримують сорок два центи. Та й то цих розцінок вони домоглися лише кілька тижнів тому, після страйку, що коштував їм багатьох злигоднів. Наостанок в очі мені впали ганебні написи на дверцятах убиралень: «Білі», «Чорні». Коли ми вийшли з фабрики, я спитав Марту:

— Навіщо ці туалети для білих і чорних, якщо третій поверх тільки для негритянських працівниць?

— Хіба ти не помітив, що всі наглядачі білі? — зауважила моя знайома.

Пісні під дощем

Я думав, що в Уїнстон-Салемі всі робітники зайняті у тютюновій промисловості. Та коли Марта повела мене до далеких околиць міста, я переконався, що це не так. Вона пішла туди, щоб взяти участь у пікетуванні пральні. Страйкарі, білі, чорні, чоловіки і жінки патрулювали перед її будівлею. Вони несли плакати: «Наші хазяї несправедливі»; «Тут одержують зарплату на голодне життя»; «Наш заробіток потрібен нашим дітям». Ішов дощ, і плакати намокли, полиняли й зблякли. Зате виразно й сильно звучали закличні слова пісні, сповнені мужності й гніву. То були пісні Півдня, народжені ще в добу рабства, у них йшлося про Лінкольна, і вони стали гімнами робітництва.

Залишивши мене під брамою. Марта перейшла дорогу і прилучилася до пікету, голосно вигукуючи:

— Хазяї несправедливі! Нам ніяк прогодувати своїх дітей!

Марта була представниця головного робітничого осередку її фабрики, і страйкарі, ніби запалені її закличками, відгукнулись полум'яними піснями.

Що б після цього не робила Марта, вона вже ніколи не справляла на мене такого враження, як під час страйку. Я зрозумів: вона вміла передавати іншим свій революційний запал. Здивувало мене й те, що білі робітники і собі приєднались до пікету, вони йшли пліч-о-пліч з неграми, влітаючи в їхній хор і свої голоси. Надходили нові й нові робітники з різних фабрик, здебільшого тютюнових. Вони прибули підтримати своїх товаришів або заступити тих, хто втомився від страйку. Рух охопив багатьох білих робітників, не глухих до ідей свободи, рівності, братерства. З неграми вони боролись за свої ідеї на фронті, і тепер уже ніщо не могло зруйнувати цієї спілки.

Захоплено говорив я Марті про все побачене. Вона запропонувала мені, перш ніж вирушати в далеку дорогу, виступити увечері на зборах. І вперше, промовляючи, я не мав клопоту з англійською, почував себе розкутим: у душі мої бриніли нові бунтарські голоси.

Колиска ку-клус-клану

На огляд міста Атланти фактично не було часу. Та мені неодмінно хотілось ознайомитися з негритянським гетто, про яке я стільки наслухався у Нью-Йорку та Чікаго. Я залишив автобусну станцію, розташовану в самому центрі міста, з твердим наміром відвідати негритянські райони

ни. Поїздка в автобусі показала, як принизливо негрові користуватися міським транспортом у царстві найжорстокішого расизму. Негри повинні заходити в автобус тільки через задні двері. Їм не вільно й потикатися туди, де сидять білі.

Я був свідком такої картини. Розкішно вбрана негрятянка ввійшла в автобус через передні двері. Їй довелося вислухати лайку шофера, який нахвалявся випроводити її з машини, а потім під презирливими поглядами білих чимхутчіш проскочити до відведеного для чорних місця. Негри з суровими обличчями, що виражали обурення, дивились, як ця жінка, неначе потерпіла катастрофу, досягає земної тверді посеред океану. Проте жінка, поспішаючи з одного кінця автобуса в інший, зберегла свою гордість і апломб, і мені захотілося потиснути їй руку. Та глянувши на сурові чорні обличчя, я збагнув, що поздоровлення були б недоречні. Негри, либонь, не зрозуміли б мене правильно, адже вони звикли до таких ексцесів.

Тим часом білі входили й виходили через будь-які двері, нецеремонно вештаючись по всьому проході. Без жодних пояснень вони змушували пасажирів-негрів поступатися місцями. Вік і стать не мали значення, зневагу викликав чорний колір шкіри. Аж ось я занепокоєно помітив, що негри покидають автобус, а заходять тільки нові білі пасажирі. Чи це не знак, що автобус наближається до аристократичного району? Я залишився єдиний негр у всьому салоні, і хоч поряд уже сиділи білі, я не хотів звертатися до них. Давався взнаки якийсь мимовільний расовий комплекс. Кінець кінцем я постановив переступити бар'єр, щоб наблизитися до шофера. Я хотів сам пережити те, що відчула та жінка. Білі не забарилися показати своє негрофобство. Вони відвертали обличчя чи витріщали на мене очі. Шофер, побачивши мене в своєму дзеркальці, спитав, не чекаючи мого наближення:

— Чого тобі?

Не звертаючи уваги на його грубий тон, я відповів:

— Мені треба до негритянського району.

— А це пристойний район. Хіба не бачиш по будинках? — спитав він здивовано.

Водій не уявляв, як чужоземець-негр може думати, що люди його раси мешкають у таких гарних особняках, на таких проспектах, у таких кварталах, як ми проїжджали. Особисто я не вбачав у всьому цьому нічого негідного. Крім того, я помітив кількох негрів, що стояли біля будівель, і допускав думку, що вони можуть бути господарями. Та шоферова відповідь була беззаперечна:

— Тут у негрів свої райони.

На мене не вплинула його неповага. Пригадався розділ із твору Ленгстона Х'юза «Наперекір усьому — сміх», де він описує, як озброєні білі руйнували і запалювали будинки в негритянському районі тільки за те, що один негр «учинив злочин» — купив автомобіль. Ціле століття минуло після скасування рабства, а до негрів і далі ставляться, як до рабів.

Шофер загальмував, і я вийшов передніми дверима, призначеними для білих, але в «пристойному» районі почував себе так, наче був засланий на Марс. Здавалося, навіть повітря відмовляє мені в кисні. Я пішов вулицею. Дві сльозини, завислі на віях, туманили мені зір. На розі однієї вулиці я побачив молодого негра з книжками під пахвою і спитав, як пройти до негритянського гетто. Негр здивовано глянув на мене. У мене стислося серце. Він сказав іти за ним і всю подальшу подорож, сидючи поруч на задньому сидінні автобуса, позирав на мене. Усі можливі здогади щодо моєї особи певно не витримували критики, і він усе придивлявся до мене, наче хотів прочитати на обличчі таємницю, сховану за моїм мовчанням. Білих у автобусі вже майже не було, тільки негри юрмилися, тиснучись один до одного. Багато хто їхав стоячи, але не важився сідати на передні місця, призначені для білих, чи просто волів відчувати тепло своїх.

— Тут ви можете зійти, — сказав мій спантелчений гід.

— Спасибі, велике вам спасибі, — відповів я іспанською, щоб він здогадався, звідки я, і всміхнувся, помітивши в його очах розгубленість, спричинену моєю мовою.

Галасливі юрби, бари із сліпучими прожекторами і потік людей у робах — прикметна для негритянського кварталу картина. Мабуть, я опинився на головній вулиці: будівлі були викладені з нетесаного каменю. Та досить було звернути в завулок, як очам відкрилася тьма будиночків, збитих із дощок від ящиків. Ще далі я побачив сарай, з його дверей стирчало щонайменше вісім — десять дитячих голівок. Першої миті мені здалося, що то школа. Та я помилився. То було житло, і ватага голопузих байдужих до ігор дітлахів промовисто свідчила про число його мешканців.

Атланта і його негритянські квартали пов'язані з вугільними шахтами. Вулиці засипані дрібним вугільним пилом, від якого чорні обличчя мешканців ставали ще чорніші, нагадуючи своєю барвою терен. Серед дворів височіли вугільні піраміди. У багатьох крамничках, збитих із дощок, чорний дим, що насичував атмосферу, застилав то-

вар. Один старий, який волівся по землі без ніг, підвів очі й простяг руку.

— Подайте милостиню. Благаю, сеньйоре, ради...

— Візьміть, дідуню,— я простяг руку раніше, ніж він закінчив фразу. Він був такий знесилений, що ледве вимовляв слова.

Я підійшов до шпиталю, де на дверях виднів напис: «Для негрів». Що можна сказати про людей, які дискримінують Шекспіра? Якось у місцевій газеті я читав, що на одному з'їзді вчителів англійської мови виступали проти Шейлі та Шекспіра, бо вони нібито «заплутали» американську молодь своїм граматицизмом, а доктор-філолог Сміт з Міннесотського університету заявила, що спеціальна комісія вивчатиме питання про реформу всієї англійської мови, орієнтуючись не на вищеназваних класиків, а на авторів янки. Чому ж тоді їм не дискримінувати науку? Неграм відвели шпиталь без наукового персоналу та медикаментів. Тим часом білих хворих забезпечували усім тим, у чому відмовляли неграм. усупереч засадам гуманності та науки.

Куди б я не подався, скрізь у негритянських кварталах бачив однакові картини злиднів, загнаних в огидні бараки людей, які дихали занечищеним повітрям, недосяжним для сонячного проміння.

Плоди перемоги

Дрібний веселий дощик накрапав у Новому Орлеані, коли автобус в'їжджав на станцію. Місто ще спало під мерехтливим світлом, яке разом з дощем, що його наганяв вітер, надавало йому особливого чару. Я чекав світанку на вокзальній лаві, а коли сонце засяло на темних обличчях, вирушив на міську околицю до негритянського гетто. Літня жінка, яка ледве рухалася, відчинила мені двері. То була Меджі, Юджінова мати. Отримавши переданого для неї листа, вона заплакала, обняла й пригорнула мене до грудей, наче рідного сина, що оце нарешті повернувся.

— Пітере, Сюзанно, Джо! Ідіть-но швидше сюди, приїхав Юджінів друг!

На крик старої з'явилися всі, хто був удома, й оточили мене.

— Отже, ви з Нью-Йорка?

— Скажіть мені одне, викладач уже має наречену?

На всі ці запитання я насилу відповідав, бо погано розумів їхню англійщину, пересипану французькими сло-

вами, та ще й хвилювався. Помітивши мою чужоземну вимову, Юджінові родичі пригасили свій запал.

— А, ви, латиноамериканець! — вигукнули вони, зрадівши моєму приходові ще дужче. Сюзанна взяла мене за руку, посадила в зручне крісло-гойдалку й повідомила, що вона найстарша Юджінова сестра, одружена, але її чоловік, солдат, ще не повернувся з Японії. Потім продовжила розповідь про сім'ю. Джо, міцний хлопець, підняв мою валізу ледве не одним пальцем. Він був молодший за Юджіна і недавно повернувся з Італії, де одружився з білою. По прибутті на пароплаві до Нового Орлеана їй довелося суходолом пробиратися в Чікаго: як дружині ветерана, що повертається з фронту, їй не дозволили поселитися з чоловіком у зоні негрів, а також проживати в секторі білих, бо вона змішала свою кров з кольоровим.

— Ми розв'яжемо цей конфлікт дуже просто: житимемо в Чікаго, — втрутився Джо, намагаючись пом'якшити враження від розповіді сестри, яка не хотіла змиритися з тим, що подружжя розлучають, і не переставала вигукувати:

— Пітер, наш батько працював увесь вік, щоб вивести нас у люди. Нас цілий батальйон, багатьох зараз нема вдома. Ось фотографія Боба, він загинув на війні. Ми отримали оповістку від уряду, де висловлюється співчуття з приводу його смерті. Бідолаха весь час турбувався, як допомогти Юджінові закінчити навчання.

Очі в Пітера зволожились, і Меджі, наблизившись, пригорнула його до грудей.

— Бідолашний мій старий ніяк не заспокоїться.

Немічне тіло старого в лагідних обіймах дружини зворушило мене трохи не до сліз. Джо прийшов мені на допомогу, він весь час гасив прикрі родинні ситуації.

— Загляньмо до сусідів, щоб ви познайомилися з рештою членів сім'ї, а коли повернемося, Сюзанна приготує нам чого-небудь, поки не йти на роботу.

Надворі Джо геть одмінився, його слова були жорстокі й сповнені ненависті.

— Ось що я застав після повернення з перемогою. Мар'єла, моя дружина, не може жити зі мною в моєму рідному домі. То була наша єдина надія, коли ми повертались на батьківщину. Я думав, уся ця бридня, пов'язана із ставленням до нашого народу, зникла після перемоги військ, що протистояли нацизмові, і ось тобі маеш.

Я хотів заспокоїти його душу словами примирення та згоди, але Джо відірвав:

— Ніякої згоди. Битва триває, ми тільки змінимо фронт. Ворог тут.

Він так зятято тупав ногою, ніби трошив голову отруйній гадюці.

— З цим згоден і Юджін, він завжди править про це,— сказав я вибачливо.

— Так, я знаю, він писав мені про це. Він потрапив у яблучко. Це класова боротьба, а не расова...

Закоң як дишло

Напружена атмосфера у скромному житлі, де я побачив стільки горя, та рішучість Джо настроїли мене по бойовому. Мене поривало діяти, боротися проти расових забобонів. Перший бунт стався в трамваї, дорогою до студентів Луїзіанського університету. Я помітив, що хоч задні місця не зайняті, білі сідають лише на вільні місця попереду. Трохи згодом у вічі впала табличка з написом: «Тільки для негрів», яка ділила трамвай на дві частини. Табличка нагадала мені шкіряні ґратки в автобусах «Грейхонд компанії», і я сів біля неї. Поки я вивчав її, до мене наблизилася біла жінка і, зневажливо ткнувши рукою, сказала:

— Встаньте!

— Чому? Ви хіба не вмієте читати? Це негритянська сторона, і тут я можу сидіти де заманеться.

Жінка, здавалось, не розуміла мене і не відмовлялася від своїх владних домагань. Назрівала сутичка, і я зрозумів, що не поступлюся ні за що в світі.

— Даруйте, місіс, якщо ви хочете сісти по цей бік кольорового бар'єру, то займайте будь-яке місце, крім мого.

Жінка, здавалось, не розуміла мене і не відмовлялася ніший. Я не міг сперечатися англійською мовою, тож мусив замовкнути й відвернутися до вікна. Білого, що сидів прямо переді мною, видимо злило, що я не слухаюся жінки, з якою іншим разом я був би поштивий без будь-якого тиску з її боку. Але тепер, бачачи подив негрів, що мене оточували, та презирливі погляди білих, я не міг поступитися місцем, бо більше не бажав потурати політиці дискримінації. Грозову атмосферу розрядив пасажир, що сидів поперед мене, місцем поступився він. Проте сідати на вільні місця негритянської частини так і не захотів.

Трохи згодом, коли жінка вийшла з автобуса, клянучи на чім світ усіх негрів, до мене підійшов кондуктор.

— Я вітаю вашу хоробрість,— озвався він іспанською мовою,— але зараз прошу вас пересісти назад, бо пасажир білого відділення змушені їхати стоячи, а ця частина, навпаки, порожнює.

— Залюбки! — згодився я, почувши іспанську мову.

Кондуктор пересунув на кілька місць назад дискримінаційну табличку, і я підсів до нього. Білі, що доти їхали навстоячки, негайно зайняли усі місця по той бік таблички. Кондуктор сказав, що зрозумів усе, що зайшло між мною та жінкою, але не заступився за неї лише тому, що, сам, буди мексиканець, не раз відчував расовий гніт на собі.

— Але ж ця частина належить тільки неграм? Хіба не про це нагадує табличка?

— Ви, певно, звернули увагу, що табличка рухома. Білі пересувають її як заманеться, але завжди з користю для себе.

Коли я розповів Джо про випадок у трамваї, він посміхнувся і мовив шорстко:

— Усе правильно. Треба давати їм відсіч.

Боротьба за людську гідність

Разом із Сюзанною і Джо ми були присутні на відкритті «Південної конференції з питань добробуту». Її організатори боролись проти гноблення південських бідняків, білих і чорних, змушених жити в нелюдських умовах. Конференція мала відбутись у залі засідань муніципалітету, але нова постанова забороняла неграм брати участь у будь-якому заході в стінах цього приміщення. Як пояснила мені Сюзана, таке рішення було прийняте після того, як колишній голова установи вперше за всю історію колоніального міста дозволив дебютувати в тій залі негрівському музичному ансамблеві «Інкс Спот». Концерт вийшов безпрецедентний: кожен негр, який міг заплатити за вхід, був там присутній. Відомі співаки зацікавили й білих, та коли ті кинулися по квитки, всі місця вже були закуплені чорними. Ця подія наробила багато галасу в південній столиці й закінчилася звільненням директора та закриттям театру для будь-якої діяльності з участю кольорових.

Попри всі зусилля видатних політичних діячів Північної Америки з білих, у тому числі й одного сенатора та одного губернатора, так і не вдалося вирвати зали муніципалітету для конференції. Довелося скористатися ма-

леньким театром, що не міг вмістити численної публіки. Делегації заявляли свої скарги, в кожному виступі лунали слова осуду.

— Це добре! — Джо потирав руки і стискав щелепи, наче перед невидимим ворогом.

— Їх треба лупити по голові! — повторював він, а не така екзальтована Сюзанна просила його вгамуватися, хоч бурчання Джо не чули навіть ті, хто сидів з ним поруч, бо в забитому глядачами приміщенні лунали оплески та вигуки й тріпотіли розмаїні хустки.

На кількадемній конференції розглядалося багато питань. Навіть після її закриття приїжджали деякі делегації, що запізнились, і їхні скарги, надіслані організаційному комітетові, другого дня були опубліковані у прогресивних газетах міста. Освіта, визиск, жорстоке насильство, лінчування — усе це було основою звинувачення, але здебільшого гостро й дошкульно критикували расову дискримінацію.

Якось після засідання конференції група білих техасців запросила мене на обід, щоб докладно ознайомити з проявами дискримінації в їхньому штаті. Я залюбки пішов до готельного ресторану, де вони жили в секторі для білих. Не встигли ми сісти, як офіціант нецеремонно попередив моїх друзів, що в цьому приміщенні негрів не обслуговують. Мої друзі, добре обізнані з такими речами, підвелися і вийшли разом зі мною на вулицю.

— Ходімо до якогось ресторану в негритянській зоні, — запропонував один з них.

Коли ми робили замовлення в новому ресторані, господар попередив нас, що закон забороняє обслуговувати білих у його закладі під загрозою економічних санкцій.

— Обслужіть нас, у разі чого, ми заплатимо штраф, пора кінчати з цим безглуздя! — відрізав керівник тегаської делегації, підвищуючи голос, щоб його почули присутні негри. Опасистий господар-негр чемно покинув нас, щоб не привертати уваги тих, хто обідав. Невдовзі нам принесли димучі страви.

На вечірньому засіданні промовець від тегаської делегації розповів про наші поневіряння і те, як ми кинули виклик дискримінаційним законам. Схвильовані делегати змусили мене піднятися на сцену, де я вдруге, тепер уже в Новому Орлеані, мав нагоду гнівно осудити дискримінацію.

Останній ляпас

Після того, як я об'їздив весь Північноамериканський союз, я знову їхав у Техас, у місто Ларедо. Пам'ятаю, як, ще на західній межі цього штату, зляканий повідомленнями про лінчування, я вирішив не їхати через Південь. А все ж під ту пору я, новак, не був спроможний зрозуміти глибинної суті того приниження, якого зазнавали негри. Інша річ тепер. У Ларедо я прибув, об'їздивши майже всю країну, і завдяки здобутим знанням під личиною расової дискримінації бачив економічні утиски. У цьому й полягала суть великої соціальної несправедливості.

Та перш ніж перетнути Ріо-Браво і потрапити в Мексику, мені довелося ще дістати останнього ляпаса від одного з охоронців принципу вищості білих. У ресторані автовокзалу я замовив яечню. Офіціант заявив, що негрів не обслуговує. Не можна було ковати образи, треба було якось протестувати, і я встав і почав вимагати, щоб у мене прийняли замовлення. Я говорив іспанською, бо тут цю мову знали всі.

— Я б то з дорогою душею, але неграм заборонено подавати.

— Я прошу обслужити мене. Вас просить не негр, а чужоземний підданий.

Офіціант іронічно глянув на мене і пішов до касира, щоб poradитися. Видно, касир був господар цього закладу. Вони повернулися разом, і касир спитав мене:

— Хто ви за національністю?

— Колумбієць, — з гордістю відповів я.

— Вас не обслужать. Тут не годують негрів, а надто латиноамериканців.

— Настане день, коли негри і латиноамериканці навчать вас поводитись гідно, як подобає людині.

Повернення

У Боготі, коли ми чекали у дверях шпиталю приходу професора для огляду хворого, багато моїх однокурсників-медиків звичайно запитували мене:

— Чому ти повернувся в університет?

— Що тебе привело знову на батьківщину?

— Чому ти зрікся волоцюзтва?

Багато разів я пояснював причину повернення на батьківщину та до медицини, а проте щодня знову мусив задовольняти цікавість колишніх однокурсників, викладачів

та друзів. У цьому епілозі я хочу дати остаточну відповідь, хоч, як я переконався, багато хто не хоче визнавати причин, що будуть викладені нижче, вважаючи їх витвором літератора чи ідеаліста, а не людини, яка пізнала, як я їм казав, сувору правду життя. На жаль, і ідеалізм, і література є причиною мого повернення, моєї нової боротьби й відповідальності за людське лихо. Й ідеалізм не зробив ту боротьбу менш суворою та болісною. Легше приборкати гори й витримати муки голоду, ніж дати жменьку світла та любові серцю згорьованої людини. Тепер я розумію, що ніколи ні на хвилину не поривав з медициною. Що більше я віддалявся від шпитальних палат, перетворюючись на запеклого бродягу, то ближче був до хворих. Болячки переслідуваного селянина, який боїться землевласника і чекає миті, коли його викинуть з ранчо, чи розклад люмпена у великих містах, який потопає у злиднях, потребують поважнішого лікування, ніж хворий із гнійним апендицитом чи огидною трофічною виразкою.

Тому чим далі я перебував від медичної кафедри професорів університету, тим ближче був до патологічних змін при вівісекції покидьків у складній анатомії суспільства, враженого болем, гіркими думками та сліпою ненавистю до людей.

Було б неправдою, якби я намагався сьогодні ушляхетнити кінець своєї прощі, яка, можливо, почалася з шанобливого егоїзму. Я не пішов шукати горя з містичною турботливістю Франціска Ассізьського¹ чи Ісуса Христа, які намагалися заспокоїти пригноблених. Я хотів пройти шляхами життя, забути щоденну клінічну картину, незрозумілу для мене. Адже лікуючи виснаженого голодом хворого, доводилося ставити діагноз «авітаміноз», а тоді виганяти його зі шпиталю милосердя на голодні муки у підвалах якоїсь фабрики чи назустріч лихій долі безробітного. Якось я скинув свій халат студента-медика, стоячи біля робітника, щойно померлого у поліклініці, але я ніколи не думав про нещастя людини, що вмирала з голоду на східцях парку.

Тоді я не хотів ставати лікарем, бо таке глузування з науки, з людських знань не вкладалося у вузькому черепі студента.

Професор обмежувався тільки оглядом у шпиталі милосердя. А все, що стосувалося хворого поза шпиталем, до чи після його хвороби, він вважав не належним до компе-

¹ Франціск Ассізьський (1181—1226) — італійський проповідник.

тенції медика. То було просто ухиляння від правильного шляху, і я втік від цих облудних терапевтів болю. Та хоч як би далеко я був від шпиталю, я зустрів голу, тремтячу, принижену людину, яка ставила все те саме запитання:

— Де та наука, що вилікує мої рани, брате?

Після чотирьох років безцільних блукань я зрозумів, що не врятуюся від цього запитання ні в шахтах Колумбії, ні на непривітних островах Панами, ні на бананових плантаціях Коста-Ріки, ні в індійських комунах Гватемали. Безвісні, одягнені в лахміття люди були ті самі, що в Гондурасі, що в метро Нью-Йорка. Всюди було стільки людського болю, що я вже не міг заплющувати на нього очей; під час тривалих щоденних голодувань я бачив увіч недугу злиднів, що поступово підточує людську гідність, душить добрі почуття і сіє зненависть.

Тоді я знову оглянувся на своє дитинство без ігор та забав, на єдиний наш харч — бананові коржі, на неуцтво бакалавра, на всіх страждених братів, а серед них і на своїх співвітчизників, можливо, через те, що ми єдинокровні і з ними простіше здійснити те завдання, яке я поставив перед собою: зменшити людський біль, присвятити себе вивченню патології, не тільки медичної, а й суспільної, як єдиного засобу розширити рамки клінічного огляду аж до початку хвороби, її соціально-економічних передумов. Треба не тікати від медицини, а доповнювати її, додаючи до текстів, присвячених патології, неписані розділи про соціальну дійсність, — живильне середовище більшості хвороб.

З цим твердим наміром я повернувся до Мексики і як частину соціальної медицини викрив у пресі ганебний рак расової дискримінації у Сполучених Штатах, зокрема те, що пережив на Півдні. Так я зміг виконати обіцянку, дану тим, хто оплатив мою мандрівку, і заробити досить грошей, щоб повернутися на батьківщину, повернутися до медицини.

Нині я присвятив себе до останку медико-соціальному фахові й працюватиму в ньому, доки в суспільстві не з'являться нові сили, здатні вирвати з корінням злякисну пухлину, яка уподібнює більшість людей до гангренозних членів.



З М І С Т

Патрік Д. Сміт
МІСТО АНГЕЛІВ

Повість

З англійської переклала Оксана Забужко

3

Мануель С. Олівелья
Я БАЧИВ НІЧ

Повість

З іспанської переклав Володимир Олевський

129

Патрик Д. Смит

ГОРОД АНГЕЛОВ

Повесть

*Перевод с английского
Оксаны Степановны Забужко*

Мануэль С. Оливелья

Я ВИДЕЛ НОЧЬ

Повесть

*Перевод с испанского
Владимира Львовича Олевского*
Киев. Издательство ЦК ЛКСМУ «Молодь»
(На украинском языке)



Редактор

В. О. КОРНІЄНКО

Художній редактор

В. І. ГАЙОВИЙ

Технічний редактор

С. Г. ОРЛОВА

- Коректори

О. В. КОМАРНИЦЬКА,

Р. О. КОНДРАЦЬКА



ІБ 2130

Здано до набору 27.03.86. Підписано до друку 08.07.86.
Формат 84×108¹/₃₂. Папір друк. № 2. Гарнітура літерат.
Друк високий. Умовн. друк. арк. 12,18. Умовн. фарбо-
відб. 12,18. Обл.-вид. арк. 13,69. Тираж 65 000 пр.
Зам. 6—105. Ціна 1 крб. 70 к.

Орденa «Знак Пошани» видавництво ЦК ЛКСМУ «Мо-
лодь». Адреса видавництва та поліграфкомбінату: 252119,
Київ-119, Пархоменка, 38—44.



